

Α Π Ρ Ε Α

ΤΟΥ Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗ
ΛΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΟΣ

ΠΑΤΡΑ 21-12-04.

Α. Σακελλαρίου

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
Αριθμός Εισαγωγής: 5185.....

ΑΝΤΩΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

ΣΕΝΕΚΑ ΑΠΟΚΟΛΟΚΥΝΘΩΣΙΣ

ISBN: 960 - 333 - 206 - 2

Copyright © 2000 για όλο τον κόσμο:
ΜΙΧΑΗΛ Π. ΓΡΗΓΟΡΗΣ, 1ος όροφος Σόλωνος 102, 106 80 Αθήνα, τηλ. 36.37.011 - FAX: 36.26.646

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή και μετάδοση, εν όλω ή εν μέρει, έστω και μίας σελίδας, ή και περιληπτικά, κατά παράφραση ή διασκευή, του παρόντος βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο (μηχανικό, ηλεκτρονικό, τηλεοπτικό, φωτοτυπικό, ήχογραφήσεως ή άλλως πως) χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη (Ν. 2121/93 άρθ. 51). Η απαγόρευση αυτή ισχύει και για Δημόσιες Υπηρεσίες, Βιβλιοθήκες, Πανεπιστήμια, Όργανισμούς κτλ. (άρθρο 18). Οι παραβάτες διώκονται (άρθρο 13) και επιβάλλονται κατά το νόμο κατάσχεση, αστικές και ποινικές κυρώσεις (άρθρα 65-66).

Η δημοσίευση του βιβλίου αυτού δεν σημαίνει και την αποδοχή από τον εκδότη των απόψεων του συγγραφέα.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΡΗΓΟΡΗ®
ΜΙΧΑΗΛ ΠΕΤΡΟΥ ΓΡΗΓΟΡΗΣ
Παραγωγή και διακίνηση βιβλίων και περιοδικών
1ος ΟΡΟΦΟΣ ΣΟΛΩΝΟΣ 102 • 106 80 ΑΘΗΝΑ

ΑΘΗΝΑ 2000

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. ΒΙΟΣ ΛΕΥΚΙΟΥ ΑΝΝΑΙΟΥ ΣΕΝΕΚΑ

Γεννήθηκε τό 5/4 π.Χ. στην Κόρδοβα της Ισπανίας και ήταν γιός του όμως ρητοροδιδασκάλου και της Έλβίας. Άδελφοί του ήταν ο Γαλλίων (γνωστός και από τις *Πράξεις των Άποστόλων* ως ανθύπατος Άχαΐας, ιη΄ 12) και ο Νοβάτος, πατέρας του έπικού ποιητή Λουκανού. Η οικογένεια του Λ. Ά. Σενέκα ανήκε στις εύπορες οικογένειες των Ρωμαίων ιππέων.

Ο γιός Σενέκας σπούδασε στη Ρώμη ρητορική και φιλοσοφία και πολύ νωρίς τον προσείλκυσαν τά δημόσια πράγματα. Τό 31/32 μ.Χ. έγινε ταμίας (δηλ. επί Τιβερίου), άλλ' οι ρητορικές του ικανότητες παρά λίγο νά αποδοϋν μοιραίες, γιατί ο Καλιγούλας είδε στο πρόσωπό του τον επικίνδυνο ρήτορα-αντίπαλο· τελικά ο Καλιγούλας πείστηκε ότι είχε υπερβάλει στην εκτίμηση των ικανοτήτων του Σενέκα (βλ. Δίωνα Κ., 59.19) και ο τελευταίος γλίτωσε τή ζωή του.

Τό 41 κατηγορείται ο Σενέκας (βλ. Δίωνα Κ., 60.8) για άθέμιτες σχέσεις με τήν Ίουλία Λιβίλλα (άδελφή του Καλιγούλα) και εξορίζεται από τον Κλαύδιο στην Κορσική (στήν καταδίκη έπαιξε ρόλο και η τρίτη σύζυγος του Κλαυδίου Μεσσαλίνα, πού τελικά εξόντωσε τήν Ίουλία Λιβίλλα). Από εκεί ο Σενέκας προσπαθει με τά κείμενά του (όπως η *Consolatio ad Polybium*, τον ισχυρό άπελεύθερο του Κλαυδίου, και η *Consolatio ad Helviam matrem*) νά πετύχει τήν ανάκλησή του. Ανακαλείται τελικά τό 49, όταν (με τήν παρέμβαση της Άγριππίνας) αναλαμβάνει νά μορφώσει τον επίδοξο αυτοκράτορα Νέρωνα, τον όποιο και ύπηρετεί πιστά.

Άρχικά διορίζεται πραιτωρ (50 μ.Χ.), και τό 54 γράφει τον επικήδειο λόγο (*Laus*) πού θα έκφωνήσει ο Νέρων για τον θάνατο του Κλαυδίου. Έκλέγεται για πρώτη φορά ύπατος-αντικαταστάτης (:*consul suffectus*) τό 56 και συνεργάζεται με τον Βούρρον. Τό 59 οι δυό τους συνεργάζονται άκούσια στη δικαιολόγηση του φόνου της Άγριππίνας· ο Σενέκας συγκεκριμένα γράφει τή σχετική άπολογία του Νέρωνα άπέναντι στη Σύγκλητο.

Τό 62, με τήν εξόντωση του Βούρρου, ο Σενέκας αποφασίζει νά άποσυρθει από τή δημοσιότητα και κληροδοτεί τήν περιουσία στον Νέρωνα, άλλ' η

κληροδοσία του δεν γίνεται αποδεκτή. Τό 64 μ.Χ., μετά την πυρκαϊά της Ρώμης, ο Νέρων φαίνεται να ξανασκέφτεται την αποδοχή της κληρονομιάς.

Αλλά τό 65 τό όνομα του Σενέκα έμπλέκεται στην συνωμοσία του Πείσωνα και, μαζί με τούς άλλους –όπως ό Πετρώνιος και ό Λουκανός– αναγκάζεται να αυτοκτονήσει.

2. ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΣΕΝΕΚΑ

1. Από τούς ρητορικούς του λόγους δεν σώζεται σχεδόν τίποτε· τά ελάχιστα πού έφτασαν ως έμας δεν σώθηκαν αυτόλεξει.

2. *Dialogi*. Δέκα πραγματείες σε ποικιλία θεμάτων: τρεις είναι παραμυθητικοί λόγοι (*consolatio*) – πρός Πολύβιον, πρός Μαρκιαν, πρός τήν μητέρα Έλβίαν· οι λοιπές: *De providentia*, *De constantia sapientis*, *De ira*, *De vita beata* (μεταφράστηκε πρόσφατα από τόν Ν. Πετρόχειλο στίς εκδόσεις Στ. Πατάκη, 1996, με τίτλο: «Γιά μιά εύτυχιομένη ζωή»), *De otio*, *De tranquillitate animi* και *De brevitae vitae* (των δύο τελευταίων έτοιμάζει μετάφραση ό Ν. Πετρόχειλος).

3. Τρεις άλλες πραγματείες είναι οι *De clementia*, *De beneficiis*, *Naturales quaestiones* (σε έπτά βιβλία τό τελευταίο).

4. *Αποκολοκύνθωσις*, μενίπεια σάτιρα γιά τόν θάνατο του Κλαυδίου. (Προτιμώ τή γραφή *αποκολοκύνθωσις*, αντί του *αποκολοκύντωσις*: είναι πιο κοντά στο νεοελληνικό γλωσσικό αίσθημα).

5. *Epistulae Morales* πρός τόν φίλο του Λουκίλιο.

6. Έπιγράμματα άμφισβητούμενης γνησιότητας (*Anthologia Latina*), πλήν ελαχίστων.

7. Έννεα τραγωδίες (έλληνικού τύπου, *tragoediae*): *Hercules (Furens)*, *Troades*, *Phoenissae*, *Medea*, *Phaedra*, *Oedipus*, *Agamemnon*, *Thyestes*, *Hercules Oetaeus* (ή γνησιότητα της τελευταίας άμφισβητείται). Η επικρατούσα άποψη είναι ότι αποτελούν «ανάγνωσηστικά» δράματα.

8. Στόν Σενέκα άποδίδεται και ή, ρωμαϊκού τύπου τραγωδία (*praetexta*), *Octavia*, με θέμα τήν κόρη του Κλαυδίου και της Μεσσαλίνας, πού έπεσε θύμα και αυτή του Νέρωνα. Είναι γενικά άποδεκτό σήμερα ότι αποτελεί έργο νόθο, αν και είναι ή μόνη *praetexta* πού έφτασε ως έμας.

3. ΑΠΟΚΟΛΟΚΥΝΘΩΣΙΣ

α. Τά γεγονότα

Ό Κλαύδιος πέθανε ξημερώνοντας ή 13η Οκτωβρίου 54 μ.Χ., προφανώς δηλητηριασμένος από τή σύζυγό του Άγριππίνα (Σουητ. *Νέρ.*, 33), άλλ' ό θάνατός του έμεινε κρυφός, μέχρις ότου «τακτοποιηθούν» τά της διαδοχής. Έτσι άρχισαν να κάνουν δεήσεις, σαν να ήταν ακόμα άρρωστος, και να φέρνουν στο παλάτι κωμικούς, προσποιούμενοι ότι ό ίδιος τούς ζητούσε γιά να τόν διασκεδάσουν... Κηδεύτηκε με τή συνοδεία της επίσημης αυτοκρατορικής πομπής και συγκαταλέχτηκε μεταξύ των θεών ή τιμή αυτή δεν ίσχυσε επί Νέρωνα, γιati τήν κατάργησε, ενώ τήν επανέφερε άργότερα ό Βεσπασιανός (Σουητ. *Κλαύδ.*, 45, σε μτφρ. Λ. Τρομάρα, 68).

Και ό Τάκιτος (XII.69) περιγράφει τήν εμφάνιση του Νέρωνα ως νέου αυτοκράτορα (*Imperator*), τήν ανακοίνωση ότι ό Κλαύδιος πέθανε από φυσικό θάνατο και τήν άπονομή θεϊκών τιμών: «Caelestesque honores Claudio decernuntur et funeris sollemne perinde ac divo Augusto celebratur, aemulante Agrippina proaviae Liviae magnificentiam». Προσθέτει μάλιστα ότι ή Άγριππίνα ανακηρύσσεται ίέρεια της λατρείας του Κλαυδίου (XIII.13), ό Νέρων διαβάξει τήν επικήδειο (*laudatio funebris*) πού είχε γράψει ό Σενέκας.

Όλα αυτά βέβαια ήταν υποκριτικά (*tristitiae imitamenta* και *pietatis ostentatio*) προσθέτει ό Τάκιτος (XIII.13). Τήν πραγματική στάση της Αύλης μας περιγράφει ό Δίων Κάσιος (60.35) – αλλά και ό Τάκιτος (XIII.13) παραδέχεται ότι ή αναφορά του Νέρωνα στην *providentia et sapientia* του Κλαυδίου προκάλεσε τό γενικό γέλιο: «*nemo risui temperare*». Τό κείμενο του Δίωνα:

«Άγριππίνα δέ και ό Νέρων πενθείν προσεποιούντο όν άπεκτόνεσαν, ές τε τόν ουρανόν άνήγαγον όν εκ του συμποσίου φοράδην έξηνόχεσαν. όθεν περ Λούκιος Ίούνιος Γαλλίων ό του Σενέκα αδελφός άσειότατόν τι άπεφθέγγατο. συνέθηκε μόν γάρ και ό Σενέκας σύγγραμμα, άποκολοκύντωσιν αυτό όσπερ τινά άπαθανάτιον όνομάσας· εκείνος δέ έν βραχυτάτω πολλά ειπών άπομνημονεύεται. επειδή γάρ τούς έν τω δεσποτηρίω θανατουμένους άγκίστροις τισι μεγάλοις οι δήμιοι ές τε τήν άγοράν άνειλκον και έντεϋθεν ές ποταμόν έσυρον, έφη τόν Κλαύδιον άγκίστρω ές τόν ουρανόν άνενεχθήναι. και ό Νέρων δέ ουκ άπάξιον μνήμης έπος κατέλιπε. τούς γάρ μύκητας θεών βρωμα έλεγεν είναι, ότι και εκείνος δια του μύκητος θεός έγεγόνει».

6. Γνησιότητα και χρονολόγηση

Καί πράγματι, τό ἔργο τοῦ Σενέκα τό ἀναφερόμενο ἀπό τόν Δίωνα σώθηκε σέ περίπου πενήντα χφφ., μέ ποικίλους χαρακτηρισμούς (Iudus: θεατρικό ἔργο, «σκῶμμα» —N. Πετρόχειλος—, satira: σάτιρα) καί τίτλο «Ἀποθέωσις», παρεφθαρμένο σέ ΑΠΟΘΗΟΣΙΣ στό παλαιότερο χφ. S, 9ου ἢ 10ου αἰ. Ὁ ἐπικρατήσας τίτλος εἶναι: «L. Anpneae Senecae Divi Claudii Ἀποκολοκύνθωσις [ἢ: Ἀποκολοκύντωσις]». Τόν τίτλον αὐτόν χρησιμοποιοῦ.

Ὅλα τά πεζά ἔργα τοῦ Σενέκα εἶναι ἐνυπόγραφα: ἡ Ἀποκολοκύνθωσις δέν εἶναι. Ὡς κείμενο ἡ Ἀποκολοκύνθωσις εἶναι πολύ διαφορετική ἀπό τά ἄλλα του κείμενα. Στό κείμενο χλευάζεται ὁ Κλαύδιος, τόν ὁποῖον ἐπαινοῦσε ὁ Σενέκας στό κείμενο τό παραμυθητικό πρὸς τόν πανίσχυρο ἀπελεύθερο Πολύβιον. Πῶς συμβιδάζονται ἡ laudatio funebris καί ἡ Ἀποκολοκύνθωσις;

Ἐπιπλέον, ὅπως ὑποστήριξε ὁ G. Bagnani, 27-46, εἶναι τόσες οἱ λεξιλογικές ὁμοιότητες τῆς Ἀποκολοκύνθωσις μέ τό Σατιρικόν, ὥστε δέν εἶναι ἀπίθανο τά δύο αὐτά ἔργα νά ἔγραψε ὁ ἴδιος συγγραφέας: μήπως —ὑποθέτει— τόν *Ludus* συνέγραψε ὁ Πετρώνιος;

Ὅλα αὐτά προκαλέσαν ἀμφισβήτηση τῆς γνησιότητας τοῦ ἔργου. Ἄλλ' ἡ μαρτυρία τοῦ Δίωνα Κασίου εἶναι ἀναμφισβήτητη. Γιά νά δεχθοῦμε ὅμως τή γνησιότητα τοῦ ἔργου, θά πρέπει πρῶτα νά δικαιολογήσουμε τή στάση —στό ἔργο αὐτό— τοῦ Σενέκα, νά τό ἐντάξουμε στό σύνολο τοῦ ἔργου του, νά ἀναζητήσουμε ἐσωτερικά (περιεχομένου καί μορφῆς) στοιχεῖα. Ἐμπόδιο στήν ἀποδοχή τῆς γνησιότητας ἦταν ἡ προκατασκευασμένη εἰκόνα τοῦ Σενέκα: Στωικός φιλόσοφος, θύμα τοῦ Νέρωνα, μέ ιδέες πού οἱ Χριστιανοί θεωροῦν δικές τους, πῶς νά τόν δεχθοῦμε ὡς συγγραφέα ἑνός κειμένου χλευαστικοῦ καί ἐμπαθοῦς;

Οἱ συμπαθοῦντες τόν Σενέκα (ὅπως ὁ Diderot πρῶτος) ὑποστήριξαν ὅτι ὁ ἀληθινός Σενέκας ἦταν ὁ τῆς Ἀποκολοκύνθωσις, ἐνῶ οἱ κολακεῖες πρὸς Πολύβιον ἢ οἱ ἐπαινοὶ τοῦ ἐπικήδειου λόγου εἶχαν στόχο τή γελοιοποίηση τοῦ Κλαυδίου καί τοῦ Πολυβίου. Ὅσοι καταδικάζουν ὡς χαρακτήρα τόν Σενέκα θεωροῦν τήν Ἀποκολοκύνθωσιν ἔργο «ἄγριο καί ἀηδιαστικό» (Sullivan, 210).

Πέρα ὅμως προκαταλήψεων, ἄς τοποθετήσουμε τό ἔργο στό ἱστορικό του πλαίσιο. Ὁ Σενέκας γνώριζε πολύ καλά τό αὐλικό περιβάλλον. Ἐπιστρέφοντας τό 49 ἀπό τήν ἐξορία ἀναλαμβάνει θέσεις ἤδη ἐπὶ Κλαυδίου. Ἦταν πνεῦμα εὐπροσάρμοστο, ὅπως εἶχε δεῖξει ἢ ὡς τότε πορεία του. Γιατί νά μὴν προσαρμοστεῖ καί στό πνεῦμα τῆς γελοιοποίησης τοῦ Κλαυδίου, πού ἀναπτύσσεται —παράλληλα μέ τή «θεοποίηση»— στήν Αὐλή τῆς Ρώμης; Ὁ Σενέκας «παίζει τό παιχνίδι», τώρα πιά, τῆς Αὐλῆς. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή ἡ Ἀποκολοκύνθωσις εἶναι «πολιτικό» κείμενο, ὑπηρετεῖ δηλαδή κάποια πολιτική σκοπιμότητα. Ἦταν πολιτική σάτιρα, ὄχι ὅμως πολιτικός λίβελλος (L. Bielez, 283).

Ἄν δεχθοῦμε τή μαρτυρία τοῦ Δίωνα Κασίου (61.10), ὁ Σενέκας ἀποδοκίμασε «ὑπ' αἰσχύνῃς» τό κείμενο πού ἔγραψε πρὸς τόν Πολύβιο. Θά μπορούσε ἐπομένως ἡ Ἀποκολοκύνθωσις νά εἶναι ἀπόδειξη μεταστροφῆς ἢ ἀποδοκίμασις τῆς «Παραμυθίας πρὸς Πολύβιον». Ὁ Martinazzoli (βλ. Russo, 10) παραλληλίζει τήν Ἀποκολοκύνθωσιν πρὸς τά «Ἀνέκδοτα» τοῦ Προκοπίου. Παρόμοια ὁ H. Mac L. Currie, στό L' Antiquité classique. Ὁ Σενέκας τῆς Ἀποκολοκύνθωσις θυμίζει τόν ὑπηρετῆ στίς *Ἱστορίες τοῦ κ. Κόννερ* τοῦ Μπ. Μπρέχτ (μτφρ. Π. Μάρκαρη, Ἀθήνα 1971, 15-16): στήν ἐρώτηση τοῦ κυρίου του ἂν ὁ ὑπηρετῆς θά τόν ὑπηρετεῖ, δέν ἀπαντᾷ, παρά μόνο ἀφοῦ ὁ κύριός του πεθάνει καί τότε λέει τό «ὄχι».

Ἡ Ἀποκολοκύνθωσις δέν εἶναι τό πρῶτο κείμενο στό ὁποῖο ὁ Σενέκας κριτικάρει τόν Κλαύδιο. Στό τελευταῖο μέρος τοῦ *De ira* ἀσκεῖ «συγκεκριαυμένη κριτική στήν τυραννική καί ἐπιθετική συμπεριφορά» τοῦ Κλαυδίου, ἐνῶ στό *De brevitate vitae* «γελοιοποιεῖ τή σχολαστικότητα τοῦ Κλαυδίου» (Sullivan, 213). Ἀλλά καί τό χλευαστικό ὕφος καί λεξιλόγιο τῆς Ἀποκολοκύνθωσις ἔχει τό προηγούμενό του στό *De vita beata*, στά κεφ. 27-28, καί σέ κάποια χωρία τῶν *Ἠθικῶν Ἐπιστολῶν*.

Ἀλλά καί ἀπό καθαρά λεκτική ἀποψη, πολλές φρασεολογίες τῆς Ἀποκολοκύνθωσις συναντῶνται καί σέ ἄλλα κείμενα (ὀπωδῆποτε γνήσια) τοῦ Σενέκα: ἡ λεπτομερής σχολιογραφία (π.χ. τῶν R. Roncali καί A. Lund) καί τό σχετικό κεφάλαιο τοῦ K. Rose (69-74) τό ἐπιβεβαιώνουν.

Δέν ὑπάρχει δηλαδή σοβαρό ἐπιχείρημα κατά τῆς γνησιότητας τοῦ ἔργου καί —ἐξ ἀντιθέτου— ὅσοι τήν ἀμφισβητοῦν, δέν προσφέρουν καμιά ἐναλλακτική λύση γιά τό ποιός εἶναι ὁ πιθανός συγγραφέας τοῦ σωζόμενου κειμένου μέ τόν τίτλο Ἀποκολοκύνθωσις.

Οἱ (ἐντυπωσιακές πράγματι) λεξιλογικές ὁμοιότητες τοῦ Σατιρικοῦ (ιδίως τῆς *Cena Trimalchionis*) καί τῆς Ἀποκολοκύνθωσις μποροῦν νά δικαιολογηθοῦν μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι καί τά δύο αὐτά κείμενα ἔχουν, κατά μέγα μέρος, γραφεῖ σέ λόγο καθημερινό (*quotidianus*) καί λαϊκό (*vulgaris*): βλ. σχετικά Rose, 13.

Σκοπός τοῦ Σενέκα κατά τή συγγραφή τοῦ ἔργου φαίνεται νά ἦταν πρῶτα ἡ ἔκφραση τῆς προσωπικῆς του ἐχθρας κατά τοῦ ἀνθρώπου πού τόν κράτησε ἐπὶ ὀκτώ ἔτη ἐξορισμένο: γελοιοποιεῖ λοιπόν τόν νεκρό ἐπιλέγοντας τά σημεῖα ἐκεῖνα ἀπό τήν ζωή καί τήν πολιτεία τοῦ Κλαυδίου πού μπορούσαν νά ἀποτελέσουν στόχο σατιρικό. Δέν ἐνδιαφέρει τόν Σενέκα ἡ ἐκτίμηση τῆς ὅλης βασιλείας τοῦ Κλαυδίου: γράφει τήν Ἀποκολοκύνθωσιν ὡς ἀπάντηση στήν ἐπίσημη *consecratio* (ἀποθέωση) τοῦ νεκροῦ.

Ταυτόχρονα ἡ Ἀποκολοκύνθωσις ὑπηρετεῖ καί ἄλλους στόχους: ἡμνεῖ τόν Νέρωνα, τήν νέα ἐλπίδα καί μαθητή του, ἀποσιωπᾷ τήν τυχόν συνενοχή τῆς

Ἀγριππίνας στά ἐγκλήματα τοῦ Κλαυδίου, καί τήν ἴδια στιγμή ἐπιδεικνύει σέ ἓνα περιβάλλον πού ἀγαπᾶ τά γράμματα κάποιες ἀγνωστες πλευρές τοῦ λογοτεχνικοῦ του ταλέντου.

Εἶναι λοιπόν ἡ Ἀποκολοκύνθωσις κείμενο στρατευμένο; Ὁχι, ἂν σκεφτοῦμε ὅτι συνηθίζονταν σέ ἀνάρρηση νέου αὐτοκράτορα (βλ. I.1 καί τά σχόλια ἐκεῖ) τέτοιοι ἔπαινοι· καί ὅτι ἴσως ὁ Σενέκας πραγματικά πίστευε στίς ἰκανότητες τοῦ φιλόδοξου μαθητῆ του καί νέου αὐτοκράτορα. Καί βέβαια δέν ὑπῆρχε λόγος ἡ Ἀποκολοκύνθωσις νά κυκλοφορήσει ἀρχικά ἀνώνυμα, ὅπως ἐπιχειρηματολογεῖ ὁ K. Barwick, 167.

Στό ἐρώτημα πότε γράφτηκε τό ἔργο, ὑπάρχουν μέσα στό ἔργο ἐνδείξεις ὅτι πρέπει νά παρουσιάστηκε μέσα σέ λίγες ἐβδομάδες μετά τό θάνατο τοῦ Κλαυδίου. (Ὁ Furneaux μάλιστα προσδιόρισε ὡς χρόνο παρουσίας τά Saturnalia τοῦ Δεκεμβρίου 54, καί ὑποστήριξε ὅτι τό ἔργο γράφτηκε μέ αὐτόν τόν σκοπό: *The Annals of Tacitus*, τ. II, Oxford 1986, 24). Πάνω ἀπό ὅλα, καί ἡ στάση τοῦ Σενέκα ἀπέναντι στόν Νέρωνα (βλ. τό ποίημα IV.1 καί I.1: «anno pono, initio saeculi felicissimi») καί ἡ ἔκφραση τῶν συναισθημάτων τοῦ Σενέκα ἀπέναντι στόν νεκρό Κλαύδιο δείχνουν σαφῶς ὅτι τό ἔργο γράφτηκε, ἀπό χρονική ἄποψη, πολύ κοντά στά γεγονότα καί ὄχι πολύ ἀργότερα, ὅπως ὑποστηρίζουν ἄλλοι – μέ νεότερο ἐκπρόσωπο τόν A. Ronconi, σσ. III κ.ε., τῆς ἐκδόσεως τῆς Ἀποκολοκύνθωσεως. (Βλ. στόν Russo, 10, σμ. 13, τή βιβλιογραφία τῶν ὑποστηριζόντων τή μεταγενέστερη γραφή τοῦ ἔργου, πρὶν ἢ μετά τό 60 μ.Χ.). Ἀλλά καί κάποιες ἀσυνέπειες δομῆς ἢ ὕφους (Ball, 65-66) ὑποδεικνύουν τή σπουδή στή γραφή τοῦ ἔργου.

γ. Τίτλος τοῦ ἔργου

Πρῶτος δέχτηκε ὡς τίτλο τοῦ ἔργου τόν Ἀποκολοκύνθωσις ὁ H. Junius κατὰ μαρτυρία τοῦ I. Gruter, ἀκολουθώντας τόν Δίωνα Κάσιον. Τί ὅμως σημαίνει ἡ λέξη; Οἱ ἐρμηνευτές προσπάθησαν νά τήν ἐρμηνεύσουν, μέ βάση τήν ἐτυμολογία. Ἀλλ' οἱ παρόμοιες λέξεις δέν ὑπακούουν σέ κανόνα. Π.χ. οἱ λέξεις «ἀποθέωσις» καί «ἀπαθανάτισις» εἶναι συνώνυμες, δηλαδή σημαίνουν τή θεοποίηση. Ὅμως οἱ λοιπές προταθεῖσες ἀπό τούς ἐρμηνευτές δέν βοηθοῦν στή διασάφηση τοῦ νοήματος. «Ἀποδόντωσις» εἶναι ὁ καθαρισμός τῶν ὀδόντων «ἀπορ(ρ)αφανίδωσις» εἶναι ἡ «εἰσαγωγή εἰς τόν πρωκτόν ραφανίδος» (Liddell-Scott), γιά νά τιμωρηθεῖ κάποιος μοιχός. Δέν ἔχει λοιπόν σταθερή καί μία σημασία ἡ πρόθεση ἀπό ὡς ἀ' συνθετικό τῶν λέξεων αὐτῶν. [Ἡ ἄποψη ὅτι ὁ ἀρχικός τίτλος τοῦ ἔργου ἦταν «Ἀπο(ρ)ραφανίδωσις» ἀνήκει στόν H. Bannert, *Mnemosyne* 30 (1977), 293-5].

Ὁχι ἄστοχη εἶναι ἡ ἀπόδοση τῆς λέξης στό Liddell-Scott: «ἀποκολοκύνθωσις = μετάβασις εἰς τήν κοινωνίαν τῶν κολοκυνθῶν». Ἐδῶ βέβαια ἡ λέξη

κολοκύνθη δέν μπορεῖ νά ἔχει τήν κυριολεκτική σημασία της· στό ἔργο τοῦ Σενέκα δέν γίνεται λόγος οὔτε γιά κολοκύθες οὔτε γιά μεταμόρφωση σέ κολοκύθα. (Ἡ ὑπόθεση ὅτι χάθηκε τό τέλος τοῦ ἔργου εἶναι ἀστήρικτη). Θά πρέπει ἐπομένως ἡ λέξη ἀποκολοκύνθωσις νά ἐρμηνευθεῖ σατιρικά καί ὄχι ἐτυμολογικά. Ἀναζητήθηκε λοιπόν ἡ μεταφορική σημασία τῆς λέξης στίς δύο γνωστές ἀρχαίες καί στίς νεότερες εὐρωπαϊκές γλώσσες. Σέ ἀρκετές ἀπό αὐτές ἡ «κολοκύθα» μεταφορικά δηλώνει τό ξεροκέφαλο ἢ ἀνόητο ἄτομο: στόν Russo, 17, σμ. 28, βλ. τίς παραπομπές σέ μελέτες σχετικές μέ τόν παραλληλισμό κολοκύθας καί ξεροκεφαλῆς σέ διάφορες γλώσσες. Ἐς προσθέσουμε ἐδῶ (σέ ὅσα παραδείγματα ἀπό τήν ἀγγλική ἀναφέρει ὁ Sullivan, 209-210) τό νεοελληνικό «κολοκύθας» (=«Κουφιοκεφαλᾶκης») καί τό ἰσπανικό «calabasa».

Ἐπομένως, ὅπως «ἀποθέωσις» εἶναι ἡ μεταμόρφωση ἐνός ἀτελοῦς (θητοῦ) ἀνθρώπου σέ τέλειον (θεόν), ἔτσι «ἀποκολοκύνθωσις» εἶναι ἡ μετατροπή ἐνός ἀνόητου ἢ ξεροκέφαλου σέ «ὀλοκληρωμένο βλάκα». Στόν Ἄδη ὁ Κλαύδιος θά ἀσχολεῖται μέ ἓνα ἀπό τά ἐνδιαφέροντά του ἀποκλειστικά, τίς ἀνακρίσεις καί δέν θά κατέχει πιά καμιά ἐξουσία, θά εἶναι ὁ «τέλειος βλάκας». Πιστεύω ὅτι μιά ἐλεύθερη ἀπόδοση τῆς λέξης «ἀποκολοκύνθωσις» θά ἦταν: «ἡ τέλεια ἀποβλάκωση τοῦ θεοῦ Κλαυδίου». Ἡ, γιά νά μείνουμε πιό κοντά στό ἅπαξ λεγόμενον τῶν Σενέκα καί Δίωνα Κασίου, «ἡ ἀποκολοκυνθοποίηση τοῦ θεοῦ Κλαυδίου». Μέ τό ἀ' συνθετικό (ὅπως καί στίς λέξεις «ἀποθέωσις», «ἀπαθανάτισις») νά δηλώνει τήν τελείωση.

δ. Τό φιλολογικό εἶδος

Ἡ Ἀποκολοκύνθωσις εἶναι «μενίπεια σάτιρα». Τό εἶδος αὐτό, πού ἀποτελεῖ ἀνάμιξη πεζοῦ λόγου καί ποιήσεως, δημιούργησε ὁ κυνικός φιλόσοφος Μένιππος ὁ Γαδαρηνός. Στή λατινική γραμματεία τό εἶδος εἰσήγαγε ὁ Βάρων ὁ Ρεατίνος, γιά νά τό υἱοθετήσουν ἀργότερα ὁ Πετρώνιος στό *Σατιρικόν*, ὁ Σενέκας στό παρόν ἔργο, ἀργότερα ὁ Μαρτιανός Καπέλλας καί ὁ Βοήθιος: στούς δύο τελευταίους τό εἶδος ἔχει χάσει κάθε σατιρικό χαρακτήρα.

Χαρακτηριστικά τῆς μενίπειας σάτιρας εἶναι ἡ συνύπαρξη χιοῦμορ, φαντασίας καί γνωμολογικῆς διαθέσεως. Χρησιμοποιοῦνται στή δράση ἥρωες, θεοί ἢ ἀλληγορικά πρόσωπα. Ἡ δομή εἶναι χαλαρή. Ἡ παρωδία εἶναι συχνή, συχνά παρωδοῦνται φράσεις παλαιότερων συγγραφέων. Ἡ ποίηση εἶναι εὐκολή, χωρίς ἀπαντήσεις, μέ ἀφθονία ἀρχαϊκῶν λέξεων, λεκτικῶν σχημάτων, παρηχησέων, κοσμητικῶν ἐπιθέτων.

Τό ὕφος εἶναι κάποτε ὑψηλό, ἀλλά συχνά ὑποκρύπτει τήν παρωδία. Στά πεζά μέρη συναντοῦμε ἀνάμιξη ἑλληνικῶν καί λατινικῶν λέξεων, γνωμολογία, παρεκβάσεις, χαρακτηριστικά ὑποκοριστικά. (Ὁ Ρίββεκ, *Ἱστορία τῆς Ρωμαϊκῆς Ποιήσεως*, μτφρ. Σπ. Σακελλαροπούλου, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις, 1897, 369 κ.ε.).

Τά περισσότερα από τά παραπάνω στοιχεῖα συναντῶνται καί στήν *Ἀποκολοκύνθωσιν*. Δέν ὑπάρχουν ὅμως πλαστά ὀνόματα, ἀλληγορίες καί δέν θίγονται κοινωτικά θέματα – ὅπως στόν Βάρρωνά. Ἡ δομή ἐπίσης δέν εἶναι διόλου χαλαρή: «Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι γιά παρόμοια στοιχεῖα [=ἀναφέρεται στήν μενίπεια θεματική πού συναντᾶμε καί στόν Λουκιανό καί στόν Σενέκα ἐδῶ: ἄνοδος στόν οὐρανό, «θεῶν ἀγορά», κάθοδος εἰς Ἄδου] δέν ὑφίσταται φιλολογικό εἶδος [=genere] ὑφίσταται μόνο φιλολογικό δαιμόνιο [=genio]». (C. Marchesi, *Seneca*. Messina, 1920, 47). Καί τό τέλος τοῦ ἔργου, κατά τόν Russo (σ. 16) «καταλήγει σέ *μίμω*» (ἐννοεῖ τό XV.2, μέ τήν νέα ποιή πού ἐπιβάλλεται στόν Κλαύδιο).

Τήν ὁμοιότητα τῆς *Ἀποκολοκύνθωσης* πρὸς τή θεματική τῆς μενίπειας σάτιρας ἐρεῦνησε ὁ Weiprecht, ὁ.π., 107. Ἄλλ' ἡ πληροφορία τοῦ Σουητωνίου, *Κλαυδ.*, 38, ὅτι εἶχε κυκλοφορήσει λίβελλος κατά τοῦ Κλαυδίου μέ τόν ἐλληνικό τίτλο «*Μωρῶν ἐπανάστασις*», μᾶς ὑποψιάζει ὅτι τόν εἶχε ὑπόψη του (καί ἀντλήσε ἀπό αὐτόν) ὁ Σενέκας.

Γιά τό ὕφος τῆς μενίπειας σάτιρας ἐγίνε λόγος μόλις πρὶν – ἡ *Ἀποκολοκύνθωσις* ἀκολουθεῖ πιστά τό ὕφος τῆς. Ἄλλ' ὁ Σενέκας δέν εἶναι ἀπλὸς μιμητής, εἶναι δημιουργός. (Ἀνάλυση λεπτομερῆ τοῦ ὕφους τοῦ Σενέκα στό ἔργο αὐτό μᾶς ἔχει δώσει ὁ A. Ball στήν ἐκδόσή του, 64-74). Εἶναι ἐξαιρετικός ὁ τρόπος πού ὁ συγγραφέας ἐκμεταλλεύεται τή λεγόμενη «λαϊκή» καί «καθημερινή» γλῶσσα (*sermo vulgaris, sermo quotidianus*) σέ λεξιλόγιο καί ὕφος.

Συναντᾶμε δηλαδή στήν *Ἀποκολοκύνθωσιν*:

- λαϊκές παροιμίες (π.χ. IX.6: *ferrum suum in igne esse*),
- λαϊκή φρασεολογία (π.χ. III.3: *in semen relinquere*),
- πλατυασμούς τοῦ λαϊκοῦ ὕφους (π.χ. XIV.4: *placuit novam roenam constitui debere*),
- λεξιλόγιο καθημερινό (π.χ. V.3: *sane*) ἢ λαϊκό (π.χ. IX.3: *vapulare*),
- νεολογισμούς (π.χ. IV.3: *conscacavi*),
- ὑποκοριστικά ἢ παράγωγα λαϊκά (π.χ. IX.4: *civitatula*, XIII.3: *podagricus*),
- λαϊκούς νεολογισμούς (π.χ. VI.2: *decollare*),
- συντακτικούς τρόπους συχνούς στήν καθημερινή γλῶσσα (π.χ. παράταξη ἀντί ὑποτάξεως).

Τά παραπάνω χαρακτηρίζουν τά πεζά τμήματα τοῦ ἔργου. Στά ἔμμετρα ὁ Σενέκας ἀκολουθεῖ γενικῶς τήν παράδοση. Τό VI.2 εἶναι σέ ἰαμβικό τρίμετρο, ὁ θρῆνος (*paepia*, XII.3) σέ ἀναπαιστικό δίμετρο, τά λοιπά σέ δακτυλικό ἑξάμετρο.

Ἡ *Ἀποκολοκύνθωσις* δέν εἶναι ἄμοιρη ἀδυναμιῶν π.χ. στό VI τόν Κλαύδιο ἀκολουθεῖ μόνη ἡ *Febris* – οἱ ἄλλοι ὅλοι ἔμειναν στή Ρώμη. Ἄλλ' ἤδη (V) οἱ θεοί θρῆσκονται στόν οὐρανό. Στό ἴδιο κεφάλαιο κανεῖς θεός δέν δίνει σημασία στόν Κλαύδιο πού διατάσσει τόν ἀποκεφαλισμό τῆς «Θέρμης» – ἀλλά

μόνο ὁ Ἡρακλῆς θρῆσκειται κοντά. Ὁ Ball τά ἐξηγεῖ ἀπό τήν ταχύτητα γραφῆς τοῦ ἔργου (66-67). (Βλ. παραπάνω τά περὶ χρονολογήσεως τοῦ ἔργου).

Παρά ταῦτα ὁ Bieler, 283, χαρακτηρίζει τήν *Ἀποκολοκύνθωσιν* «σχεδόν μεγαλοφυές ἔργον». Ἡ φιλολογική ἀξία τοῦ ἔργου εἶναι, κατά τή γνώμη μου, ἄλλο ἓνα ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς γνησιότητός του.

ε. Ἡ χειρόγραφη παράδοση

Σαράντα ἐπτὰ χειρόγραφα πού περιέχουν τό ἔργο (Roncali) ἔχουν φθάσει ὡς ἐμᾶς, χρονολογημένα μεταξὺ 9ου καί 15ου αἰ., πλὴν ἑνός – τοῦ Parisinus 10413, τοῦ 18ου αἰ. Ἡ *Ἀποκολοκύνθωσις* δέν παραδόθηκε χειρογράφως μᾶζι μέ τά λοιπά πεζά ἔργα τοῦ Σενέκα, εἶχε ὅμως προκαλέσει ἀνέκαθεν τό ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον – ἀκόμα καί τῶν μὴ φιλολόγων: γνωρίζουμε ὅτι τήν εἶχε μεταφράσει στά γαλλικά ὁ J.-J. Rousseau (*Highet*, 867, σμ. 7) καί χρησιμοποιήσε στά μονόπρακτά του *Νέρων* καί *Μεσσαλίνα* ὁ Δημ. Κ. Παπαρηγόπουλος, ὁ ὁποῖος καί φιλοτέχνησε συνοπτική μετάφραση τοῦ ἔργου στό περιοδικό *Παρθενῶν*, Β' (1872-3), 949 κ.έ.

Οὐσιαστικά ὅμως τρία εἶναι τά (ἀρχαιότερα καί) βασικότερα χειρόγραφα. Εἶναι αὐτά πού, στά σχόλια πού ἀκολουθοῦν, χαρακτηρίζονται «παλαιότερα», δηλαδή τό S (*Sangallensis* 569, 9ου ἢ 10ου αἰ.), τό V (*Valentinianensis* 411, 9ου ἢ 10ου αἰ.) καί τό L (*Londinensis* 11983, 11ου ἢ 12ου αἰ.) καί ἀπό αὐτά προῆλθαν ὅλα τά ἄλλα. Βεβαίως τό ἀρχέτυπο τῶν τριῶν αὐτῶν ἔχει χαθεῖ: ἀπό τό ἀρχέτυπο προῆλθε τό S, καί –μέσω ἑνός ἄλλου ἀντιγράφου– τά V καί L. Λεπτομερῆ περιγραφή καί στέμμα κωδίκων μᾶς δίνουν οἱ Russo, 19 κ.έ. καί Roncali, στήν εἰσαγωγή τῆς ἐκδ. Teubner συνοπτικότερη ὁ L. Reynolds, 361 κ.έ. (βλ. Βιβλιογραφία).

Στήν παρούσα ἐκδοση ἀκολουθῶ κατά μέγα μέρος τήν (πλούσια σέ *testimonia* καί μέ εὐρὺ κριτικό ὑπόμνημα) ἐκδοση τῆς Roncali, ἡ ὁποία –μέ τή σειρά τῆς– στηρίχθηκε στήν πολυετῆ φιλολογική ἐργασία τῶν F. Bücheler - G. Heraeus, C. Russo. Ἀκολουθεῖ πίνακας τῶν χωρίων στά ὅποια τό κείμενο τῆς παρούσας ἐκδοσης διαφέρει ἀπὸ τῆς Roncali. Στήν τελευταία στήλη ἀναγράφεται ἡ πηγή τῆς γραφῆς τήν ὁποία προτιμῶ:

	Ἡ παρούσα ἐκδοση	Ἡ τῆς Roncali	Πηγή τῆς γραφῆς
II.3	<adeo his>	<adeo non>	Russo
IV.2	fecit [illud]	fecit illud	Heumann
VI.1	Marci	marci	plerique edd.
»	Lugudenensis,	, [Lugudunenses]	Gertz
VII.5	ego tulerim / in quos	contulerim / in quod	Mariotti / plerique edd.

VII.5	ἔχει τι	ἔχει	Haase
VIII.2	per <quid>?	per...	Schenkl
VIII.3	inquis	inquit	Lipsius
»	quod hunc nunc barbari	quod hunc barbari	Russo
IX.1	<senatoribus non licere>	<non licere>	Bücheler
»	existimabit?	existimavit?	χειρόγραφο
IX.3	fecistis	fecisti	Faber
X.1	at	et	Herrmann
XI.2	tristes. necessarios	† tristonias assariones †	Roncali, 31
XI.6	a caelo ad inferos	ad inferos a caelo	veteres codd.
XII.3, 7	celeris	Celeres	χειρόγραφο
XIII.5	, Pheronactus,	† pherona otus †	Bücheler
XIV.2	τά τ' ἔρεξας, δίκη κ' εὐθεία	τά ἔρεξας, δίκη εὐθεία	Birt
XIV.4	spem	spe<cie>m	codd. recentiores
XV.2	[Caesar eum Aeaco donat].	Caesar illum Aeaco donat	obelo notavi

στ. Ἡ μετάφραση

Πιά νά τονίσουν οἱ Ἴταλοί τή δυσκολία νά μεταφερθεῖ ἕνα κείμενο ἀπό τή μιά γλώσσα στήν ἄλλη, ταυτίζουν τή μετάφραση μέ τήν προδοσία. Ἡ προσπάθεια γιά μετάφραση ἀποβαίνει ἀκόμη πιό δύσκολη στήν περίπτωση τῆς Ἀποκολοκυνθώσεως, γιατί τό ἔργο παρουσιάζει χάσματα (lacunae) καί σταυρικά χωρία (scruces), καί χαρακτηρίζεται ἀπό ποικιλία ὕφους καί λεξιλογίου, ὅπως ὅλες οἱ μενίππειες σάτιρες. Ὅπου βέβαια ἡ λατινική φρασεολογία ἀντιστοιχεῖ σέ ἀνάλογη νεοελληνική (πρᾶγμα ὄχι σπάνιο, δεδομένης τῆς ὁμοιότητας στή νοοτροπία πού χαρακτηρίζει τούς δύο γειτονικούς λαούς), δέν ὑφίσταται πρόβλημα μεταφραστικό. Στίς ἄλλες περιπτώσεις προσπάθησα νά ἀποδώσω ὅσο γινόταν ἀντιπροσωπευτικότερα καί τό νόημα καί τό ὕφος. Στά χωρία ἄλλων συγγραφέων πού παρεμβάλλει ὁ Σενέκας, ὅταν ὑπῆρχαν δόκιμες νεοελληνικές μεταφράσεις, τίς χρησιμοποίησα.

4. ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

Ὁ Σενέκας θά διηγηθεῖ ἀμερόληπτα ὅσα συνέβησαν στόν οὐρανό στίς 13 Ὀκτωβρίου 54 μ.Χ., ἡμέρα τοῦ θανάτου τοῦ Κλαυδίου. Μάρτυρα τῶν γεγονότων αὐτῶν θά χρησιμοποιήσῃ αὐτόν πού εἶδε –ὑποτίθεται– τήν Ἰουλία Δρουσίλλα (38 μ.Χ.) νά ἀνεβαίνει στους οὐρανούς (κεφ. 1). Ἦταν περασμένο τό μεσημέρι· ὁ Κλαύδιος ψυχομαχοῦσε καί ὁ Ἑρμῆς ζητεῖ ἀπό τήν Κλωθώ νά τερματίσει τή ζωή τοῦ Κλαυδίου, γιά νά ξεκινήσει ἡ νέα ἐλπιδοφόρα ἐποχή μέ

τόν Νέρωνα. Οἱ Μοῖρες ὑπακούουν καί ὁ Φοῖβος προφητεῖε λαμπρό μέλλον στόν νέον αὐτοκράτορα. Ὁ Κλαύδιος ἐκπνέει μέ τρόπο θορυβώδη (2-4). Ὁ Κλαύδιος φθάνει στόν οὐρανό, ὅπου ὁ Ἡρακλῆς ἀδυνατεῖ νά συνεννοηθεῖ μαζί του. Ἐπεμβαίνοντας ἡ θεά Θέρμη (Febris) ἀνακοινώνει ὅτι ὁ νεοφερμένος γεννήθηκε στό γαλατικό Λούγδουνο, πράγμα πού ἐξοργίζει τόν Κλαύδιο καί διατάσσει τόν ἀποκεφαλισμό τῆς Θέρμης, κανεῖς ὅμως δέν τοῦ δίνει σημασία (5-6).

Ὁ Ἡρακλῆς ζητεῖ ἀπό τόν Κλαύδιο νά πει τήν ἀλήθεια καί διηγεῖται τήν ἐπίσκεψή του στήν τοποθεσία τοῦ Λουγδούνου, ὅταν ἐπέστρεφε ἀπό τή νίκη του κατά τοῦ Γηρούνη. Ὁ Κλαύδιος θυμίζει στόν Ἡρακλῆ τίς προσφορές του πρὸς τόν ἡμίθεο (7). (Στό σημεῖο αὐτό χάθηκε τμήμα τοῦ ἔργου).

Κάποιος θεός ἀγορεύει κατά τῆς ἀποθεώσεως τοῦ Κλαυδίου, ἐφόσον μάλιστα ὁ Κλαύδιος, καταδικάζοντας σέ θάνατο τόν γαμβρό του Σιλανό, ἀποδοκίμασε τόν ἴδιο τόν Δία (8). Ὁ Δίας, ὡς πρόεδρος τῆς οὐράνιας συνελεύσεως, ζητεῖ νά τηρηθεῖ ἡ τάξη. Ὁ Ἴανός ἀγορεύει ὑπέρ τῆς ἀπαγορεύσεως νά ἀποθεωθεῖ ὅποιοσδήποτε θνητός στό ἔξῃς. Ἄλλ' ἡ ρωμαϊκή θεά Vica Rota ὑποστηρίζει τόν Κλαύδιο, ἐραστή τῶν τυχερῶν παιχνιδιῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἴδια εἶναι ἡ προστάτρια (9).

Τόν λόγο παίρνει ὁ Αὐγουστος. Οἰκτίζει τήν κατάντια τοῦ κράτους ἐπί Κλαυδίου καί ἀναφέρει ποιούς συγγενεῖς του ὀδήγησε ὁ Κλαύδιος στό θάνατο. Προτείνει νά ἀπορριφθεῖ τό αἶτημα τῆς ἀποθεώσεως τοῦ Κλαυδίου καί νά σταλεῖ ἀμέσως στά Τάρταρα γιά νά δικαστεῖ γιά τίς πράξεις του. Πλειοψηφεῖ ἡ πρόταση τοῦ Αὐγουστού (10-11).

Κατεβαίνοντας στόν Ἄδη Κλαύδιος καί Ἑρμῆς παρακολουθοῦν τήν κηδεία τοῦ αὐτοκράτορα καί τό επίσημο καί πομπῶδες μοιρολόι πού ἀκούγεται πρὸς τιμῆν τοῦ Κλαυδίου (12). Στόν Ἄδη τόν Κλαύδιο καλωσορίζει ὁ ἀπελεύθερός του Νάρκισσος καί κατόπιν τόν συναντοῦν ὅλοι ἐκεῖνοι, συγγενεῖς, φίλοι καί ἐπίσημοι Ρωμαῖοι μέ τό θάνατο τῶν ὁποίων βαρύνεται ὁ Κλαύδιος. Τόν ὀδηγοῦν στό δικαστήριό τοῦ Αἰακοῦ (13).

Κατά τή δίκη διατυπώνεται τό κατηγορητήριο, ἀλλ' ὁ Αἰακός δέν ἐπιτρέπει στόν Κλαύδιο νά ἀπολογηθεῖ. Πολλή συζήτηση γίνεται γιά τήν ποινὴ πού θά τοῦ ἐπιβληθεῖ· ὅμοια μέ τίς ποινές τῶν Σισύφου, Ταντάλου, Ἰξίονος, ὁ Κλαύδιος καταδικάζεται νά παίξει ζάρια μέ ἕνα τρύπιο κύπελλο, ἔτσι πού τά ζάρια συνεχῶς νά τοῦ ξεφεύγουν. Τότε ὁ Καλιγούλας ἐπεμβαίνει καί ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Κλαύδιος ἦταν δικός του δοῦλος· κερδίζει τήν διεκδίκηση καί διορίζει τόν Κλαύδιο «βοηθὸ ἐπὶ τῶν ἀνακρίσεων» στόν δικό του ἀπελεύθερο, τόν Μένανδρο (14-15).

KEIMENO

L. Annaei Senecae Ἀποκολοκύνθῳσις

- I Quid actum sit in caelo ante diem III idus Octobris anno novo, initio saeculi felicissimi, volo memoriae tradere. nihil nec offensae nec gratiae dabitur. haec ita vera. si quis quaesiverit unde sciam, primum, si noluerō, non respondebo. quis coactus est? ego scio me liberum factum, ex quo suum diem obiit ille, qui verum proverbium fecerat, aut regem aut fatuum nasci oportere. si libuerit respondere, dicam quod mihi in buccam venerit. quis umquam ab historico iuratores exegit? tamen si necesse fuerit auctorem producere, quaerito ab eo qui Drusillam euntem in caelum vidit: idem Claudium vidisse se dicet iter facientem “non passibus aequis”. velit nolit, necesse est illi omnia videre quae in caelo aguntur: Appiae viae curator est, qua scis et divum Augustum et Tiberium Caesarem ad deos isse. hunc si interrogaveris, soli narrabit: coram pluribus numquam verbum faciet. nam ex quo in senatu iuravit se Drusillam vidisse caelum ascendentem et illi pro tam bono nuntio nemo credidit, quod viderit, verbis conceptis affirmavit se non indicaturum, etiam si in medio foro hominem occisum vidisset. ab hoc ego quae tum audivi, certa clara afferō, ita illum salvum et felicem habeam.
- II Iam Phoebus breviorē via contraxerat ortum / lucis et obscuri crescebant tempora Somni, / iamque suum victrix augebat Cynthia regnum / et deformis Hiemps gratos carpebat honores / divitis Autumni iussoque senescere Baccho / carpebat raras serus vindemitor uvas/. puto magis intellegi, si dixerō: mensis erat October, dies III idus Octobris. horam non possum certam tibi dicere: facilius inter philosophos quam inter horologia conveniet: tamen inter sextam et septimam erat. ‘nimis rustice. <adeo his> adquiescunt omnes poetae, non contenti ortus et occasus describere, ut etiam medium diem inquietent: tu sic transibis horam tam bonam?’

Σενέκα: Ἀποκολοκύνθῳσις

17

iam medium curru Phoebus diviserat orbem
et propior nocti fessas quatiebat habenas
obliquo flexam deducens tramite lucem:

4

Claudius animam agere coepit nec invenire exitum poterat. tum Mercurius, qui semper ingenio eius delectatus esset, unam e tribus Parcis seducit et ait: ‘quid, femina crudelissima, hominem miserum torqueri pateris? nec umquam tam diu cruciatus (c)esset? annus sexagesimus et quartus est, ex quo cum anima luctatur. quid huic et rei publicae invides? patere mathematicos aliquando verum dicere, qui illum, ex quo princeps factus est, omnibus annis, omnibus mensibus efferunt. et tamen non est mirum si errant et horam eius nemo novit: nemo enim umquam illum natum putavit. fac quod faciendum est:

III

2

dede neci, melior vacua sine regnet in aula.’

sed Clotho ‘ego mehercules’ inquit ‘pusillum temporis adicere illi volebam, dum hos pauculos qui supersunt civitate donaret – constituerat enim omnes Graecos, Gallos, Hispanos, Britannos togatos videre –, sed quoniam placet aliquos peregrinos in semen relinquere et tu ita iubere fieri, fiat.’ aperit tum capsulam et tres fusos profert: unus erat Augurini, alter Babae, tertius Claudii. ‘hos’ inquit ‘tres uno anno exiguis intervallis temporum divisos mori iubebo, nec illum incommittatum dimittam. non oportet enim eum, qui modo se tot milia hominum sequentia videbat, tot praecedentia, tot circumfusa, subito solum destitui. contentus erit his interim convictoribus.’

3

4

Haec ait et turpi convolvens stamina fuso
abrupit stolidae regalia tempora vitae.
at Lachesis redimita comas, ornata capillos,
Pieria crinem lauro frontemque coronans,
candida de niveo subtemina vellere sumit
felici moderanda manu, quae ducta colorem
assumpsere novum. mirantur pensa sorores:
mutatur vilis pretioso lana metallo,
aurea formoso descendunt saecula filo.
nec modus est illis: felicia vellera ducunt
et gaudent implere manus: sunt dulcia pensa.
sponte sua festinat opus nulloque labore
mollia contorto descendunt stamina fuso.
vincunt Tithoni, vincunt et Nestoris annos.

IV

5

10

- 15 Phoebus adest cantuque iuvat gaudetque futuris
et laetus nunc plectra movet, nunc pensa ministrat:
detinet intentas cantu fallitque laborem.
dumque nimis citharam fraternaque carmina laudant,
plus solito nevere manus humanaque fata
- 20 laudatum transcendit opus. 'ne demite, Parcae'
Phoebus ait 'vincat mortalis tempora vitae
ille mihi similis vultu similisque decore
nec cantu nec voce minor. felicia lassis
saecula praestabit legumque silentia rumpet.
- 25 qualis discutiens fugientia Lucifer astra
aut qualis surgit redeuntibus Hesperus astris,
qualis. cum primum tenebris Aurora solutis
induxit rubicunda diem, Sol aspicit orbem
lucidus et primos a carcere concitat axes:
- 30 talis Caesar adest, talem iam Roma Neronem
aspiciet. flagrat nitidus fulgore remisso
vultus et adfuso cervix formosa capillo.'
- 2 haec Apollo. at Lachesis, quae et ipsa homini formosissimo faveret.
fecit [illud] plena manu et Neroni multos annos de suo donat. Claudium
autem iubent omnes

χαίροντας εὐφημοῦντας ἐκπέμπειν δόμων.

- et ille quidem animam ebulliit, et ex eo desiit vivere videri. expiravit
autem dum comoedos audit, ut scias me non sine causa illos timere.
- 3 ultima vox eius haec inter homines audita est, cum maiorem sonitum
emisisset illa parte qua facilius loquebatur: 'vae me, puto, concacavi
me.' quod an fecerit, nescio: omnia certe concacavit.
- V Quae in terris postea sint acta supervacuum est referre. scitis enim
optime, nec periculum est ne excidant quae memoriae gaudium
publicum impresserit: nemo felicitatis suae obliviscitur. in caelo quae
- 2 acta sint, audite: fides penes auctorem erit. nuntiatur Iovi venisse
quendam bonae staturae, bene canum; nescio quid illum minari, assidue
enim caput movere; pedem dextrum trahere. quaesisse se cuius nationis
esset: respondisse nescio quid perturbato sono et voce confusa; non
intellegere se linguam eius: nec Graecum esse nec Romanum nec ullius
gentis notae. tum Iuppiter Herculem, qui totum orbem terrarum
pererraverat et nosse videbatur omnes nationes, iubet ire et explorare

quorum hominum esset. tum Hercules primo aspectu sane perturbatus
est, ut qui etiam non omnia monstra timuerit. ut vidit novi generis
faciem, insolitum incessum, vocem nullius terrestris animalis sed qualis
esse marinis beluis solet, raucam et implicatam, putavit sibi tertium
decimum laborem venisse. diligentius intuenti visus est quasi homo.
accessit itaque et, quod facillimum fuit Graeculo, ait:

τίς πόθεν εἶ ἀνδρῶν, ποίη πόλις ἠδὲ τοκῆς;

Claudius gaudet esse illic philologos homines: sperat futurum
aliquem Historiis suis locum. itaque et ipse Homerico versu Caesarem
se esse significans ait:

Ἰλιόθεν με φέρων ἄνεμος Κικόνεσσι πέλασσεν.

— erat autem sequens versus verior, aequae Homericus:

ἔνθα δ' ἐγὼ πόλιν ἔπραθον, ὤλεσα δ' αὐτούς. —

Et imposuerat Herculi minime vafro, nisi fuisset illic Febris, quae
fano suo relicto sola cum illo venerat: ceteros omnes deos Romae
reliquerat. 'iste' inquit 'mera mendacia narrat. ego tibi dico, quae cum
illo tot annis vixi: Luguduni natus est, Marci municipem vides. quod
tibi narro, ad sextum decimum lapidem natus est a Vienna, Gallus
germanus. itaque quod Gallum facere oportebat, Romam cepit. hunc
ego tibi recipio Luguduni natum ubi Licinus multis annis regnavit. tu
autem, qui plura loca calcasti quam ullus mulio perpetuarius
Lugudunensis, scire debes multa milia inter Xanthum et Rhodanum
interesse.' excandescit hoc loco Claudius et quanto potest murmure
irascitur. quid diceret nemo intellegebat. ille autem Febrim duci iubebat

2 illo gestu solutae manus, et ad hoc unum satis firmas, quo decollare
homines solebat. iusserat illi collum praecidi: putares omnes illius esse
libertos, adeo illum nemo curabat.

Tum Hercules 'audi me' inquit 'tu desine fatuari. venisti huc, ubi
mures ferrum rodunt. citius mihi verum, ne tibi alogias excutiam.' et
quo terribilior esset, tragicus fit et ait:

*'exprope propere sede qua genitus cluas,
hoc ne peremptus stipite ad terram accidas:
haec clava reges saepe mactavit feros.*

VI

2

VII

2

5 quid nunc profatu vocis incerto sonas?
 quae patria, quae gens mobile eduxit caput?
 edissere. equidem regna tergemini petens
 longinqua regis, unde ab Hesperio mari
 Inachiam ad urbem nobile advexi pecus,
 vidi duobus imminens fluviis jugum,
 quod Phoebus ortu semper obverso videt,
 10 ubi Rhodanus ingens amne praerapido fluit
 Ararque, dubitans quo suos cursus agat,
 tacitus quietis adluit ripas vadis.
 estne illa tellus spiritus altrix tui?

3 haec satis animose et fortiter, nihilo minus mentis suae non est et
 timet *μωροῦ πληγήν*. Claudius ut vidit virum valentem, oblitus
 nugarum, intellexit neminem Romae sibi pacem fuisse, illic non
 4 habere se idem gratiae: gallum in suo sterquilino plurimum posse.
 itaque, quantum intellegi potuit, haec visus est dicere: ‘ego te,
 fortissime deorum Hercule, speravi mihi adfuturum apud alios, et si
 qui a me notorem petisset, te fui nominaturus, qui me optime nosti.
 nam, si memoria repetis, ego eram qui Tib<ur>i ante templum tuum
 5 ius dicebam totis diebus mense Iulio et Augusto. tu scis quantum illic
 miseriarum ego tulerim, cum causidicos audirem diem et noctem. in
 quos si incidisses, valde fortis licet tibi videaris, maluisses cloacas
 Augeae purgare: multo plus ego stercoreis exhausti. sed quoniam
 volo**’

VIII ‘* * non mirum quod in curiam impetum fecisti: nihil tibi clausi est.
 modo dic nobis qualem deum istum fieri velis. *Ἐπικούρειος θεός* non
 potest esse: *οὔτε αὐτὸς πρῶγμα ἔχει τι οὔτε ἄλλοις παρέχει*. Stoicus?
 quomodo potest “rotundus” esse, ut ait Varro, “sine capite, sine
 praeputio”? est aliquid in illo Stoici dei, iam video: nec cor nec caput
 2 habet. si mehercules a Saturno petisset hoc beneficium, cuius mensem
 toto anno celebravit Saturnalicus princeps, non tulisset. illum deum ab
 Iove, quem, quantum quidem in illo fuit, damnavit incesti? Silanum
 enim generum suum occidit. oro, per <quid>? quod sororem suam,
 festivissimam omnium puellarum, quam omnes Venerem vocarent,
 3 maluit Iunonem vocare. “quare” inquis “quaero enim, sororem suam?”
 stulte, stude. Athenis dimidium licet, Alexandriae totum. quia Romae,
 inquis, mures molas lingunt, hic nobis curva corrigit? quid in cubiculo
 suo faciat nescio, et iam “caeli scrutatur plagas”. deus fieri vult: parum
 est quod templum in Britannia habet, quod <hunc> nunc barbari colunt
 et ut deum orant *μωροῦ εὐιλάτου τυχεῖν*?

Tandem Iovi venit in mentem, privatis intra curiam morantibus
 <senatoribus non licere> sententiam dicere nec disputare. ‘ego’ inquit,
 ‘p. c., interrogare vobis permiseram, vos mera mapalia fecistis. volo ut
 servetis disciplinam curiae. hic qualiscumque est, quid de nobis
 existimabit?’ illo dimisso primus interrogatur sententiam Ianus pater. is
 2 designatus erat in kal. Iulias postmeridianus consul, homo, quantum via
 sua fert, qui semper videt *ἄμα πρόσσω καὶ ὀπίσσω*. is multa diserte,
 quod in foro vivat, dixit, quae notarius persequi non potuit et ideo non
 3 refero, ne aliis verbis ponam quae ab illo dicta sunt. multa dixit de
 magnitudine deorum: non debere hunc vulgo dari honorem. ‘olim’
 inquit ‘magna res erat deum fieri: iam Fabam mimum fecistis. itaque ne
 videar in personam, non in rem dicere sententiam, censeo ne quis post
 hunc diem deus fiat ex his qui *ἀρούρης καρπὸν ἔδουσιν* aut ex his quos
 alit *ξείδωρος ἄρουρα*. qui contra hoc senatus consultum deus factus
 dictus pictusve erit, eum dedi larvis et proximo munere inter novos
 4 auctoratos ferulis vapulare placet.’ proximus interrogatur sententiam
 Diespiter Vicae Potae filius, et ipse designatus consul, nummulariolus.
 hoc quaestu se sustinebat: vendere civitatulas solebat; ad hunc belle
 accessit Hercules et auriculam illi tetigit. censeo itaque in haec verba:
 5 ‘cum divus Claudius et divum Augustum sanguine contingat nec minus
 divam Augustam aviam suam, quam ipse deam esse iussit, longeque
 omnes mortales sapientia antecellat sitque e re publica esse aliquem qui
 cum Romulo possit “ferventia rapa vorare”, censeo uti divus Claudius
 ex hac die deus sit ita uti ante eum qui optimo iure factus sit, eamque
 rem ad Metamorphosis Ovidi adiciendam.’ variae erant sententiae, et
 videbatur Claudius sententiam vincere. Hercules enim, qui videret
 ferrum suum in igne esse, modo huc modo illuc cursabat et aiebat: ‘noli
 mihi invidere, mea res agitur; deinde tu si quid volueris, in vicem
 faciam: manus manum lavat.’

Tunc divus Augustus surrexit sententiae suae loco dicendae et
 summa facundia disseruit: ‘ego’ inquit, ‘p.c., vos testes habeo, ex quo
 deus factus sum, nullum me verbum fecisse: semper meum negotium
 ago; at non possum amplius dissimulare et dolorem, quem graviorem
 pudor facit, continere. in hoc terra marique pacem peperit? ideo civilia
 2 bella compescui? ideo legibus urbem fundavi, operibus ornavi, ut ...
 quid dicam, p.c., non invenio: omnia infra indignationem verba sunt.
 confugiendum est itaque ad Messalae Corvini, disertissimi viri, illam
 sententiam: “pudet imperii”. hic, p. c., qui vobis non posse videtur
 3 muscam excitare, tam facile homines occidebat quam canis adsidit. sed
 quid ego de tot ac talibus viris dicam? non vacat deflere publicas clades

IX

2

3

4

5

6

X

2

3

4 intuenti domestica mala. itaque illa omittam, haec referam; nam etiam si sura mea Graece nescit, ego scio ἔγγιον γόνυ κνήμης. iste quem videtis, per tot annos sub meo nomine latens, hanc mihi gratiam rettulit, ut duas Iulias pronepotes meas occideret, alteram ferro, alteram fame; unum abnepotem L. Silanum; videris, Juppiter, an in causa mala; certe in tua, si aequos futurus es. dic mihi, dive Claudii: quare quemquam ex his, quos quasque occidisti, antequam de causa cognosceres, antequam audires, damnasti? hoc ubi fieri solet? in caelo non fit.

XI Ecce Juppiter, qui tot annos regnat, uni Volcano crus fregit, quem ῥῆψε ποδὸς τεταγῶν ἀπὸ θηλοῦ θεσπεσίῳ, et iratus fuit uxori et suspendit illam: numquid occidit? tu Messalinam, cujus aequae avunculus major eram quam tuus, occidisti. "nescio" inquis? di tibi malefaciant: adeo istuc turpius est quod nescisti quam quod occidisti. 2 C. Caesarem non desiit mortuum persequi. occiderat ille socerum: hic et generum. Gaius Crassi filium vetuit Magnum vocari: hic nomen illi reddidit, caput tulit. occidit in una domo Crassum, Magnum, Scriboniam, tristes necessarios, nobiles tamen, Crassum vero tam fatuum ut etiam regnare posset. hunc nunc deum facere vultis? videte corpus ejus dis iratis natum. ad summam, tria verba cito dat et servum me ducat. hunc deum quis colet? quis credet? dum tales deos facitis, nemo vos deos esse credet. summa rei, p.c., si honeste inter vos gessi, si nulli clarius respondi, vindicate injurias meas. ego pro sententia mea hoc censeo: atque ita ex tabella recitavit: 'quandoquidem divus Claudius occidit socerum suum Appium Silanum, generos duos Magnum Pompeium et L. Silanum, socerum filiae suae Crassum Frugi, hominem tam similem sibi quam ovo ovum, Scriboniam socrum filiae suae, uxorem suam Messalinam et ceteros quorum numerus iniri non potuit, placet mihi in eum severe animadverti nec illi rerum iudicandarum vacationem dari eumque quam primum exportari et caelo intra triginta dies excedere, Olympo intra diem tertium.' pedibus in 6 hanc sententiam itum est. nec mora Cyllenius illum collo obtorto trahit a caelo ad inferos

unde negant redire quemquam.

XII Dum descendunt per viam Sacram, interrogat Mercurius, quid sibi velit ille concursus hominum, num Claudii funus esset. et erat omnium formosissimum et impensa cura, plane ut scires deum efferri: tubicinum, cornicinum, omnis generis aenatorum tanta turba, tantus conventus, ut etiam Claudius audire posset. omnes laeti, hilares:

4

Populus R. ambulabat tamquam liber. Agatho et pauci causidici plorabant, sed plane ex animo. iurisconsulti e tenebris procedebant, pallidi, graciles, vix animam habentes, tamquam qui tum maxime revivescerent. ex his unus, cum vidisset capita conferentes et fortunas suas deplorantes causidicos, accedit et ait: 'dicebam vobis: non semper Saturnalia erunt.' Claudius, ut vidit funus suum, intellexit se mortuum esse. ingenti enim μεγάλῳ χορικῶ neniam cantabatur anapaestis: 3

'fundite fletus, edite planctus,
resonet tristi clamore forum:
cecidit pulchre cordatus homo,
quo non alius fuit in toto,
fortior orbe. 5
ille citato vincere cursu
poterat celeres, ille rebelles
fundere Parthos levibusque sequi
Persida telis, certa manu
tendere nervum, qui praecipites 10
vulnere parvo figeret hostes
pictaque Medi terga fugacis.
ille Britannos ultra noti
litora ponti
et caeruleos scuta Brigantas 15
dare Romuleis colla catenis
iussit et ipsum nova Romanae
iura securis tremere Oceanum.
deflete virum, quo non alius
potuit citius discere causas, 20
una tantum parte audita,
saepe neutra. quis nunc iudex
toto lites audiet anno?
tibi iam cedet sede relicta,
qui dat populo iura silenti, 25
Cretaea tenens oppida centum.
caedite maestis pectora palmis,
o causidici, venale genus,
vosque poetae lugete novi,
vosque in primis qui concusso 30
magna parastis lucra fritillo.'

XIII Delectabatur laudibus suis Claudius et cupiebat diutius spectare. incit illi manum Talthybius deorum [nuntius] et trahit capite obvoluto, ne quis eum possit agnoscere, per campum Martium, et inter Tiberim et viam Tectam descendit ad inferos. antecesserat iam compendiaria Narcissus libertus ad patronum excipiendum, et venienti nitidus, ut erat a balineo, occurrit et ait: 'quid di ad homines?' 'celerius' inquit Mercurius 'et venire nos nuntia.' dicto citius Narcissus evolat: omnia proclivia sunt, facile descenditur. itaque quamvis podagricus esset, momento temporis pervenit ad ianuam Ditis, ubi iacebat Cerberus vel, ut ait Horatius, "belua centiceps". pusillum perturbatur – subalbam canem in deliciis habere adsueverat – ut illum vidit canem nigrum, villosum, sane non quem velis tibi in tenebris occurrere, et magna voce 'Claudius' inquit 'veniet'. cum plausu procedunt cantantes: *ἐυρήκαμεν, συγχαίρωμεν*. hic erat C. Silius consul designatus, Iuncus praetorius, Sex. Traulus, M. Helvius, Trogus, Cotta, Vettius Valens, Fabius equ<it>es R., quos Narcissus duci iusserat. medius erat in hac cantantium turba Mnester pantomimus, quem Claudius decoris causa minorem fecerat. ad Messalinam – cito rumor percubuit Claudium venisse – convolant primi omnium liberti Polybius, Myron, Arpocras, Ampheus, Pheronactus, quos Claudius omnes, necubi imparatus esset, praemiserat. deinde praefecti duo Iustus Catonius et Rufrius Pollio. deinde amici Saturninus Lusius et Peto Pompeius et Lupus et Celer Asinius consulares. novissime fratris filia, sororis filia, generi, soceri, socrus, omnes plane consanguinei. et agmine facto Claudio occurrunt. quos cum vidisset, Claudius exclamat: *πάντα φίλων πλήρη*. quomodo huc venistis vos?' tum Peto Pompeius: 'quid dicis, homo crudelissime? quaeris quomodo? quis enim nos alius huc misit quam tu, omnium amicorum interfector? in ius eamus: ego tibi hic s[t]ellas ostendam.'

XIV Ducit illum ad tribunal Aeaci: is lege Cornelia, quae de sicariis lata est, quaerebat. postulat, nomen eius recipiat; edit subscriptionem: occisos senatores XXXV, equites R. CC<C>XXI, ceteros *ὅσα ψάμαθός τε κόνις τε*. advocatum non invenit. tandem procedit P. Petronius, vetus convictor eius, homo Claudiana lingua disertus, et postulat advocacionem. non datur. accusat Peto Pompeius magnis clamoribus. incipit patronus velle respondere. Aeacus, homo iustissimus, vetat et illum, altera tantum parte audita, condemnat et ait: *αἴκε πάθοις τά τ' ἔρεξας, δίκη κ' εὐθεῖα γένοιτο*. ingens silentium factum est. stupebant omnes novitate rei attoniti, negabant hoc umquam factum. Claudio magis iniquum videbatur quam novum. de genere poenae diu

disputatum est, quid illum pati oporteret. erant qui dicerent, Si<syph>um diu laturam fecisse[nt], Tantalum siti periturum nisi illi succurreretur, aliquando Ixionis miseri rotam sufflaminandam. non placuit ulli ex veteribus missionem dari, ne vel Claudius umquam simile speraret. placuit novam poenam constitui debere, excogitandum illi laborem irritum et alicuius cupiditatis spem sine effectu. tum Aeacus iubet illum alea ludere pertuso fritillo. et iam coeperat fugientes semper tesseras quaerere et nihil proficere.

Nam quotiens missurus erat resonante fritillo,
utraque subducto fugiebat tessera fundo.
cumque recollectos auderet mittere talos,
lusuro similis semper semperque petenti,
decepere fidem: refugit digitosque per ipsos
fallax assiduo dilabitur alea furto.
sic cum iam summi tanguntur culmina montis,
irrita Sisyphio volvuntur pondera collo.

apparuit subito C. Caesar et petere illum in servitutem coepit, producere testes, qui illum viderant ab illo flagris, ferulis, colaphis vapulantem. adjudicatur C. Caesari. [Caesar illum Aeaco donat]. is Menandro liberti suo tradidit, ut a cognitionibus esset.

4

XV

5

2

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Α. Ἀνναίου Σενέκα Ἀποκολοκύνθωσις

- I.1 Θά παραδώσω στήν ἱστορία τί ἐπράχθη τήν προπαραμονή τῶν Εἰδῶν τοῦ Ὀκτωβρίου τῆς νέας χρονιάς, μέ τήν ἑναρξη τῆς εὐτυχέστατης ἐποχῆς. Διόλου δέν θά χαριστῶ σέ φιλίες καί μίση. Αὐτή εἶναι ἡ ἀλήθεια. Ἄν κάποιος μέ ρωτήσῃ ἀπό πού κι' ὡς πού τά ξέρω, κατ' ἀρχάς, ἄν δέν θέλω, δέν θά (τοῦ) ἀπαντήσω. Ποιός θά μέ ἀναγκάσει; Ἐγώ ξέρω ὅτι εἶμαι ἐλεύθερος ἀπό τή στιγμή πού ἄφησε τήν τελευταία του πνοή ἐκεῖνος πού ἔβγαλε ἀληθινή τήν παροιμία πῶς πρέπει νά γεννιέσαι ἢ βασιλιάς ἢ τρελλός. Ἄν θελήσω ν' ἀπαντήσω, θά πῶ ὅ,τι μοῦ κατεβεῖ στό κεφάλι. Ποιός ποτέ ζήτησε ἑνορκους ἐκτιμητές ἀπό ἱστορικό συγγραφέα; Ἄν ὅμως εἶναι ἀνάγκη νά παρουσιάσω μάρτυρα, ἄς ρωτήσῃ αὐτόν πού εἶδε τή Δρουσίλλα ν' ἀνεβαίνει στόν οὐρανό: ὁ ἴδιος θά πεῖ ὅτι εἶδε τόν Κλαύδιο νά πορεύεται *μέ ἄνισα θήματα*. Θέλει δέν θέλει, εἶναι ἀναπόφευκτο νά βλέπει ὅλα ὅσα πράττονται στόν οὐρανό: εἶναι φροντιστής τῆς Ἀπλίας ὁδοῦ, ἀπ' ὅπου —ξέρεις— καί ὁ θεϊκός Αὐγουστος καί ὁ Τιβέριος Καίσαρ ἀνεβήκαν στους θεούς. Αὐτόν ἄν ρωτήσῃς, σέ σένα μόνο θά τό πεῖ: μπροστά σέ πολλούς ποτέ δέν θ' ἀνοίξει τό στόμα του. Γιατί ἀπό τότε πού ὀρκίστηκε μπροστά στή Σύγκλητο ὅτι εἶδε τή Δρουσίλλα ν' ἀνεβαίνει στόν οὐρανό, καί κανείς δέν τόν πίστεψε, παρά τήν τόσο καλή του πληροφορία, ὅτι τήν εἶχε δεῖ, μέ ὄρκο ἐπίσημο θεβαίωσε ὅτι δέν θά ξαναδώσει ὁ ἴδιος μαρτυρία, κι' ἄς ἔβλεπε στή μέση τῆς Ἀγορᾶς νά σφοτώνουν ἄνθρωπο. Ὅσα τότε ἄκουσα ἐγώ ὁ ἴδιος ἀπ' αὐτόν σαφῶς καί ἐπακριδῶς ἀναφέρω — πού νά μοῦ εἶναι (ὁ μάρτυρας) σῶος καί εὐτυχής.
- II.1 Ὁ Φοῖβος εἶχε κιόλας μέ δρόμο συντομότερο μειώσει τό φῶς τῆς μέρας
κι' ὁ χρόνος τοῦ σκοτεινοῦ τοῦ Ὑπνου αὐξανόταν,
καί αὐξανε ἡ Κυνθία, νικήτρια πιά, τό βασιλείο της,

κι' ὁ δύσμορφος Χειμῶνας τίς εὐχάριστες τιμές τοῦ πλούσιου Φθινοπώρου καρπωνόταν,

κι' ὁ τρυγητής ὁ ὄψιμος τά ἄραιά σταφύλια του τρυγοῦσε, πού εἶχαν πιά γεράσει.

Πιστεύω πῶς περισσότερο γίνονται αὐτά κατανοητά, ἄν πῶ: ἦταν 2
μήνας Ὀκτώβριος, ἡ προπαραμονή τῶν εἰδῶν τοῦ Ὀκτωβρίου. Τήν ὥρα δέν μπορῶ νά καθορίσω μέ βεβαιότητα: πῶς εὐκόλα θά συμφωνήσουν οἱ φιλόσοφοι παρά τά ρολόγια: ἦταν ὅμως μεταξύ ἑκτης καί ἐβδόμης ὥρας.

«Πολύ χοντρό! Τόσο ἀρέσκονται σέ αὐτά ὅλοι οἱ ποιητές, μή ικανοποιούμενοι μέ τίς περιγραφές τῆς ἀνατολῆς καί τῆς δύσης, πού νά ἐνοχλοῦν ὡς καί τά μεσημέρια: ἐσύ ἔτσι θά προσπεράσεις μιά τόσο βολική ὥρα;»

Ὁ Φοῖβος μέ τό ἄρμα του εἶχε κιόλας στά δύο τήν τροχιά του 4
διαίρεσει

καί πῶς κοντά στή νύχτα τά κουρασμένα του ἡνία χειριζόταν ὀδηγώντας τό φῶς πλάγιο στό κατηφορικό μονοπάτι.

Ὁ Κλαύδιος ἄρχισε νά ψυχορραγεῖ καί δέν μποροῦσε νά βρεῖ τήν 11.1
ἐξοδο. Τότε ὁ Ἑρμῆς, πού ἀνέκαθεν χαιρόταν μέ τό πνεῦμα του, παίρνει κατά μέρος μιά ἀπό τίς Μοῦσες καί τῆς λέει: «Γιατί, σκληρότατη γυναίκα, ἀνέχεσαι νά βασανίζεται ὁ φουκαράς; Δέν θά ἡσυχάσει κάποτε ὁ πολυβασανισμένος; Εἶναι ὁ ἐξηκοστός τέταρτος χρόνος, ἀπό τότε πού χαροπαλεύει. Γιατί φθονεῖς αὐτόν καί τήν πολιτεία;

Ἄς ἀνεχθεῖς νά βγοῦν κάποτε ἀληθινοί οἱ ἀστρολόγοι, πού —ἀπό 2
τότε πού ἐγινε αὐτοκράτορας— κάθε χρόνο, κάθε μήνα τόν κηδεύουν. Καί ἐξ ἄλλου δέν εἶναι περίεργο ἄν σφάλλουν, καί κανείς δέν ξέρει τήν ὥρα του: γιατί κανείς ποτέ δέν πίστεψε ὅτι ὑπάρχει αὐτός ὁ ἄνθρωπος. Κάνε ὅ,τι πρέπει νά κάνεις:

«τοῦ Χάρου παράδος τον

κι' ἄς βασιλέψῃ ὁ πλιό καλός στή ρημασμένη αὐλή του.»

Ἄλλ' ἡ Κλωθῶ εἶπε: «Ἐγώ, μά τόν Ἡρακλῆ, ὀλιγούτσικο καιρό 3
ἤθελα νά τοῦ προσθέσω, ὅσπου νά δώσει τήν ἰθαγένεια σέ τούτους τοὺς πολύ λίγους» —γιατί εἶχε ἀποφασίσει ἐκεῖνος ὅλους τοὺς Ἕλληνες, Γαλάτες, Ἰσπανοὺς, Βρεταννοὺς νά τοὺς δεῖ τηβεννοφόρους— «ἀλλ' ἀφοῦ σοῦ ἀρέσει κάποιος ἄλλοδαποῖ ν' ἀπομείνουν γιά σόι, κι ἔτσι διατάξεις ἐσύ, ἔτσι ἄς γίνῃ.»

Ἄνοιγει τότε τό κουτάκι καί τραβᾷ ἔξω τρία ἀδράχτια: τό ἕνα 4
ἦταν τοῦ Αὐγουλίνου, τό δεύτερο τοῦ Βλακέντιου, τό τρίτο τοῦ (Γερ-

μανικοῦ) Κλαυδίου. «Π' αὐτούς» εἶπε «τούς τρεῖς μέσα σ' ἓνα χρόνο, μέ πολύ μικρή χρονική διαφορά μεταξύ τους, θά διατάξω νά πεθάνουν, κι' οὔτε θά τόν ἐξαποστείλω τοῦτον ἀσυντρόφευτο. Γιατί δέν εἶναι σωστό αὐτός, πού πρόσφατα ἔδλεπε τόσες χιλιάδες ἀνθρώπων νά τόν ἀκολουθοῦν, τόσες νά προπορεύονται, τόσες νά τόν περιβάλλουν, ξαφνικά νά μείνει μοναχός. Στό μεταξύ θά ικανοποιηθεῖ μέ τούτους τούς συντρόφους του».

IV.1

Αὐτά εἶπε καί, τυλίγοντας τά νήματα στό κακόσχημο ἀδράχτι, ἀποκόβει τούς βασιλικούς χρόνους τῆς ἀνόητης ζωῆς.
 Ἄλλ' ἡ Λάχσις μέ στεφάνι στό κεφάλι, στολισμένα μαλλιά, τήν κόμη μέ Πιερικὴ δάφνη καί τό μέτωπο στεφανώνοντας, λευκά νήματα ἀπό χιονάτο μαλλί παίρνει
 νά τά ρυθμίσει μέ τό τυχερό της τό χέρι, κι' αὐτά κλωσμένα νέο χρώμα ἀποκοτῶν. Θαυμάζουν τά νήματα οἱ ἀδελφές: τό ταπεινό μαλλί ἀλλάζει σέ πολύτιμο μέταλλο, χρυσές ἐποχές ἔρχονται μέ τήν ὠραία κλωστή.
 Καί τέρμα δέν θέτουν: μακάρια νήματα κλώθουν καί μέ χαρά τά χέρια γεμίζουν γλυκό τό μεροκάματο.
 Ἀπό μόνο του τό ἔργο προχωρεῖ διαστικό καί χωρίς κόπον κα-
 νένα
 νήματα ἀπαλά μέ τίς στροφές τοῦ ἀδραχτιοῦ προκύπτουν.
 Ξεπερνοῦν τοῦ Πιθωνοῦ, ξεπερνοῦν καί τοῦ Νέστορα τούς χρό-
 νους.
 Παρῶν ὁ Φοῖβος καί μέ τό τραγούδι του βοηθεῖ καί χαιρεταί τά μέλλοντα
 καί χαρωπός τή μιά κρούει τή λύρα, τήν ἄλλη ἀγγίζει τό κλωσμέ-
 νο:
 τίς κρατεῖ προσηλωμένες καί μέ τό τραγούδι του ξεχνοῦν τόν κό-
 πο.
 Κι' ἐνῶ ἐπαινοῦν ὑπέρ πολύ τήν κιθάρα καί τά τραγούδια τ' ἀδελ-
 φικά,
 τά χέρια τους ἐκλωσαν πιό παρά τό συνηθισμένο καί τίς ἀνθρώ-
 πινες μοῖρες
 τίς ξεπερνᾷ τό ἐπαινετό ἔργο. «Μή σταματῆστε, Μοῖρες», ὁ Φοῖβος λέει «ἄς ὑπερβεῖ τούς χρόνους τοῦ θνητοῦ βίου. αὐτός πού μοῦ μοιάζει στήν ὄψη, μοῦ μοιάζει στή χάρη καί δέν εἶναι κατώτερος οὔτε στό τραγούδι, οὔτε στή φωνή. Εὐτυ-
 χισμένες ἐποχές
 θά προσφέρει στούς κουρασμένους καί θά θραύσει τῶν νόμων τή σιωπή.

Ὅπως ὁ Αὐγερινός πού διασκορπᾷ τ' ἀστέρια πού οβήνουν ἢ ὅπως ὁ Ἑσπερος πού ἀνατέλλει μέ τόν ἐρχομό τῶν ἀστρων ξα-
 νά,

ὅπως —ἀμέσως μόλις ἡ ροδοδάχτυλη Αὐγή, διαλύοντας τά σκότη, μᾶς φέρει τήν ἡμέρα— ὁ Ἥλιος ἀντικρύζει τό σύμπαν λαμπρός καί πρῶτος ἀπ' τούς στάβλους του ἐξωθεῖ τό ἀμάξι: ἔτσι παρουσιάζεται ὁ Καῖσαρ, τέτοιοι κίολας ἡ Ρώμη τόν Νέρω-
 να

ἀντικρύζει. Ἀστράφτει τό στιλπνό του πρόσωπο μέ λάμψη ἀχνή
 κι' ὁ τράχηλος ὠραῖος μέ τά μαλλιά του γύρω».

Αὐτά ὁ Ἀπόλλων εἶπε. Τότε ἡ Λάχσις, πού κι' αὐτή εὐνοοῦσε
 τόν ὁμορφότατο ἄντρα, ἀπλόχερα συμμορφώθηκε καί στόν Νέρωνα ἀπό μόνη της πολλά ἔτη δωρίζει. Καί δίνουν ἐντολή, ὅλοι τόν Κλαύ-
 διο «μέ χαρά, μέ εὐχές νά τόν συνοδέψουν ἀπ' τό σπιτί». Κι' ἐκεῖνος βέβαια ἀπό τή στιγμή αὐτή παρέδωσε τό πνεῦμα καί ἔπαψε νά μοιά-
 ζει ζωντανός. Πέθανε, ἐνῶ ἄκουγε τούς κωμικούς, γιά νά ξέρεις ὅτι ὄχι ἄδικα τούς φοβᾶμαι.

Ἡ ἐξῆς φράση ἦταν ἡ τελευταία του πού ἀκούστηκε ἀνάμεσα στούς
 ἀνθρώπους, ἀφοῦ ἐντονότερο θόρυβο εἶχε θγάλει ἀπό ἐκεῖ ἀπ' ὅπου
 πιό εὐκόλα ἐκφραζόταν: «Ἀλλοίμονό μου, νομίζω, καταχέστηκα». Δέν
 ξέρω ἂν τό ἔκαμε αὐτό: ὅπως ὅποτε τά εἶχε ὅλα κάνει σκατά.

Εἶναι περιττό νά ἀναφέρω ὅσα ἐπράχθησαν στή γῆ ἀργότερα. Για-
 τί τά γνωρίζετε ἄριστα καί δέν ὑπάρχει κίνδυνος νά ξεχαστοῦν ὅσα
 ἡ λαϊκὴ χαρά ἐντύπωσε στή μνήμη: κανεῖς δέν ξεχνᾷ τήν εὐτυχία του.
 Ἀκοῦστε τί ἐπράχθη στόν οὐρανό: τήν ἀξιοπιστία ἐγγυᾶται ὁ μάρτυς.

Ἀγγέλλεται στόν Δία ὅτι κατέφθασε κάποιος μέ ὠραῖο παράστη-
 μα, τελείως ἀσπρομάλλης δέν ξέρω τί ἀπειλοῦσε, γιατί συνεχῶς κου-
 νοῦσε τό κεφάλι του ἔσερνε τό δεξί του πόδι. Ρωτήθηκε ποιᾶς ἐθني-
 κότητας ἦταν ἀπάντησε δέν ξέρω τί μέ ἦχο ἄναρθρο καί φωνή βρα-
 χνή. Δέν καταλαβαίνουν τή γλώσσα του: δέν ἦταν οὔτε ἐλληνικά, οὔτε
 λατινικά, οὔτε κάποιου ἄλλου γνωστοῦ ἔθνους.

Τότε ὁ Δίας τόν Ἡρακλῆ, πού εἶχε διατρέξει ὀλόκληρη τήν
 οἰκουμένη καί φαινόταν νά γνωρίζει ὅλα τά ἔθνη, τόν διατάσσει νά
 πάει καί νά ἐρευνήσει ἀπό ποιά φυλὴ ἀνθρώπων προερχόταν. Τότε
 ὁ Ἡρακλῆς μέ τήν πρώτη ματιά καί βέβαια ταράχτηκε, σάν νά μὴν
 εἶχε κίολας ἀντικρύσει ὅλων τῶν εἰδῶν τά τέρατα. Μόλις εἶδε τήν
 καινοφανῆ μορφή, τό ἀσυνήθιστο βάδισμα, τή φωνή πού δέν ἀνῆκε
 σέ κανένα στεριανό ζῶο, ἀλλ' ἔμοιαζε μέ αὐτή πού συνήθως θγάζουν
 τά θαλάσσια τέρατα, βραχνή καί μπερδεμένη, νόμισε πῶς ἦθε ἡ ὠρα
 του γιά τόν δέκατο τρίτο ἄθλο.

2

3

V.1

2

3

4 Παρατηρώντας τον ὁ Ἡρακλῆς καλύτερα, τοῦ φάνηκε σάν ἄνθρωπος (ὁ ἐπισκέπτης). Προχώρησε λοιπόν καί, πράγμα εὐκολότατο γιά Γραικόν, λέει:

«Ποιός εἶσαι, κί ἀπό ποῦθε; Ποιοί 'ν' οἱ γονιοί σου, ὁ τόπος σου;»

Ὁ Κλαύδιος χαίρεται πού βρῆκε ἐκεῖ ἄνδρες φιλόλογους: ἐλπίζει ὅτι θά βρεθεῖ καί τόπος γιά τίς ἱστορίες του. Γι' αὐτό κι' ὁ ἴδιος μέ ὀμηρικό στίχο, δηλώνοντας ὅτι εἶναι ὁ Καίσαρας, λέει: «Ἀπό τό Ἰλιο ὁ ἄνεμος στούς Κίκονες μέ πῆρε». Ἀκολουθεῖ ὁμως στίχος ἀληθέστερος, τό ἴδιο ὀμηρικός καί αὐτός: ἐκεῖ χάλασα καί πολιτεία κι' ἄνθρώπους.

VI.1 Καί μάλιστα θά τοῦ τήν ἔφερε τοῦ Ἡρακλῆ, τοῦ ἐλάχιστα ξύπνιου, ἄν δέν βρισκόταν ἐκεῖ ἡ Θέριμη ἡ ὁποία, ἀφήνοντας τό ἱερό της, μόνη εἶχε καταφθάσει μαζί του ὅλους τούς ἄλλους θεούς τούς εἶχε ἀφήσει στή Ρώμη. «Τοῦτος» εἶπε, «λέει ὅλο ψέματα. Ἐγώ στό λέω, πού ἔζησα μαζί του τόσα χρόνια: γεννήθηκε στό Λούγδουνο, βλέπεις τό πατριωτάκι τοῦ Μάρκου. Αὐτό πού σοῦ λέω, γεννήθηκε στόν δέκατο ἔκτο μιλιοδείκτη ἀπό τή Βιέννη, βέρος Γαλάτης. Ὅ,τι λοιπόν ἔπρεπε νά κάνει ἕνας Γαλάτης, πῆρε τή Ρώμη. Στό ἐγγυώμαι ἐγώ ὅτι αὐτός γεννήθηκε στό Λούγδουνο, ὅπου ὁ Λίκινος βασιλεψε γιά πολλά χρόνια. Ἄλλ' ἐσύ, πού πάτησες περισσότερους τόπους ἀπ' ὅσους ἐπαγγελματίας μουλαράς Λουγδουνέζος, πρέπει νά γνωρίζεις ὅτι πολλά μίλια χωρίζουν τόν Ξάνθο ἀπό τόν Ροδανό».

2 Ἐξάπτεται στό σημείο αὐτό ὁ Κλαύδιος καί —ὅσο μπορεῖ— μουρμουριστά ἐκφράζει τήν ὀργή του. Κανείς δέν καταλάβαινε τί ἔλεγε. Ἐκεῖνος ὁμως ἐπέμενε νά διατάζει νά τήν πάρουν, μ' ἐκείνη τήν κίνηση τοῦ μισοπαράλυτου χεριοῦ του (καί τότε μόνο τό χέρι του γινόταν κάπως σταθερό) μέ τήν ὁποία συνήθιζε ν' ἀποκεφαλίζει τούς ἄνθρώπους. Εἶχε διατάξει νά τῆς κόψουν τό κεφάλι: θά 'λεγες πώς ὅλοι ἦταν ἀπελεύθεροί του, τόσο κανείς τους δέν τόν λογάριζε.

VII.1 Τότε ὁ Ἡρακλῆς εἶπε: «Ἄκου με, ἐσύ καί κόψε τά τρελά. Ἦρθες ἐδῶ πού τά ποντίκια μασοῦν καί τό σίδερο. Γρήγορα τήν ἀλήθεια, νά μὴν σέ κάνω νά ξεράσεις αὐτές σου τίς παλαβάδες». Καί γιά νά φανεῖ πιό τρομερός, παίρνει ὕψος τραγικοῦ ἠθοποιοῦ καί λέει:

2 «Δήλωσε γοργά ἀπό ποῖο μέρος λές ὅτι κατάγεσαι, μὴν πέσεις καταγῆς χτυπημένος μέ τοῦτο τό στυλιάρι: τό ρόπαλο τοῦτο συχνά ἄγριους βασιλιάδες μακέλεψε. Τί τώρα ἀρθρώνεις μέ ἀβέβαιη ἐκφορά τῆς φωνῆς; Ποιά πατρίδα, ποῖο ἔθνος ἐξέθρεψε τό εὐκίνητο κεφάλι; Λεπτομερῶς. Ἐγώ βέβαια, ἀναζητώντας τά βασίλεια τά μακρινά τοῦ τρισώματου βασιλιᾶ, ἀπ' ὅπου, ἀπ' τήν ἐσπέρια (=δυτική)

θάλασσα, μετέφερα στήν Ἰναχίδα πόλη τήν ἐξαιρετη ἀγέλη, εἶδα μιὰ ράχη νά δεσπόζει σέ δυό ποτάμια, πού ὁ Φοῖβος πάντα ἀνατέλλοντας ἀντικρούζει ἀπέναντί του, ὅπου ὁ Ροδανός ὁ μέγας ποταμός ὀρητικά ρέει καί ὁ Ἄραρ, διστάζοντας πού νά κατευθύνει τό ρεῦμα σιωπηλός λούζει μέ ἤρεμα ἀβαθῆ τίς ὄχθες.

Μήπως αὐτή ἡ γῆ εἶναι τροφός τοῦ πνεύματός σου;

Αὐτά λέει ὁ Ἡρακλῆς μέ ἄρκετό θάρρος, καί ζωηράδα, ἀλλ' ὁμως δέν εἶναι καί τόσο σίγουρος καί φοβάται «τοῦ τρελλοῦ τῆ γροθιά». Ὁ Κλαύδιος, μόλις εἶδε πώς εἶχε νά κάμει μέ ρωμαλέο ἄντρα, ξεχνώντας τίς σαχλαμάρες, κατάλαβε πώς ἄν στή Ρώμη κανείς δέν τοῦ παραβγαίνει, ἐδῶ δέν ἔχει τήν ἴδια δύναμη: στόν κοπρώνα του ὁ κόκκορας εἶναι παντοδύναμος.

4 Ἄπ' ὅσα λοιπόν μπόρεσαν νά γίνουν κατανοητά, τά ἐξῆς φάνηκε νά λέει: «Ἐγώ ἀπό σένα, γενναιότατε τῶν θεῶν Ἡρακλῆ, ἤλπισα νά γίνεις συνήγορός μου ἐνώπιον τῶν ἄλλων θεῶν, καί ἄν κάποιος μοῦ ζητοῦσε μάρτυρα, ἐσένα θά πρότεινα, πού μέ γνώρισες γιά τά καλά. Γιατί, ἄν θυμᾶσαι, ἐγώ ἤμουν πού στά Τίβουρα, ἐμπρός στό ναό σου δικάζα ὀλημερίς, Ἰούλιο καί Αὔγουστο.

5 Ἐσύ ξέρεις πόσα βάσανα τράδηξα ἐκεῖ, ὅταν ἡμέρα-νύχτα ἄκουγα τούς δικολάβους. Ἄν ἔπεφτες στά χερίά τους, δέν πᾶ νά νομίζεις τόν ἑαυτό σου πολύ γέρο; θά προτιμοῦσες νά καθαρίζεις τούς στάβλους τοῦ Αὐγεία: πολύ περισσότερη κοπριά ἄδειασα ἐγώ. Ἄλλ' ἐπειδή θέλω...

VIII.1 ...«Δέν εἶναι ἀπορίας ἄξιο τό ὅτι εἰσόρμησες στό βουλευτήριον τίποτε γιά σένα δέν εἶναι ἀπαραβίαστο. Πές μας τουλάχιστον τί θεός θέλεις νά γίνει αὐτός. Ἐπικούρειος θεός δέν μπορεῖ νά γίνει: οὔτε ὁ ἴδιος ἔχει κάποια ἐνόχληση, οὔτε τήν προκαλεῖ σέ ἄλλους. Στωικός; Πῶς μπορεῖ νά εἶναι στρογγυλός, ὅπως λέει ὁ Βάρρων, χωρίς κεφάλι, χωρίς ἀκροβυστία; Ἐχει κάτι αὐτός μέσα του ἀπό στωικό θεό, τό βλέπω τώρα πιά: δέν ἔχει οὔτε καρδιά οὔτε μυαλό.

2 Ἄν, μά τόν Ἡρακλῆ, ζητοῦσε (ὁ Κλαύδιος) αὐτό τό καλό ἀπό τόν Κρόνο, τοῦ ὁποίου τιμοῦσε τόν ἐορτάσιμο μήνα ὀλοχρονίς (ὡς Κρονιάτικος ἄρχοντας), δέν θά τό κέρδιζε. Ἐτοῦτον νά ψηφίσει θεό ὁ Δίας, τόν ὁποῖο —ὅσο βέβαια ἦταν στό χέρι του— τόν καταδίκασε (ὁ Κλαύδιος) γιά αἰμομιξία; Σκότωσε δηλαδή (ὁ Κλαύδιος) τόν Σιλανό, τόν γαμπρό του: Καί γιατί, παρακαλῶ; Διότι τήν ἴδια του τήν ἀδελφή (ὁ Σιλανός), τήν πιό χαριτωμένη ἀπ' ὅλες τίς κοπέλλες, πού ὅλοι τήν ὀνόμαζαν Ἀφροδίτη, προτιμοῦσε νά τήν ἀποκαλεῖ Ἡρα.

3 <Καί γιατί>, λές, <θέλω νά ξέρω, τήν ἴδια του τήν ἀδελφή> Ἀνόητε, νιώσε το: στήν Ἀθήνα ἐπιτρέπεται τό μισό, στήν Ἀλεξάνδρεια ὀλόκληρο. Ἐπειδή στή Ρώμη, λές, τά ποντίκια γλείφουν τίς μυλόπετρες, αὐτός θά μᾶς διορθώσει τά στραβά; Δέν ξέρω τί κάνει στήν κρεβατοκάμαρή του, *ἐρευνᾶ* (ἐν τούτοις) *τίς πτυχές τ' οὐρανοῦ*. Θέλει νά γίνει θεός: λίγο τοῦ εἶναι πῶς ἔχει ναό στή Βρεταννία, ὅτι τόν προσκυνοῦν τώρα οἱ βάρβαροι καί τόν παρακαλοῦν σάν θεό, *νά χουν τό χαζό βοηθό*»

IX.1 Ἐπιτέλους θυμήθηκε ὁ Δίας ὅτι, ὅσο στό βουλευτήριο παραμένουν ἀπλοί πολίτες, δέν ἐπιτρέπεται οἱ συγκλητικοί νά ἐκφράζουν γνώμη ἢ νά συζητοῦν. «Ἐγώ» εἶπε, «συγγεγραμμένοι πατέρες, οἷς ἐπέτρεψα νά ὑποβάλλετε ἐρωτήσεις, ἐσεῖς τό κάνατε γύφτικο τσαντήρι. Θέλω νά τηρήσετε τήν τάξη τοῦ βουλευτηρίου. Ἐτοῦτος, ὅποιος καί νά ἴναι, τί γνώμη θά σχηματίσει γιά μᾶς;

2 Ἀφοῦ τόν ἀπομάκρυναν, ζητοῦν πρότον τή γνώμη τοῦ πατέρα Ἰανοῦ. Αὐτός εἶχε ἐκλεγεί ὑπατός, γιά τίς Καλένδες τοῦ Ἰουλίου, ἀπογευματινός, ἄνθρωπος –τουλάχιστον στό δικό του δρόμο– πού βλέπει πάντα *καί μπρός καί πίσω*. Αὐτός πολλά μέ εὐγλωττία (γιατί, λέει, ζεῖ στήν ἀγορά) εἶπε, πού ὁ στενογράφος δέν μπόρεσε ν' ἀκολουθήσει καί γι' αὐτό δέν τά ἀναφέρω, γιά νά μήν ἐκθέσω μέ διαφορετικές λέξεις ὅσα εἶπε κάποιος ἄλλος.

3 Εἶπε πολλά γιά τό μεγαλεῖο τῶν θεῶν: δέν πρέπει αὐτή ἡ τιμή νά παρέχεται χύμα. «Κάποτε» εἶπε «ἦταν μεγάλο πρᾶγμα νά γίνει θεός: τώρα πιά τό κάνατε σάν τή φάρσα τῆς Φάβας. Γιὰ νά μή φανεῖ λοιπόν ὅτι προσωποληπτῶ καί δέν εἶμαι ἀμερόληπτος, προτείνω κανεῖς μετά τή σημερινή μέρα ἀπ' ὅσους *«θρέφονται μέ τόν καρπό τῆς γῆς μας»*, ἢ ἀπ' ὅσους τρέφει ἡ *«τροφοδότρα γῆς»*, νά μήν γίνει θεός. Ὅποιος, ἀντίθετα πρὸς τοῦτο τό συγκλητικό δόγμα γίνεται, ἀποκληθεῖ ἢ ἀπεικονιστεῖ ὡς θεός, κρίνω σωστό νά παραδοθεῖ στά Φαντάσματα καί στό ἐπόμενο μονομαχικό θέαμα, ἀνάμεσα στούς καινούργιους μονομάχους, νά μαστιγωθεῖ ὡς νά στενάξει».

4 Στή συνέχεια ζητεῖται ἡ γνώμη τοῦ θεοῦ Αὐγερινοῦ, γιοῦ τῆς Καλοτυχιάς (κι' ὁ ἴδιος εἶχε ἐκλεγεί ὑπατός), φτωχοσαράφη. Μέ αὐτό τό ἔσοδο ζοῦσε: συνήθιζε νά πουλᾶ πολιτικά δικαιώματα. Τόν πλησιάζει ὠραῖα-ὠραῖα ὁ Ἡρακλῆς καί τοῦ ἀγγίζει τό αὐτάκι. Καταθέτει λοιπόν πρόταση (ὁ Αὐγερινός) μέ τά ἐξῆς λόγια:

5 «Ἐπειδή ὁ θεῖος Κλαύδιος καί συγγενεῖς ἐξ αἵματος μέ τόν θεῖον Αὐγουστον, οὐχ ἦττον δέ καί μέ τήν μάμμην του θεῖαν Αὐγουσταν, διά τήν ὁποῖαν αὐτοπροσώπως ἔδωκε ἐντολήν νά ἀποθεωθῆ, καί ἐπειδή ἅπαντας τούς θνητούς ὑπερβάλλει εἰς σοφίαν, καί πρὸς τό συμφέ-

ρον τῆς πολιτείας εἶναι νά ὑπάρχη ἐκεῖνος ὅστις μετά τοῦ Ρωμύλου θά δύναται *«καυτά ράπανα νά καταβροχθίζει»*, προτείνω ἀπό τῆς σήμερον ὁ θεῖος Κλαύδιος νά θεωρῆται θεός καθ' ὃν τρόπον ἔθεοποιήθη πρὸ αὐτοῦ ὅποιοσδήποτε, μετά πασῶν τῶν προνομίων, καί τό γεγονός τοῦτο νά προστεθῆ εἰς τάς τοῦ Ὀβιδίου *Μεταμορφώσεις*».

Οἱ γνώμες διχάζονται καί φαινόταν ὅτι κέρδιζε τήν ψηφοφορία ὁ Κλαύδιος. Ὁ Ἡρακλῆς συγκεκριμένα, πού ἔβλεπε ὅτι τό σίδερό του ἦταν στή βράση, ἔτρεχε πότε ἐδῶ πότε ἐκεῖ, καί ἔλεγε: «μή μοῦ τό στερήσεις, δική μου εἶναι ἡ ὑπόθεση μετά, ἂν χρειαστεῖς κάτι, μέ τή σειρά μου θά σ' τό κάμω: *τό ἴνα χέρι νίβει τ' ἄλλο*».

Τότε σηκώθηκε μέ τή σειρά του ὁ θεός Αὐγουστος γιά νά πάρει τό λόγο καί μίλησε μέ μεγάλη εὐγλωττία: «Ἐγώ» εἶπε «συγγεγραμμένοι πατέρες, οἷς ἔχω μάρτυρες, ἀπό τότε πού ἔγινα θεός, ποτέ δέν ἄνοιξα τό στόμα μου: πάντοτε κοιτάζω τή δουλειά μου. Ὅμως ἀλήθεια δέν μπορῶ πιά νά προσποιούμαι καί νά κρύβω τόν πόνο μου, πού ἡ ντροπή τόν κάνει βαρύτερο.

Γι' αὐτό ἔφερα τήν εἰρήνη σέ γῆ καί σέ θάλασσα; Γι' αὐτό κατέπνιξα τούς ἐμφύλιους πολέμους; Γι' αὐτό θεμελίωσα τή Ρώμη σέ νόμους, τήν στόλισα μέ ἔργα, γιά νά... δέν βρῶ τί νά πῶ, συγγεγραμμένοι πατέρες: κάθε λόγος μου εἶναι κατώτερος τῆς ἀγανάκτησής μου. Πρέπει λοιπόν νά καταφύγω σ' ἐκείνη τή φράση τοῦ Μεσσάλα Κορβίνου, ἀνθρώπου ἐκφραστικώτατου: *Ντρέπομαι γιά τήν ἐξουσία*.

Αὐτός, συγγεγραμμένοι πατέρες, πού οἷς φαίνεται νά μήν μπορεῖ νά διώξει μιὰ μύγα, μέ τόση εὐκολία σκότωνε τούς ἀνθρώπους, μέ ὄση παίρνει θέση ἓνας σκύλος. Ἀλλά τί νά πῶ γιά τούτους καί τέτοιους ἀνθρώπους; Δέν μοῦ μένει χρόνος νά θρηνησω τίς δημόσιες σφαγές, ὅταν ἀντικρύζω τά οἰκογενειακά μου κακά. Γι' αὐτό θά παραλείψω τά πρῶτα, θά ἀναφέρω τά δεύτερα: γιατί, κι' ἂν δέν γνωρίζει τό καλάμι τοῦ ποδιοῦ μου ἑλληνικά, ἐγώ ξέρω: *πιό κοντά εἶναι τό γόνατο ἀπ' τήν κνήμη*.

Αὐτός πού βλέπετε, ἐπί τόσα χρόνια κρυμμένος κάτω ἀπ' τό ὄνομά μου, αὐτή τή χάρη μοῦ ἀνταπέδωσε, νά σκοτώσει τίς δυό μου δισηγγονές, τίς Ἰουλίες, τή μιὰ μέ σιδερικό, τήν ἄλλη μέ τήν πείνα: ἓνα τρισηγγονό, τόν Λ. Σιλανό: θά δεῖς, Δία, ἂν (τίς τιμώρησε) γιά κακή πράξη βέβαια, καί γιά δική σου, ἂν εἶσαι δίκαιος. Πές μου, *θεῖκε* Κλαύδιε: γιατί ὅποιοσδήποτε ἀπό αὐτούς, ὅποιους κι' ὅποιες σκώτσες, πρῖν διαπιστώσεις τί ἔκαναν, πρῖν ἀκούσεις, τούς καταδικάσες; Αὐτό πού συνηθίζεται; Στόν οὐρανό δέν συμβαίνει.

Νά ὁ Δίας, πού βασιλεύει τόσα χρόνια, μόνο τοῦ Ἡφαίστου ἔσπασε τό πόδι, τόν ὁποῖο ἀπό τό πόδι ἔπιασε... *κι' ἀπ' τό ἀθάνατο τόν*

πέταξε κατώφλι, καὶ ὀργίστηκε μέ τή γυναίκα του καί τήν κρέμασε: μὴν τάχα τήν σκότωσε; Ἐσύ τή Μεσσαλίνα, πού κι' αὐτή εἶναι δι-σεγγονή τῆς ἀδελφῆς μου ὅσο κι' ἐσύ, τήν σκότωσες. "Δέν θυμάμαι" λές; Κακό νά σοῦ δώσουν οἱ θεοί: αὐτό (πού λές) εἶναι τόσο πιό αἰσχρό, τό πώς δέν τό θυμάσαι, κι' ἀπό τό ὅτι τήν σκότωσες.

2 Τόν Γ. Καίσαρα δέν ἔπαψε καί πεθαμένο νά τόν ἀκολουθεῖ καταπόδας. Ἐκείνος εἶχε σκοτώσει τόν πεθερό του: ἐτοῦτος καί τόν γαμπρό του. Ὁ Γάιος εἶχε ἀπαγορεύσει ὁ γιός τοῦ Κράσσου νά ἐπονομάζεται Μέγας (Magnus): ἐτοῦτος ἐδῶ τοῦ ἔδωσε πίσω τό ὄνομα, τοῦ πῆρε τό κεφάλι. Σκότωσε ἀπό ἓνα σπῖτι τόν Κράσσο, τόν Μάγνο, τήν Σκριβωνία, ἔλεινους συγγενεῖς, εὐγενικῆς καταγωγῆς ὅμως: μάλιστα ὁ Κράσσος ἦταν τόσο τρελλός, πού θά μπορούσε καί νά βασιλέψει.

3 Αὐτόν τώρα θέλετε νά θεοποιήσετε; Κοιτάξτε τό κορμί του, τό σημαδεμένο. Μέ δύο λόγια, ἄς πεῖ τρεῖς λέξεις γρήγορα καί νά γίνω σκλάβος του.

4 Ποιός θά λατρεύσει αὐτόν τόν θεό; Ποιός θά πιστέψει σ' αὐτόν; Ὅσο τέτοιους θεοὺς δημιουργεῖτε, κανεῖς δέν θά πιστέψει ὅτι εἶστε θεοί. Καταλήγοντας, συγγεγραμμένοι πατέρες, ἄν φέρθηκα τίμια ἀνάμεσα σας, ἄν σέ κανένα δέν μίλησα ἀπρεπῶς, ἐκδικηθεῖτε τίς εἰς ἄρος μου ἀδικίες. Ἐγὼ ἐκ μέρους μου προτείνω» καί τά ἔξης διάβασε ἀπό μιὰ πινακίδα:

5 «Ἐπειδή ὁ θεϊκός Κλαύδιος ἐθανάτωσεν τόν πενθερόν του Ἄππιον Σιλανόν, τοὺς δύο γαμβρούς του Μάγνον Πομπήιον καί Λ. Σιλανόν, τόν πενθερόν τῆς κόρης του Κράσσον τόν Συνετόν, ἄνθρωπον τόσον ὁμοίον του ὅσον δύο σταγόνες ὕδατος, τήν Σκριβωνίαν, πενθεράν τῆς κόρης του, τήν γυναίκα του Μεσσαλίαν καί ἄλλους ὧν οὐκ ἔστιν ἀριθμός, προτείνω νά τιμωρηθεῖ αὐστηρῶς, νά μὴν τῷ δοθῆ ἀναστολή ἐκδικάσεως καί νά ἐκτοπιστῆ τό ταχύτερον καί νά ἐκπέση τοῦ οὐρανοῦ ἐντός τριάκοντα ἡμερῶν, τοῦ δέ Ὀλύμπου ἐντός τοῦ τριημέρου τῆς σήμερον περιλαμβανομένης».

6 Τό Σῶμα διαιρεῖται στά δύο καί ψηφίζεται αὐτή ἡ πρόταση. Καί χωρὶς ἀναβολή ὁ Κυλλήνιος, ἀπ' τό σβέρκο ἀρπάζοντάς τον (=Κλαύδιο), τόν σέρνει ἀπ' τόν οὐρανό στους ὑποχθόνιους.

ἀπ' ὅπου, ὡς λένε, δέν γύρισε κανεῖς.

XII.1 Ἐνῶ κατεβαίνουν τήν Ἱερὰ ὁδὸν, ρωτᾷ ὁ Ἑρμῆς, τί ζητᾷ αὐτὴ ἡ συγκέντρωση ἀνθρώπων, μήπως γινόταν ἡ κηδεῖα τοῦ Κλαυδίου. Καί μάλιστα ἦταν ἡ πιό ὠραία ἀπ' ὅλες καί ἄμετρα πολυέξοδη, τόσο πού σαφῶς θά ἔλεγεσ ὅτι κηδεύεται κάποιος θεός: σαλπίγγων, κεράτων,

κάθε εἶδους χάλκινων πνευστῶν τόσο πλήθος, τέτοια μάζωξη, πού ὡς κι' ὁ Κλαύδιος θά μπορούσε νά ἀκούσει.

2 Ὅλοι χαρωποί, χαρούμενοι: ὁ ρωμαϊκός λαός περπατοῦσε σάν ἐλεύθερος. Ὁ Ἀγάθων καί λίγοι δικολάβοι ἐκλαιγαν, ἀλλά (σαφέστατα) μέ τήν καρδιά τους. Οἱ νομομαθεῖς ἔβγαιναν ἀπό τά σκοτάδια, χλωμοί, ἀδύνατοι, μόλις πού ἀνέπνεαν, λές κι' ἐκείνη ἀκριβῶς τή στιγμή ξαναγυρνοῦσαν στή ζωὴ. Ἐνας τους, ὅταν εἶδε τοὺς δικολάβους νά σιγосуζητοῦν καί νά θρηνοῦν τήν τύχη τους, πλησίασε καί εἶπε: «Σᾶς τό ἔλεος: δέν θά ἔναι πάντοτε Κρόνια».

3 Μόλις ὁ Κλαύδιος εἶδε τήν κηδεῖα του, κατάλαβε πώς εἶχε πεθάνει. Πιὰ τί μέ βουερό, μεγάλο χορικό, τραγουδοῦσαν θρῆνο σέ ἀναπαί-στους:

«Χύσετε δάκρυα, στηθοκοπηθεῖτε, ἄς ἀντηχήσει ἀπὸ κραυγὴ θλιβερή ἢ ἀγορά:

ἔπεσε ὁ ἄνθρωπος ὁ νουνεχέστατος, πού ἄλλος δέν ὑπῆρξε στὸν κόσμον ὀλόκληρο γενναιότερός του.

Αὐτός μπορούσε μέ γρήγορο πόδι νά νικήσει τοὺς ταχεῖς, αὐτός τοὺς πολεμικούς νά σκορπίσει Πάρθους καί μ' ἑλαφρά νά διαλύσει

τοὺς Πέρσες βέλη, καί μέ σταθερό χέρι νά τείνει τὴ χορδὴ, πού τοὺς ὀρμητικούς θά κάρφωνε μ' ἑλαφρὸ τραῦμα ἐχθρούς

καί τά ποικίλα νῶτα τοῦ Μήδου πού φεύγει. Αὐτός τοὺς Βρεταννοὺς πέρ' ἀπ' τοῦ γνωστοῦ τίς ἀκτές τοῦ πόντου

καί τοὺς Βρίγαντες μέ τίς γαλάζιες ἀσπίδες τοὺς διέταξε νά παραδώσουν τό λαίμω στίς ἀλυσίδες τοῦ Ρωμύλου κι' ὁ ἴδιος ὁ Ὁκεανός

τό νέο δίκαιο τοῦ ρωμαϊκοῦ πέλεκυ νά τρέμει. Κλάψτε τόν ἄντρα πού κανεῖς ἄλλος δέν μπόρεσε ταχύτερά του νά κρίνει τό δίκαιο,

μόνο τὴ μιὰ πλευρὰ ἀκούοντας, συχνά καμιά τους. Ποιός τώρα ὡς δικαστῆς ὅλο τό χρόνο θ' ἀκούει τίς ὑποθέσεις;

Μπροστά σου τώρα θά ὑποχωρήσει, ἐγκαταλείποντας τήν ἔδρα

του, αὐτός πού δικάζει τό σιωπηλό λαό, ἐξουσιάζοντας τίς ἑκατὸ κρητικὲς πόλεις.

Χτυπήστε τό στήθος μέ χέρια θλιμμένα,
δικολάβοι γένος ἐξωνημένο,
κι' ἐσεῖς, σύγχρονοι ποιητές, θρηνήστε,
κι' ἐσεῖς πρῶτοι πού, παίζοντας τῶν ζαριῶν
τόν κῶνο, ἐξασφαλίσατε κέρδη μεγάλα».

XIII.1 Χαιρόταν τούς ἐπαίνους του ὁ Κλαύδιος καί ἤθελε νά δεῖ κι' ἄλλο. Τοῦ βάζει χέρι ὁ Ταλθύβιος τῶν θεῶν καί τόν τραβᾷ μέ σκεπασμένο τό κεφάλι, νά μήν μπορεῖ νά τόν ἀναγνωρίσει κανείς, μέσ' ἀπ' τό Πεδίον τοῦ Ἄρεως καί, ἀνάμεσα ἀπ' τόν Τίδερα καί τή Σκεπαστή Ὀδό κατεβαίνει στούς Χθόνιους θεούς.

2 Εἶχε προηγηθεῖ κιόλας ἀπό μιά κονταρίδα (=παράκαμψη) ὁ ἀπελεύθερος Νάρκισσος, γιά νά ὑποδεχτεῖ τόν ἀφέντη του καί, καθαρὸς καθὼς ἦταν ἀπό τό μπάνιο, τρέχει στόν ἀφικνούμενο καί ρωτᾷ: «τί δουλειά ἔχουν οἱ θεοί μέ τούς ἀνθρώπους;» «Γρήγορα» τοῦ λέει ὁ Ἑρμῆς «καί νά πεις πῶς ἐρχόμαστε».

3 Πιο γρήγορα κι' ἀπ' τό λόγο πετᾷ ὁ Νάρκισσος. Ὅλα εἶναι κατηγορικά, εὐκόλη ἢ κάθοδος. Γι' αὐτό καί, ἂν καί εἶχε ποδάγρα, στό λεπτό φτάνει στή θύρα τοῦ Πλούτανα, ὅπου ἦταν ξαπλωμένος ὁ Κέρβερος ἢ, ὅπως λέει ὁ Ὀράτιος, «τό ἑκατοκέφαλο τέρας». Ταράσσεται λίγο —εἶχε συνηθίσει νά χαϊδολογᾷε μίαν ἀσπρούλικη σκυλίτσα— μόλις τόν εἶδε, μαῦρο σκύλο, μαλλιαρό, ἕναν πού δέν θά ἔλεες βέβαια νά τόν συναντήσεις στό σκοτάδι, καί μέ δυνατή φωνή λέει: «Θά ἔλθει ὁ Κλαύδιος!»

4 Χειροκροτώντας προχωροῦν καί τραγουδοῦν: «Τόν βρήκαμε, ἄς χαροῦμε ὅλοι μαζί!». Βρισκόταν ἐκεῖ ὁ Γ. Σίλιος, προεκλεγμένος ὑπατος, ὁ τέως στρατηγός Πουγκος, ὁ Σέξ. Τραυλός, ὁ Μ. Ἑλβιος, ὁ Τρῶγος, ὁ Κόττας, ὁ Βέτιος Βάλης, ὁ Φάδιος, ἱππεῖς Ρωμαῖοι, πού εἶχε διατάξει ὁ Νάρκισσος νά ὀδηγηθοῦν ἐκεῖ. Στό μέσο αὐτοῦ τοῦ πλήθους πού τραγουδοῦσε ὁ μῖμος Μνηστήρ, πού ὁ Κλαύδιος τόν κόντυνε γιά λόγους αἰσθητικούς.

5 Στή Μεσσαλίνα —γοργά ἢ φήμη ἀπλώθηκε πῶς ἦρθε ὁ Κλαύδιος— σπεύδουν πρῶτοι ἀπ' ὅλους οἱ ἀπελεύθεροι Πολύβιος, Μύρων, Ἄρπόκρας, Ἄμφεϋς, Φηρώνακτος, πού, ὅλους, τούς εἶχε προαποστείλει ὁ Κλαύδιος, γιά νά μήν μένει πουθενά χωρίς ὑπηρέτες. Μετά οἱ δύο στρατιωτικοὶ διοικητές, ὁ Πουῖστος Κατώνιος καί ὁ Ρούφριος Πολυλίων. Κατόπιν οἱ φίλοι Σατουρνίνος Λούσιος καί Πέδων Πομπήιος καί Λούπος καί Κέλερ Ἀσίνιος, οἱ ὑπατικοί. Τελευταῖοι ἢ κόρη τοῦ ἀδελφοῦ, ἢ κόρη τῆς ἀδελφῆς, οἱ γαμπροί, οἱ πεθεροί, οἱ πεθερές, ὅλοι σαφῶς συγγενεῖς. Καί, σέ πομπή, συναντοῦν τόν Κλαύδιο.

6 Μόλις τούς εἶδε ὁ Κλαύδιος, φωνάζει: «Ὅλοι οἱ φίλοι ἐδῶ! Πῶς ἦρθατε ἐδῶ ἐσεῖς;» Τότε ὁ Πέδων Πομπήιος: «Τί λές, ἀνθρωπε σκληρότατε; Ρωτᾷς πῶς; Γιατί ποιὸς ἄλλος μᾶς ἔστειλε ἐδῶ παρὰ ἐσύ, φονιά ὅλων τῶν φίλων σου; Πᾶμε στό δικαστήριο· ἐγὼ θά σοῦ δείξω ἐδῶ τὰ ἐδώλια τῶν δικαστῶν».

XIV.1 Ὁ Πέδων τόν ὀδηγεῖ στό δικαστήριο τοῦ Αἰακοῦ: αὐτὸς συνηθίξε νά ἀνακρίνει κατὰ τόν Κορνήλιο νόμο, πού νομοθετήθηκε γιά τούς μαχαιροβγάλτες. Ζητεῖ ὁ Πέδων τήν ἀναγραφή τῆς ὑποθέσεως καί ὑπογράφει τήν καταγγελία: Ἐπέλεσε ὁ Κλαύδιος 35 συγκλητικούς, 321 ἱππεῖς, καί ἄλλους ὄση ναι ἢ σκόνη κι' ἢ ἄμμος.

2 Ὁ Κλαύδιος δέν βρίσκει δικηγόρο. Προχωρεῖ τέλος ὁ Π. Πετρώνιος, παλιὸς του σύντροφος, ἀνθρωπος εὐφραδῆς ὅσο κι' ἡ γλῶσσα τοῦ Κλαυδίου, καί ζητεῖ ἀναβολή. Δέν τοῦ τήν δίνουν. Ὁ Πέδων Πομπήιος ὡς κατήγορος ἀγορεύει μέσα σέ δυνατές φωνές. Ἀρχίζει ὁ συνηγόρος τίς προσπάθειες ν' ἀπαντήσῃ. Ὁ Αἰακός, ἀνθρωπος δικαιοτάτος, τοῦ τό ἀπαγορεύει, κι' ἐκεῖνον (=τόν Κλαύδιο), ἔχοντας ἀκούσει μόνο τή μιά πλευρά, τόν καταδικάζει καί λέει: «Ἄν πάθεις ὅσα ἐπραξες, ἡ ἀπόφαση θά εἶναι δίκαιη».

3 Ἐγινε μεγάλη σιωπή. Εἶχαν ὅλοι μείνει ἐκπληκτοὶ μέ τό πρωτοφανές γεγονός, ἔλεγαν ὅτι δέν εἶχε αὐτό ξαναγίνει. Τοῦ Κλαυδίου τοῦ φαινόταν περισσότερο ἄδικο παρὰ πρωτόγνωρο. Γιά πολύ συζητήσαν τό εἶδος τῆς ποινῆς, τί δηλαδή ἔπρεπε νά πάθει αὐτός (=ὁ Κλαύδιος). Κάποιοι ἔλεγαν ὅτι ὁ Σίσυφος πολὺ κουβάλημα εἶχε κάνει, ὅτι ὁ Τάνταλος θά πάει ἀπὸ δίψα, ἂν δέν τόν βοηθήσουν, ὅτι κάποτε πρέπει νά φρενάρουν τόν τροχὸ τοῦ φουκαρᾶ τοῦ Ἰξίωνα.

4 Δέν ἔκριναν σωστό ν' ἀπαλλάξουν κάποιον ἀπὸ τούς παλαιμάχους, μήπως κι' ὁ Κλαύδιος ἐλπίζει κάποτε κάτι τέτοιο. Ἐκρίναν ὅτι ἔπρεπε νά ἐπινοήσουν πρωτόφαντη τιμωρία, νά σκεφτοῦν γι' αὐτόν κάποιον μάταιο κόπο καί τήν ἀπατηλή ἐλπίδα κάποιου πάθους. Τότε ὁ Αἰακός τόν διατάσσει νά ρίξει ζάρια μέ τρύπιο κύπελλο. Ἄρχισε κιόλας ὁ Κλαύδιος νά κυνηγᾷ τὰ ζάρια πού συνεχῶς τοῦ ξεφεύγαν καί νά μήν καταφέρνει τίποτε.

XV.1 Τί κάθε πού, κουνουρίζοντας τόν κῶνο,
τά ζάρια πού θά ῥιχνε καί τὰ δύο
ἀπ' τόν ἄπατο πάτο ξεφεύγαν,
κι' ὅταν τὰ ξαναμάζεψε καί τολμοῦσε νά ρίξει τὰ κότσια
σάν κάποιον πού θέλει νά παίξει καί ὅλο τὰ ψάχνει,
τόν ξεγελοῦσαν τοῦ γλιστρᾶ μέσ' ἀπ' τὰ ἴδια του τὰ δάχτυλα
τό ἀπατηλὸ ζᾶρι καί φεύγει, συνεχῶς ἐξαπατώντας τον,

ἔτσι ὅπως ὅταν τὰ μάτια βάρη ἀγγίζουσιν πιά τήν ἄκρα κορυφή τοῦ βουνοῦ

καί κυλοῦν κάτω ἀπ' τόν οισύφειο τράχηλο.

2

Ξαφνικά παρουσιάστηκε ὁ Γ. Καίσαρ κι' ἄρχισε νά τόν διεκδικεῖ ὡς δικό του δοῦλο, νά παρουσιάζει μάρτυρες πού τόν εἶχαν δεῖ μέ τὰ μάτια τους ἐκεῖνον (=τόν Κλαύδιο) νά φωνάζει, καθώς ἔτρωγε δι-τσιές, καμπουκιές, χαστούκια ἀπό ἐκεῖνον (=τόν Καλιγούλα). Ἐπιδικάζεται στόν Γ. Καίσαρα. [Ὁ Καίσαρ τόν δωρίζει στόν Αἰακό]. Αὐτός τόν παραδίδει στόν Μένανδρο, τόν ἀπελεύθερό του, νά ἐκτελεῖ χρέη γραφιά-ἀνακριτῆ.

ΣΧΟΛΙΑ

Στήν ἀκολουθοῦσα σχολιογραφία (κατά παράγραφο) περιλαμβάνονται:

α) Τά ἀπολύτως ἀπαραίτητα γιά τήν κατανόηση τοῦ ἔργου σχόλια (γλωσσικά, ἐρμηνευτικά) μέ βάση τήν ὑπάρχουσα βιβλιογραφία καί κυρίως: τίς (νεότερες) ἐκδόσεις τῶν A. Lund, P. Eden, R. Roncali (στήν Teubner, μέ ἄφθονα testimonia), τίς (παλαιότερες ἀλλά χρήσιμες) τῶν A. Ball, O. Weinreich, A. Ronconi, C. Russo, τά σύντομα ἀλλά περιεκτικά σχόλια τῶν P. Roth, W. Rouse (Loeb), R. Waltz (Budé), καί τίς μεταφράσεις τοῦ ἔργου ἀπό τοῦς J. Sullivan στά ἀγγλικά καί A. Rostagni στά ἰταλικά.

β) Οἱ ἑλληνικές ἐκφράσεις (ἀρχαίες καί νεότερες) πού ἀντιστοιχοῦν στή φρασεολογία τοῦ Σενέκα.

γ) Οἱ τυχόν γλωσσικές ὁμοιότητες τοῦ *Σατιρικοῦ* τοῦ Πετρωνίου πρὸς τήν *Ἀποκοκολύνθωσιν* τοῦ Σενέκα (βλ. Bagnani, 27 κ.έ., 80 κ.έ.).

δ) Καταβάλλεται προσπάθεια νά ἐρμηνευθοῦν κάποια προβληματικά χωρία τοῦ ἔργου.

Πρὶν ἀπό τὰ σχόλια κάθε κεφαλαίου δίδεται συντομότερη περίληψη τοῦ περιεχομένου του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ I

Ἀκολουθώντας τό παράδειγμα τῶν ἱστορικῶν καί παρωδώντας τους ὁ Σενέκας συγγράφει τό κεφάλαιο αὐτό ὡς Προοίμιο καί σέ αὐτό δηλώνει τό θέμα του, τίς πηγές του καί ὑπόσχεται ἀντικειμενικότητα καί ἀλήθεια. Χρησιμοποιώντας παράλληλα ἐκφράσεις τοῦ καθημερινοῦ λόγου προσδίδει στήν ἀφήγησή του «χιουμοριστική σοβαρότητα», «λεπτὴ κωμικότητα» (Russo, 45). Ταυτόχρονα ὅμως, ἀναφέροντας ὡς μόνη πηγή του πρόσωπο ἀναξιόπιστο, προσφέρει στόν ἀναγνώστη τή βεβαιότητα ὅτι, ὅσα ἀκολουθοῦν, ἀποτελοῦν πλάσμα φανταστικό, *fiktion* (Lund, 58). Τό ἔργο αὐτό ἀποτελεῖ ψευδοϊστορική διήγηση θαυμαστῶν καί ἀπίστευτων γεγονότων, σάν τήν *Ἀληθῆ ἱστορία* πού θά γράψει ἀργότερα ὁ Λουκιανός.

I.1.

actum sit: τό ρήμα αντιστοιχεί στο δικό μας «πράττω» επί ενεργειῶν συλλογικοῦ ὄργανου ἢ ἀρχῆς (π.χ. Πράξη τοῦ Συλλόγου τῶν Καθηγητῶν τῆς Σχολῆς). Καί παρακάτω: I.2: in caelo aguntur, V.1: sint acta. Πρόκειται γιά επίσημη φρασεολογία (Eden, 62).

in caelo: ὅπου θά συζητηθεῖ ἡ αἴτηση τοῦ Κλαυδίου νά ἀποθεωθεῖ.

ante diem III, idus Octobris: στίς 13 Ὀκτωβρίου τοῦ 54, ἡμέρα θανάτου τοῦ Κλαυδίου (Τάκιτ. Χρον. XII.69.1, Σουητ. Κλαύδ. 45, Δίων Κασσ. 60.34). Ἡ ἀκριβής ἀναφορά τῆς ἡμέρας προσδίδει ἀληθοφάνεια καί σαφήνεια στή διήγηση (Lund, 58).

anno novo: δηλώνεται ἡ ἐλπιδοφόρα εἴσοδος σέ νέα ἐποχή, σέ νέον «χρυσοῦν αἰῶνα» (*initio saeculi felicissimi*) μέ τήν ἄνοδο τοῦ Νέρωνα. Ἡ ἀποψη αὐτή συστηματικά τονίζοταν κάθε φορά πού ἄλλαζε τό πρόσωπο τοῦ αὐτοκράτορα. Ἀποτελοῦσε δηλαδή σταθερό στοιχεῖο τῆς ἐκάστοτε πολιτικῆς παραγάνδας (Eden, 62-3, Lund, 72).

Ἡ «νέα χρονιά» ἐδῶ δέν ἔχει βέβαια ἡμερολογιακή σημασία. Ὁ Σενέκας δέν χρησιμοποιοεῖ ἐδῶ τήν καθιερωμένη χρονολόγηση «ἀπό κτίσεως Ρώμης» (*ab urbe condita*).

saeculi felicissimi: δέν πρόκειται βέβαια γιά ἡμερολογιακό αἰῶνα ἀλλά γιά ἐποχή. Ἀπέφυγα τήν ἀπόδοση μέ τό «χρυσοῦς αἰών» πού ἀναφέρεται σέ μυθικές ἐποχές (Ἡσίοδος, «χρῦσεον γένος», *Erg.* 109), ἢ ἀποδεδειγμένα σέ ἐποχές ἀκμῆς (Ἀθήνα ἐπί Περικλῆ, Ρώμη ἐπί Αὐγούστου).

Μέ τίς φράσεις *anno novo*, *initio saeculi felicissimi* ὁ Σενέκας σοβαρολογεῖ, ἐλπίζοντας ὅτι μέ τόν μαθητή του καί φιλόλογο Νέρωνα ἀρχίζει πράγματι νέα, αἰσιόδοξη ἐποχή δέν εἰρωνεύεται τά «μεγάλα λόγια» μέ τά ὁποῖα λαός καί κρατικός ὀργανισμός ὑποδέχονταν καί κολάκευαν τόν νέον αὐτοκράτορα (βλ. καί τό ἐπύλλιο, IV.1).

nihil... dabitur: πρβλ. Πολύβ. I.14: «ἐξ ἱστορίας, ἀναιρεθείσης τῆς ἀληθείας, τό καταλειπόμενον αὐτῆς ἀνωφελές γίνεται διήγημα». Ὁ Σενέκας παρωδεῖ τήν δῆθεν ἀμεροληψία τῶν ἱστορικῶν (Waltz, 19).

haec ita vera = *haec ita ut parvo vera sunt*: «ἔτσι, ὅπως τά λέω». Ὁ ἀναγνώστης δέν ἀμφιβάλλει γιά τήν «ἀμεροληψία» τοῦ Σενέκα καί τόν σεβασμό του πρός τήν ἀλήθεια!

si quis quaesiverit: στή συνέχεια ὁ Σενέκας, μέ ὕφος καί φρασεολογία λαϊκότερη, ὑπονομεύει συνειδητά τήν ὑπεσχημένη «ἀντικειμενικότητα».

unde = *a quo*: «ἀπό πού κι' ὡς πού».

non respondebo: ὁ Σενέκας «βγάξει τή μάσκα» τοῦ ἱστορικοῦ καί ενεργεῖ σάν κλόουν πού παρουσιάζει «μίμον» (Weinreich, 17).

quis coacturus est = *quis coget*: ἡ χρήση τοῦ περιφραστικοῦ τύπου προσδίδει λαϊκότητα.

me liberum factum (*esse*): ἐνν. «νά πῶ τήν ἀλήθεια» ἢ «νά ἀπαντήσω ἢ ὄχι» (Eden, 63). Ἐδῶ «*liber sum* (ἢ: *fio*)» = «εἶναι στό χέρι μου». Πρβλ. Πετρ. Σατ. 117.12: *nec minus liber sum quam vos*.

ex quo = *ex eo* (*tempore*): βλ. IV.2. Βραχυλογία τοῦ καθημερινοῦ λόγου.

suum diem obiit: λαϊκή φρασεολογία. Πρβλ. Πετρ. Σατ. 61.9: *supremum diem obiit* (Bagnani, 80).

ille: ὁ Σενέκας δέν ἀναφέρει τό ὄνομα «Κλαύδιος», γιά νά τόν ὑποτιμήσει.

verum proverbium... oportere: ἐνν. «γιά νά μπορεῖς νά προσβάλλεις τοῦς ἄλλους ἀτιμώρητα... Ὁ Κλαύδιος ἦταν καί τά δύο, γι' αὐτό καί οὐσιαστικά ὅλοι ἦταν δούλοι του» (Scheffer στόν Russo, 47). Ἡ προσθήκη τοῦ Mommsen <bis> *verum...* φαίνεται περιττή. Ὁ σχολιαστής τοῦ Ὁρατίου Πορφύριος, σχολιάζοντας τόν στ. Σατ. II.3, 188 τοῦ Ὁρατίου, μνημονεύει τήν ἐλληνική παροιμία «μικρῶ καί βασιλεῖ νόμος ἄγραφος». Στό θέμα τοῦ συσχετισμοῦ βασιλείας καί μωρίας θά ἐπανεέλθει ὁ Σενέκας (XI.2).

I.2.

si libuerit: αντιστοιχεῖ στό προηγηθέν *si poluero*.

quod mihi in buccam venerit: λαϊκότροπο ἀντίστοιχο τοῦ ...*in mentem venerit*.

Ἐδῶ *bucca* = *os* (ἡ λέξη *bucca* ἐπεκράτησε στά νεότερα λατινικά καί τίς νεολατινικές γλωσσές). Παρόμοιο εἶναι τό πλατωνικό (*Πολιτ.* VIII.563c): «οὐκοῦν κατ' Αἰσχύλον ἐροῦμεν ὅ,τι νῦν ἦλθ' ἐπί στόμα» (Russo, 48). Στήν ἀρχαία ἐλληνική τά ρήματα εἰσέρχομαι/ἐπέρχομαι (+δοτ.) χρησιμοποιοῦνται χωρίς ἐμπρόθετο προσδιορισμό. Ἀντίστοιχα νεοελληνικά: «ὅ,τι μοῦ ῥθει στό στόμα», «ὅ,τι μοῦ κατεβεῖ στό κεφάλι».

juratores: ἦταν ὑπάλληλοι τοῦ Κήνωρα (τιμητή) καί ἔλεγχαν τήν ἀστική καί οἰκονομική κατάσταση τῶν πολιτῶν: βλ. Πλαύτ. *Trin.* 872: *census quom sum, juratori recte rationem dedi*. Οἱ ὑπάλληλοι αὐτοῖ βεβαίωναν ἐνόρκως τίς ἐκτιμήσεις τους. Ἐδῶ ἡ λέξη χρησιμοποιεῖται μεταφορικά, με παιγνιώδη διάθεση: ὁ ἀναγνώστης ἐνός ἱστορικοῦ ἔργου δέν ικανοποιεῖται μέ τοῦς ὄρκους γιά ἀμεροληψία καί ἀντικειμενικότητα (Eden, 65)!

auctorem = *testem*. Ἐνῶ ὁ Σενέκας ἀμέσως πρὶν μίλησε γιά *juratores* (σέ πληθυντικό ἀριθμό), ἐδῶ ἀναφέρεται σέ ἕναν: ἴσως ὑπαινίσσεται τό νομικό ἄξιωμα: *unus testis, nullus testis*.

quaerito: γ' πρόσωπο Μέλλοντα προστακτικῆς, ὡς ἀπόδοση στό: *si necesse fuerit..*, ὅπου *fuerit*: Συντελεσμένος Μέλλοντας ὀριστικῆς: ὑποθετικός λόγος πού ἀντιστοιχεῖ στό ἐλληνικό εἶδος τοῦ «προσδοκωμένου».

Drusillam: ἡ Ἰουλία Δρουσίλλα (17-38 μ.Χ.), ἀδελφή καί ἐρωμένη τοῦ Καλιγούλα ἀπό παιδί (Σουητ. *Καλ.* 24), τιμήθηκε μέ θεϊκές τιμές στό θάνατό της –κατ' ἀπαίτηση τοῦ αὐτοκράτορα– καί ὁ «βουλευτής» Λίβιος Γεμίλιος ὀρκίστηκε ὅτι τήν εἶδε νά ἀνεβαίνει στόν οὐρανό γι' αὐτό καί ἀμείφθηκε

μέ ἓνα ἑκατομμύριο σηστερτίους (Δίων Κάσιος 59.11). Παρόμοιες μαρτυρίες γιά ἄνοδο στόν οὐρανό ὑπῆρχαν γιά τόν Ρωμύλο καί τόν Αὐγουστο (Ὁβιδ. *Fasti* 2.499 κ.έ., Σουητ. *Αὐγ.* 100) (Eden, 65-6).

idem: α) Livius Geminus (Rouse), β) *idem... iter*, τόν ἴδιο δρόμο (Roth κ.ά.), γ) διορθωμένο σέ *item* στό χειρόγραφο = παρόμοια. Ἡ ἀντωνυμία προσδίδει ἔμφαση ἐντονότερη ἀπ' ὅ,τι τό ἐπίρρημα.

non passibus aequis: τή φράση χρησιμοποιεῖ ὁ Βεργίλιος περιγράφοντας τόν μικρό Ἴουλο (Ἀσκάνιο), καθώς –φεύγοντας ἀπό τήν πυρπολημένη Τροῖα– κρατιέται ἀπό τό δεξιό χέρι τοῦ Αἰνεΐα καί προσπαθεῖ νά τόν ἀκολουθήσει στό φευγιό (*Aen.* II.724). Ὁ Σενέκας ὑπανίσσεται τό γεγονός ὅτι ὁ Κλαύδιος ἦταν χωλός στό δεξιό πόδι (Σουητ. *Κλαύδ.* 21 καί 30): τά βήματά του ἦταν ἐπομένως ἄνια, ἀλλά μεταξύ τους! Βλ. καί V.2-3 παρακάτω.

velit nolit: «τυπικό» ἀντιθετικό ἀσύνδετο. Πρβλ. τό νεοελληνικό «θέλει, δέν θέλει». Γιά τό τυπικό ἀσύνδετο βλ. Ἀ. Σακελλαρίου, *Τό ἀσύνδετον σχῆμα...*, κεφ. Β'.

Ἡ φράση *velit nolit, necesse est...* ἐρμηνεύεται στή συνέχεια: ὁ Λ. Γεμίνιος εἶναι *curator* σέ ἐπίκαιρο σημεῖο τῆς Ἀππίας ὁδοῦ... Σαφῶς ὁ Σενέκας εἰρωνεύεται ὅλα αὐτά τά περί τήν αὐτοκρατορική οἰκογένεια θαυμαστά γεγονότα. Τόν ἴδιο εἰρωνικό χαρακτήρα ἔχει καί ἡ ξαφνική ἀποστροφή (σέ β' πρόσωπο): *scis, interrogaveris* (I.3). Ταυτοχρόνως ὁ μονόλογος μετατρέπεται σέ διάλογο (Russo, 49) καί τό ὕφος λαϊκίζει. Βλ. καί τό Παράρτημα Β', στό τέλος.

Appiae viae curator: ἡ Ἀππία ὁδός (ὀνομασμένη ἔτσι ἀπό τόν ὕπατο Ἄπλιο Κλαύδιο Καίκο πού τήν ξεκίνησε τό 312 π.Χ.) ἔνωσε τήν Ρώμη μέ τήν Καπύη καί ἀργότερα καί μέ τό Βρινδήσιο.

Curator: ἦταν ὁ αὐτοκρατορικός ὑπάλληλος πού εἶχε τήν εὐθύνη τῶν ὁδῶν, τῶν ὑδάτων, τῶν ἀγώνων κλπ. ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Αὐγουστου καί μετά στά χρόνια τῆς «ἐλεύθερης πολιτείας» (*respublica*) τίς εὐθύνες γι' αὐτά εἶχε ὁ τιμητής (κῆνωρ).

qua = *via*.

scis = «ξέρεις», παρενθετικά.

divum Augustum et Tiberium: καί οἱ δύο πέθαναν στήν Καμπανία (ὁ Αὐγουστος στή Νόλα, ὁ Τιβέριος στό Μισινό) καί κηδεύτηκαν στή Ρώμη, ἄρα ἀκολούθησαν τήν Ἀππία ὁδό. Θεϊκές τιμές ἀποδόθηκαν μόνο στόν Αὐγουστο (γι' αὐτό καί χαρακτηρίστηκε *divus*).

ad deos isse: πρβλ., λίγο παραπάνω, *euntem in caelum*. Σαφῶς ὁ Σενέκας εἰρωνεύεται τίς «ἀποθεώσεις», γι' αὐτό καί δέν κάνει διάκριση μεταξύ τοῦ *divus Augustus* καί τοῦ *Tiberius Caesar* καί οἱ δύο «ἀνέβηκαν στους θεούς»: ἡ «ἀποθέωση» τοῦ αὐτοκράτορα ἦταν κάτι συνηθισμένο.

Πρῶτος ὁ Βάρρων (*Men.* ἀπ. 560B) εἶπε (γιά τόν Ἡρακλῆ) ὅτι «ἀνέβηκε στους θεούς –*isse ad deos*– κατά τά λεγόμενα».

I.3.

soli narrabit: βλ. παραπάνω: *auctorem*. Ὁ «μάρτυρας» δέν θά μιλήσει ἐνώπιον τοῦ λαοῦ (*coram pluribus*), ἐφόσον τό πλήθος δέν εἶναι σέ θέση νά ἐκτιμήσει τή μαρτυρία του. Θά μιλήσει μόνο σέ ὅποιον ἐμπιστεύεται, ὅπως ἐδῶ στόν Σενέκα (Lund), γιά ὅσα θέλοντας καί μή (*velit nolit*) εἶδε – ὅπως ὑποτίθεται.

verbum faciet: λαϊκή φρασεολογία (Eden).

nam... vidisset: γι' αὐτόν τό λόγο ὁ Λίβιος Γεμίνιος εἶπε στόν Σενέκα μόνο (*soli*) τά σχετικά μέ τήν «θεοποίηση» τοῦ Κλαυδίου. Καί ὁ Σενέκας τώρα τά διηγεῖται βλ. παρακάτω: *ab hoc... affero* (Eden, 68).

quod viderit: τή φράση διασώζει ὁ κώδικας *Sangallensis* καί ἐπιβεβαιώνεται (ὡς πρός τό *viderit*) ἀπό τό χωρίο τοῦ Ἐπιταφίου τοῦ Ἀρσενίου, τοῦ ἀδβᾶ Πασχασίου Ραδδέрту (βλ. τό κείμενο στήν *Roncali*, 26). Νοηματικά ἡ φράση πλεονάζει, ὁ καθημερινός ὅμως λόγος συχνά πλατυάζει δέν εἶναι ἀπαραίτητο νά ἐξοβελιστεῖ, ὅπως πρότεινε ὁ Gruter.

Ἡ πρόταση ἀποτελεῖ ἀντικείμενο στό *credidit*, ὅπως δέχονται οἱ περισσότεροι ἐρμηνευτές. Ἡ πρόταση μπορεῖ νά εἶναι συμπληρωματική (ὀνομαστική) (*Ernout-Thomas*, § 302), δηλαδή «ὅτι (τήν) εἶδε» ἢ πλάγια ἐρώτηση, «τί εἶδε». Προτίμησα τήν α' ἀπόδοση, ὁ πλατυασμός κολάζεται εὐκολότερα. Ἐχουν προταθεῖ διορθώσεις στό *quod* (*quid, quidquid*), πού ὅμως δέν εἶναι ἀπαραίτητες. Ἡ ὑποτακτική *viderit* δικαιολογεῖται καί ἀπό τήν ἐξάρτηση (πλάγιος λόγος) καί ἀπό τόν ὑποκειμενικό χαρακτήρα τῆς φράσης: «ὅτι τάχα τήν εἶδε».

Ἡ φράση *nemo credidit quod viderit* ἀντιτίθεται στό προηγούμενο *pro bono punctio* (=«παρά τήν τόσο καλή του πληροφορία», τό «εὐαγγέλιον», Lund). Ἡ πληροφορία ἦταν «καλή» γιά τόν Λ. Γεμίνιο, πού εἰσέπραξε 250.000 δηνάρια (Δίων Κ., ὅ.π.).

verbis conceptis = «μέ ἐπίσημη φρασεολογία», «μέ δεσμευτικό ὄρκο». Πρβλ. Πετρ. *Σατ.* 113.13 καί 133.2: *jurat verbis conceptis* = ὀρκίζεται χρησιμοποιώντας ἐπίσημο, δεσμευτικό λεξιλόγιο, κατά τήν ἐρμηνεία τοῦ Σχολιαστῆ Σεργίου: *ad Verg. Aen. XII.13: concepta autem verba dicuntur jurandi formula quam nobis transgredi non licet*. Ὁ τόνος τοῦ Σενέκα εἶναι «ἡμισοβαρὸς» (Russo, 50).

indicaturum = *indicem fore*, «ὅτι δέν θά δώσει (ξανά) μαρτυρία». Ὁ μάρτυρας μᾶς ἐγκληματικῆς ἐνέργειας, εἶχε τήν ὑποχρέωση νά τήν καταγγεῖλει, ἀλλά καί τό δικαίωμα νά ζητήσει ἀμοιβή, ἂν ἦταν ἐλεύθερος.

Κάποιοι έρμηνευτές (βλ. Roncali, Lund) συνδέουν τό quod (ή quid ή quicquid, Rossbach) μέ τό indicatum (esse). 'Αλλ' άν τό χωρίο quod videtur δέν είναι έξοδελιστέο, γιατί νά δεχθούμε μιά τέτοια, όχι άπαραίτητη, μετακίνηση τής φράσης αυτής;

tum: όταν πέθανε ο Κλαύδιος.

certa clara: άπαριθμητικό ασύνδετο, μέ παρήχηση, σέ καθημερινή φρασεολογία. (Αντιστοιχεί στό δικό μας «μέ τό νί και μέ τό σίγμα»). Testimonia άφθονα στήν Roncali, 2.

affero: 'Ο Weinreich, 24, πιστεύει ότι πράγματι ο Α. Γεμίσιος παρουσιάστηκε ως μάρτυρας τής «άποθεώσεως» του Κλαυδίου. Η πλειονότητα των έρμηνευτών δέν τό δέχεται. ο Σενέκας ειρωνεύεται τόν Α. Γεμίσιον για τή μαρτυρία του περί Δρουσίλλας (Eden, 68): μαρτυρίες σάν του Α. Γεμισίου άποτελοῦσαν πηγή γέλιου στήν εποχή του Σενέκα (Russo, 51).

ita... habeam: συνηθισμένη φρασεολογία σέ προφορικούς όρκους.

Κατά τόν Δίωνα Κάσιον (59.11) ο Α. Γεμίσιος, άναφερόμενος στήν «ανάβασιν εις ούρανόν» τής Δρουσίλλας, όρκίστηκε στή ζωή του και των παιδιών του. έδω ο Σενέκας όρκίζεται στή ζωή του «πληροφοριοδότη» του θυμίζει τόν όρκο που δίνει ο δικός μας Καραγκιόζης, όταν ο συνομιλητής του δυσπιστεί: «'Αν λέω ψέματα, νά σέ θάψω». Η ειρωνεία του Σενέκα είναι προφανής: όσα λέει είναι πλάσμα τής φαντασίας του.

Γιά τή χρήση όμοιων εκφράσεων στό Σατιρικόν βλ. Α. Σακελλαρίου, *Varia Petroniana*, 12 (1995), 64-5.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Π

Μέ στίχο και πεζό λόγο ο Σενέκας θά στήσει τό σκηνικό για τόν φυσικό θάνατο του Κλαυδίου: ήταν φθινόπωρο, Οκτώβριος, 13 του μηνός, μεταξύ 12ης μεσημβρινής και 1 μ.μ. Κατά τόν Α. Lund ή περιγραφή αυτή (τέλος εποχής, τελευταίες ήμέρες του τρύγου) έχει συμβολικό χαρακτήρα: περνάμε σέ μιά νέα εποχή, του Νέρωνα - κι αυτό θά φανεί στό κεφάλαιο IV, όπου και εξυμνείται ο νέος αυτοκράτωρ και εκλεκτός του 'Απόλλωνα και του Έρμη.

Στόχος του Σενέκα μεταξύ άλλων είναι και οι στιχοπλόκοι και οι ποιητές που άρέσκονται υπερβολικά σέ περιφράσεις, όταν μιλάνε για μήνες και εποχές, μέ αγαπημένο τους θέμα τήν άνατολή και τή δύση του ήλιου.

Τό χρησιμοποιούμενο στό δακτυλικό έξάστιχο λεξιλόγιο άποτελείται έν μέρος από φράσεις που είναι loci communes στήν έπική ποίηση και παρωδούνται συχνά από τους σατιρικούς ποιητές: π.χ. jam, Somnus, deformis Hiems, honores + γενική όνόματος που δηλώνει εποχή (όπως: Autumni, Veris), Bacchus (=σταφύλι). Χαρακτηριστικό τής μενίππειας σάτιρας είναι ο παρωδιακός τόνος και ή στιχουργική εύκολία των έμμέτρων μερών.

Π.1.

Phoebus = (έδω) sol.

ortum lucis = lucem, diem. Η φράση *ortum lucis* παρουσιάζει έρμηνευτικό πρόβλημα, γι' αυτό και έγινε προσπάθεια διορθώσεώς της: ο Eden (68) πρότεινε *arcum lucis* και ο Fromond (άπό τόν 17ο αι.) *orbem*, άλλοι άλλως: ο Russo ξεκίνησε μέ τό *ortum* και κατέληξε στό *arcum*. Η γραφή πάντως *ortum lucis* συναντάται στους παλαιότερους κώδικες.

'Αν στή λέξη *ortus* δώσουμε τή σημασία τής διάρκειας, όποτε *ortus lucis* είναι τό χρονικό διάστημα κατά τό όποιο ο ήλιος λάμπει στόν ούρανό, περιτεύει ή διορθωση του *ortus* (ο πλατυασμός του στίχου δικαιολογείται άπό τόν παρωδιακό του χαρακτήρα): «ο Φοίβος ακολουθώντας συντομότερη πορεία είχε πιά συντομεύσει τή διάρκεια τής ήμέρας». Η φράση *contraxerat ortum lucis* παραπέμπει σέ άλλο χωρίο του Σενέκα (*De benef.* 4.12, 4: *sol diem extendit et contrahit*).

Καμία από τίς προτεινόμενες διορθώσεις δέν φαίνεται ικανοποιητική: τά *orbem* και *arcum* ουσιαστικά επαναλαμβάνουν τό *breviore via*, τό *horas* (του Schámblin, 1987) είναι πετυχημένο ως πρόταση, άλλ' ίσως δυσερμήνευτο παλαιογραφικά, τό *artum* (Lund) μοιάζει έξεζητημένο.

Somni = noctis.

Cynthia: είναι ή Άρτεμη, δηλαδή έδω ή Σελήνη. Καθώς μεγαλώνει ή νύχτα, ή Σελήνη λάμπει όλο και πιο πολύ.

deformis: δύσμορφος, δηλαδή δυσάρεστος, αντιπαθής.

carpebat: ο Σενέκας θά επαναλάβει τό ρήμα και στόν στίχο 6. Οι επαναλήψεις λέξεων (συχνά μέ έλαφρώς παραλλαγμένη σημασία) δέν ήταν σπάνιες στήν έπική ποίηση. Ίσως σκόπιμα έδω ο Σενέκας επαναλαμβάνει τή λέξη για παρωδία: δέν ενδιαφέρεται νά γράψει ένα εμπνευσμένο έξάστιχο (Russo, 53).

jusso (que)...: ο τρυγητής (*vindemitor* < *vindemiator*) έπίτηδες άφησε (*jusso*) όρισμένα τσαμπιά (*ragas uvas*) νά ώριμάσουν πολύ, για νά έχει από αυτά γλεύκος μέ αύξημένη ποσότητα σακχάρου (χάρη και στήν ήλιοφάνεια που, στίς μεσογειακές χώρες είναι και τόν Οκτώβριο έντονη), έπομένως νά ετοιμάσει από αυτά τά πολύ ώριμα (*senescere*) σταφύλια γλυκύτερο και δυνατότερο κρασί (Colum. 12, 39). Ο συνηθισμένος τρύγος για τό κρασί τής χρονιάς γινόταν πριν άπό τήν 11η Οκτωβρίου. Μέ τόν πρώτο τρύγο ο τρυγητής έτοιμάζε τόν μούστο για τό καθημερινό κρασί, και μέ τόν δεύτερο και άργοπορημένο τό γλυκό κρασί, που πιθανόν θά τό κρατούσε για ειδικές περιπτώσεις. Έτσι μπορεί νά έρμηνευθεί τό *raras*: «σπάνια», άραιά.

Πιστεύω ότι μέ τό *Bacchus* έδω ο Σενέκας έννοει τά σταφύλια γενικώς ή τά κλήματα (*uva, vinea*) και όχι τό μούστο, όπως υποστηρίζει ο Eden (70).

Η έρμηνεία του *senescere* άπό τόν Waltz, 19 (τό κλήμα ύπακούει στίς έντολές των θεών που κανονίζουν τήν πορεία των εποχών, και δίνει πιο

ἄριμα σταφύλια: «γερνά») δέν μου φαίνεται ικανοποιητική τὸν ποιητὴ ἐνδιαφέρει τὸ τί κάνει ὁ τρυγητής, γιατί ἔτσι θά ὀρίσει τὸν χρόνο τῆς «ἀποθεώσεως» τοῦ Κλαυδίου.

Ὁρισμένα μεταγενέστερα χειρόγραφα ἔχουν *viso* (*que*), πού ὅμως ἀντιφάσκει πρὸς τὰ συμφραζόμενα (*serus, rara*) (Russo, 52): γιατί νά σπεύσει ὁ τρυγητής νά τρυγήσει τὰ τελευταία σταφύλια;

Τὸ ἐξάστιχο αὐτὸ θυμίζει στὸν Eden (68) τὸ ποίημα 38B τοῦ Πετρωνίου – ἀλλὰ τὸ ποίημα τοῦ Πετρωνίου (;) εἶναι λυρικότερο καὶ δέν ἀποτελεῖ παρωδία· ἡ μόνη ὁμοιότητα ἀφορᾷ στὰ κλήματα: *jam coeperat uvas / adnumerare suas defecto palmite vitis* = ἄρχισε κιόλας τὸ κλῆμα νά μετρᾷ τὰ τσαμπιά του καθὼς τὸ φύλλωμα πέφτει.

II.2

intellegi = *intellectum iri*. Στὸν καθημερινὸ λόγο τὸ παθητικὸ ἀπαρέμφατο τοῦ Μέλλοντα ἀντικαθίσταται βαθμιαῖα ἀπὸ τὸν Ἑνεστώτα.

si dixero: ...erat: παράταξη ἀντί ὑποτάξεως.

horam... dicere: ὁ Σενέκας ξέρει ὅτι ἡ ἀνακοινωθεῖσα ὥρα τοῦ θανάτου τοῦ Κλαυδίου (μεταξύ 12 τὸ μεσημέρι καὶ 1) δέν ἦταν ἡ ἀληθινή, ἀλλὰ δέν καθορίζει τὴν πραγματικὴ ὥρα· ἀπλῶς εἰρωνεύεται («δέν ξέρω πότε ἀκριδῶς... ἀλλὰ...»).

facilius conveniet: ἦταν γνωστή ἡ ἀντιπάθεια τοῦ Ρωμαίου πολίτη πρὸς τὴ φιλοσοφία καὶ τοὺς φιλοσόφους· ἀλλὰ καὶ τὰ ρωμαϊκὰ ρολόγια (ὑδραυλικὰ ἢ ἡλιακὰ) παρουσίαζαν πρόβλημα στὸν ὀρθὸ ὑπολογισμό τοῦ χρόνου (λόγω ἐξατμίσεως τοῦ νεροῦ, φθορᾶς τῶν στοιχείων, ἐποχικῶν μεταβολῶν). Ἴσως ὅμως ὁ Σενέκας νά ὑπαινίσσεται χιουμοριστικά («ἔφταιγαν τὰ ρολόγια») τὸ γεγονός ὅτι ὁ θάνατος τοῦ Κλαυδίου ἀνακοινώθηκε μετὰ ἀπὸ πολ- λές ὥρες, «μεταξύ ἑκτῆς καὶ ἑβδομῆς ὥρας» (γιά τοὺς Ρωμαίους ἢ μέτρη- ση τῶν ὥρῶν ἄρχιζε μὲ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου, περίπου κατὰ τίς 6 τὸ πρωί). Βλ. Σουητ. *Κλαύδ.* 44-45, *Τάκ. Χρον.* 12.69.

Κατὰ τὸν Ball (67), ἴσως ἐδῶ ὁ Σενέκας χρησιμοποιεῖ τὴ λαϊκὴ γνωμο- λογία: οἱ Ρωμαῖοι ἔλεγαν τὸ γνωστό: *primum vivere, deinde philosophari*.

Μετὰ τίς ποιητικὲς περιφράσεις τῆς § 1, ἀκολουθεῖ ἡ προσγειώση τοῦ ἀναγνώστη στὸν πεζὸ λόγο, καθὼς ὁ Σενέκας ἐτοιμάζεται νά τοῦ ἀπευθύ- νει τὸ λόγο (§ 3).

II.3

Ὁ Σενέκας, ὑποτίθεται, ἀκούει ἐδῶ τίς ἀντιρρήσεις τοῦ ὑποθετικοῦ ἀνα- γνώστη (βλ. I.3). Ὁ ἀναγνώστης αὐτὸς δυσανασχετεῖ μὲ τὸν πεζὸ τρόπο πού ὁ Σενέκας καθόρισε τὴν ὥρα καὶ ἡμέρα τοῦ θανάτου τοῦ Κλαυδίου, καὶ τοῦ

ζητεῖ νά ἀκολουθήσει τὸ παράδειγμα τῶν ἄλλων ποιητῶν, τῶν συνηθισμένων στὶς λυρικοφανεῖς περιφράσεις. Καὶ ὁ Σενέκας βέβαια συμμορφώνεται (II.4), παρωδώντας ταυτόχρονα τὸν «ποιητικὸ» αὐτὸ τρόπο, μὲ τοὺς πλεονασμοὺς του.

nimis rustice: *rusticus* ἦταν ὁ «ἀγροῖκος», ὁ κάτοικος (καὶ καλλιεργητής) τῶν ἀγρῶν. Δέν ἦταν καλλιεργημένος στοὺς τρόπους, ὅσο ὁ ἀστός· πρβλ. τὰ νε- οελληνικά: χωριάτης (μὲ προσβλητικὴ συνυποδήλωση), χωρατό (χοντρο ἄστεϊο, ἐνῶ «ἄστεϊο» < ἄστυ = πόλη), χωρατεύω. Ἐδῶ ἔχει τὸ ἐπίρρημα τῆ μεταφορικῆ σημασία τοῦ «πεζό», «ἰώμο»: «πολύ πεζὸ εἶναι αὐτὸ πού λές» ἢ «πολύ πεζὰ μᾶς τὸ λές αὐτό»

<*adeo his*> *adquiescunt* (κοντὰ στὴ διόρθωση τοῦ Russo): ἀρέσκονται, δηλαδή ικανοποιοῦνται μὲ, καὶ συνηθίζουν, τὸν τρόπον αὐτὸν ἐκφρασης «ἀπὸ συμ- φώνου» – σὲ ἀντίθεση μὲ φιλοσόφους καὶ ρολόγια. Ἐδῶ τὸ ρῆμα ἔχει μᾶλλον τὴ σημασία τοῦ «τά πᾶνε καλά μεταξύ τους», δηλαδή «συμφωνοῦν καὶ τοὺς ἀρέσει». Ἀξιοσημείωτη ἡ ἀντίθεση μεταξύ *adquiescunt* καὶ *inqui- etent*. Ἐπειδὴ οἱ ποιητὲς «τά βρῆκαν» στὸ θέμα τῆς ἀνατολῆς καὶ δύσεως τοῦ ἡλίου (τὸ θέμα δηλαδή αὐτὸ δέν εἶναι πιά ποιητικὰ ἐκμεταλλεύσιμο), στράφηκαν πιά στις ποιητικὲς ἐκφράσεις γιά τὸ μεσημέρι.

sic transibis: «ἔτσι (=μὲ αὐτὸν τὸν πεζὸ καὶ «χοντροκομμένο» τρόπο) θά προ- σπεράσεις (=θά παραμερίσεις, θά «ξοφλήσεις» μὲ) μιά τόσο καλή (=βολικὴ, εὐνοϊκὴ) ὥρα (τῆς ἡμέρας);» Ἐδῶ: *transeo* = *praetermitto*.

horam tam bonam: ἡ ὥρα τοῦ θανάτου τοῦ Κλαυδίου προσφέρει τὴν εὐκαιρία γιά περιφράσεις ποιητικὲς. Ἄλλ' ἴσως εἶναι καὶ ἀστρολογικῶς εὐοίωνη (Eden, 71).

II.4

medium diviserat: τὸ *medium* πλεονάζει, ἂν τὸ *divido* ἐρμηνευθεῖ (σωστά): «διαίρῳ σέ δύο ἴσα μέρη». Ἀποτελεῖ δηλαδή τὸ *medium* κατηγορούμενο τοῦ ἀποτελέσματος στὸ *obtem*.

propior nocti: εἶχε παρέλθει τὸ «μεσημέρι» (=τὸ μέσο τῆς ἡμέρας).

fessas habenas: ἐναλλαγή· κυριολεκτικά: *Phoebus fessus quatiebat habenas*. Ἄλ- λά καὶ τὰ ἡνία ἔχουν ἤδη «ταλαιπωρηθεῖ» ἀπὸ τὴν «ἀνηφορικὴ» πορεία τοῦ ἡλίου.

obliquo flexam... lucem: ἡ κατηφορικὴ πορεία τοῦ ἡλίου (=deducens) δηλώνε- ται μὲ τὸ λοξό (=κατηφορικὸ) μονοπάτι (=obliquo tramite), μὲ ἀποτελεσμα- τὸ φῶς νά πέφτει λοξά (=flexam lucem) στὴ γῆ. Πολλαπλὸς πλεονασμὸς – δείγμα βέβαια παρηκμασμένης ποιήσεως, πού καταναλίσκεται στὴν παρου- σίαση τῶν ὥρῶν τῆς ἡμέρας (βλ. II.3: *tu sic transibis...*).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

Η σκηνή αλλάζει ξαφνικά. Στόν ούρανό ο Έρμης θά ζητήσει από τίς Μοῖρες (Parcae) νά θέσουν τέλος στό ψυχορραγητό τοῦ Κλαυδίου. Ἡ Κλωθώ θά ἀπαντήσει καταφατικά δικαιολογώντας τήν καθυστέρησή της. Καί ὁ Σενέκας θά βρεῖ τήν εὐκαιρία νά σατιρίσει τούς ἀστρολόγους, ἐνῶ κύριος στόχος του εἶναι τά φιλολογικά «ἐπιτεύγματα» τοῦ Κλαυδίου, ἡ πολιτική του στό θέμα τῆς ρωμαϊκῆς ἰθαγένειας, οἱ σωματικές του ἀδυναμίες καί ἡ ἀσημαντότητά του. Ταυτόχρονα σατιρίζεται καί ἡ κοινή γνώμη πού, ἀπό τή μιά μεριά περιμένει τόν θάνατο τοῦ Κλαυδίου, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη τόν κολακεύει καί τόν ἀκολουθεῖ πιστά.

III.1

animam agere = βρίσκομαι σέ ἐπιθανάτια ἀγωνία, ψυχορραγώ, ψυχομαχώ, χαροπαλεύω (συνώνυμο του, ἀμέσως παρακάτω, *cum anima luctari*). Ὁ Lund (68-9) ἀντιστοιχεῖ: *animam ago* = *vitam ago*, *exitus* = *mors*, στήν ἴδια §.

invenio exitum = «βρίσκω τήν ἔξοδο» κυριολεκτικά (πρβλ. IV.2 παρακάτω: *animam ebullit* = παρέδωκε τό πνεῦμα). Νέρων καί Ἀγριππίνα δυσκολεύτηκαν νά δηλητηριάσουν τόν Κλαύδιο (Τάκ. Χρον. 12.67).

Mercurius... esset: ὁ Έρμης εἶναι «ψυχοπομπός», ἀλλά καί θεός τῆς εὐγλωττίας, τῆς ἀπάτης, τοῦ ἐμπορίου· ὁ λόγος του γιά τόν Κλαύδιο εἶναι γεμάτος ἀπό «σαρκαστικόν οἶκτο» (Russo, 56). Ἡ ἀναφορική-αιτιολογική πρόταση *qui... delectatus esset* εἶναι σαφῶς εἰρωνική: παρακάτω (III.4) ὁ Κλαύδιος θά ἀναφερθεῖ, μαζί μέ τόν Augustinus καί τόν Baba, ὡς πρότυπο ἀνοησίας. Ἐπιπλέον ὁ Κλαύδιος ἦταν χωλός καί βραδύς, ἐνῶ ὁ Έρμης ἦταν «γοργοπόδης» (Roth, 19): ὠκύπους (Εὐρ. Ἐλ. 234), πτερόπους (Ανθ. Πλ. 243).

cesset: τό ρῆμα σημαίνει: εἰρηνεύω, «ἀναπαύομαι ἐν εἰρήνῃ», παύω νά βασανίζομαι.

Τή διόρθωση τῶν χειρογράφων *esset* σέ *cesset* ὀφείλουμε στόν Junius (κατά τόν Heraeus). Καί οἱ λοιπές ὁμως προταθεῖσες διορθώσεις (*exiet*, *exeat*, *quiescet*) ὀδηγοῦν στό ἴδιο νόημα. Παλαιογραφικά εἶναι πιθανότερη ἡ γραφή τοῦ Junius (βλ. Eden, 72).

annus sexagesimus et quartus: ὁ Κλαύδιος ἔζησε ἀπό τό 10 π.Χ. ὡς τό 54 μ.Χ. *cum anima luctatur* = *cum morte luctatur*. Ὁ Κλαύδιος ἦταν φιλάσθενος (βλ. VI.1 παρακάτω) καί ὑπερβολικά καχύποπτος (Σουητ. Κλαύδ. 35-37, 46): «φοβᾶται γιά τή ζωή του», εἶναι μιά κατά νόημα ἀπόδοση τοῦ *cum animam luctatur*.

Ἡ τελευταία αὐτή φράση μέ τή μεταφορική της σημασία, προκειμένου περὶ τῆς ἰσόδιας καχυποψίας τοῦ Κλαυδίου, θυμίζει τό χωρίο τοῦ Σαίξπηρ, *Τούλιος Καίσαρ*, B2:

«Δειλοί πολλές φορές πεθαίνουν πρὶν πεθάνουν
ὁ γενναῖος μιά φορά μόνο γεύεται τό θάνατο».
(Μτφρ. Β. Ρῶτα – Β. Δαμιανάκου).

quid... invides: οἱ Μοῖρες (Parcae) στεροῦν ὡς τώρα ἀπό τόν Κλαύδιο τήν ἀνάπαυση, καί ἀπό τήν πολιτεία τήν καλοτυχία νά διοικηθεῖ ἀπό τόν Νέρωνα.

Τό *invideo* ἐδῶ ἀντιστοιχεῖ ἀπολύτως στό ἀρχαῖο ἑλληνικό «φθονῶ τι-νί τι» = στερεῶ κάτι ἀπό κάποιον, βλ. Liddell-Scott, λέξη φθονέω, II.2.

III.2

mathematicos = *astrologos*. Τό 52 μ.Χ. ἡ Σύγκλητος ἀποφάσισε νά ἐξοριστοῦν ἀπό τήν Ἰταλία οἱ ἀστρολόγοι (Τάκ. Χρον. 12.52), ὅπως εἶχε καί παλαιότερα (16 μ.Χ.) ἀποφασίσει ὁ Τιβέριος (Τάκ. Χρον. 2.32). Ἐξακολουθοῦσαν ὁμως νά ὑπάρχουν ἀστρολόγοι στήν Ἰταλία, ἀλλά κανεῖς σοβαρός ἄνθρωπος δέν τούς ἐπαιρνε στά σοβαρά (: *patere... verum dicere*) καί, ὡς φαίνεται, συχνό θέμα τους ἦταν τό τί θά συνέβαινε στίς πολιτικές προσωπικότητες καί τούς αὐτοκράτορες. Ὁ πολὺς κόσμος συνέχευε τούς μαθηματικούς-ἀστρονόμους μέ τούς ἀστρολόγους (βλ. καί Πετρ. Σατ. 123.6).

et tamen = ναί ἐξ ἄλλου, καί ἐπί πλέον.

horam ejus nemo novit: ἔχει περισσότερες σημασίες ἢ φράση αὐτή: 1) «κανεῖς δέν ξέρει τήν ὥρα του» κατά τή λαϊκή ἀντίληψη πού ὑπάρχει καί σήμερα, δηλαδή κανεῖς δέν ξέρει πότε θά πεθάνει καί πῶς (ἐδῶ: *hora* = *hora mortis*) 2) ὁ θάνατος τοῦ Κλαυδίου εἶχε ἐπὶ ὥρες ἀποκρυβεῖ ὅπωςδήποτε δέν πέθανε μεταξύ 12 καί 1 τό μεσημέρι, ὅπως ἐπίσημα ἀνακοινώθηκε 3) οἱ ἀστρολόγοι δίνουν ἰδιαίτερο βάρος στήν ὥρα γεννήσεως ἑνός ἀνθρώπου (ζῶδιο κλπ.), γιά νά προβλέψουν· ἀλλά γιά τόν Κλαύδιο *nemo unquam illum natum putavit* (βλ. ἀμέσως παρακάτω): ἐδῶ βέβαια ὁ Σενέκας ὑπερβάλλει, γιά λόγους σατιρικούς.

nemo... putavit: ἡ λαϊκή αὐτή φρασεολογία (Ball, 68) δέν εἶναι σπανία στους Ρωμαίους συγγραφεῖς καί χρησιμοποιεῖται «μέ οἶκτο καί περιφρόνηση» (Russo, 58) γιά πρόσωπα παντελῶς ἄσημα. Βλ. καί Πετρ. Σατ. 56.10: «*qui te natum non putat*» = «πού σέ λογαριάζει... γι' ἀγέννητο» (Μτφρ. Μ. Μερακλή), ὅπως καί τό νεοελληνικό: «αὐτόν δέν τόν ξέρει οὔτε κι' ἡ μάνα του».

Ἴσως ὁμως ἐδῶ ὁ Σενέκας νά ἔχει ὑπόψη του ὅσα ἔλεγε γιά τόν Κλαύδιο ἢ μητέρα του Ἀντωνία, πού τόν θεωροῦσε «*portentum hominis, nec absolutum a natura, sed tantum inchoatum*» («βδέλυγμα ἀνθρώπου πού

ἡ φύση δὲν τὸ τελειοποίησε, ἀλλὰ τὸ ἄφησε ἡμιτελές», κατὰ μετάφραση Λ. Τρομάρα, βλ. Σουητ. *Κλαύδ.* 3).

faciendum est: ἐννοεῖται γιὰ τὸ καλὸ τοῦ Κλαυδίου καὶ τοῦ κράτους (Russo, 58) βλ. παραπάνω: *quid... invidēs?*

Dede neci: ὁ στίχος εἶναι τοῦ Βεργιλίου, *Γεωργ.* IV.90 (ἐδῶ ἡ μετάφραση εἶναι τοῦ Κ. Θεοτόκη). Ὁ Βεργίλιος ἀναφέρεται στὴν ὑπαρξὴ δύο ἀρχηγῶν-δυναστῶν σὲ κυψέλη (οἱ ἀρχαῖοι δὲν γνῶριζαν ὅτι ἐπικεφαλῆς τῆς κυψέλης εἶναι βασίλισσα καὶ ὄχι βασιλιάς): ὁ μελισσοκόμος ὀφείλει νὰ θανατώσει τὴ μία, τὴ λιγότερο παραγωγικὴ. Ἐδῶ ὁ Ἑρμῆς ἀναφέρεται στὴν ἀνάγκη ν' ἀνεβεῖ στὸ θρόνο ὁ ἰκανὸς Νέρων, ἀντὶ τοῦ ἀδύναμου Κλαυδίου.

III.3

mehercules: ὁμωτικὴ φράση, συνηθιζόμενη στους ἄντρες. Οἱ γυναῖκες συνήθως ἐπικαλοῦνται τοὺς Διοσκούρους (Αὔλ. Γελλ. 11, 6), ἀλλὰ συχνές εἶναι οἱ ἐξαιρέσεις. Ἄξιοπρόσεκτο εἶναι ὅτι ἡ Μοῖρα Κλωθὴ ὀρκίζεται μὲ ὄρκο συνηθιζόμενο ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους! Ὁ ὅλος λόγος τῆς χαρακτηρίζεται ἀπὸ πεζότητα (Waltz, 3, 20). Προφανῶς ὁ Σενέκας ξεχνᾷ πὼς δὲν μιλά ὁ ἴδιος καὶ θέτει στὸ στόμα τῆς Μοίρας ὁμωτικὴ ἔκφραση τῶν θνητῶν –καὶ μάλιστα τῶν ἀντρῶν– ἢ, γιὰ κωμικούς λόγους παρουσιάζει τὴ θεὰ νὰ μιλά σάν... «ἀντρογυναίκα»! Βλ. καὶ Ἀριστ. *Εἰρ.*, 180, ὅπου ὁ (θεός) Ἑρμῆς ὀρκίζεται στὸν Ἡρακλῆ! Καὶ ἄλλοῦ, π.χ. Περτ. *Σατ.*, 17.4, ἡ Κουαρτίλλα ὀρκίζεται σάν ἄντρας. Παρόμοια καὶ ἡ Γυμνάσιον στὸν Πλαῦτο, *Cist* 52.

pusillum, rauculos: ὑποκοριστικά καὶ ὁμωτικὲς ἐκφράσεις ἀποτελοῦν χαρακτηριστικά τοῦ καθημερινοῦ λόγου καὶ ἔχουν χροιά συναισθηματικὴ (Ball, 70, καὶ Μ. Παπαδημητρίου, *Στοιχεῖα...*, 9-16, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ γενικὴ βιβλιογραφία). Ἡ Κλωθὴ χρησιμοποιεῖ τὸν «καθημερινὸ λόγον» (Umgangssprache, Lund, 70).

dum... donaret (...videre): ὁ Σενέκας ἐπαναλαμβάνει τὴν (μᾶλλον κακόβουλη) κριτικὴ πού ἀσκήθηκε ἀπὸ τὸν λαὸ σὲ βάρος τοῦ Κλαυδίου (βλ. Δίωνα Κάσσο. 60.17 καὶ Τάκ. *Χρον.* 11.24-5) γιὰ τὴν πολιτικὴν του στὸ θέμα τῆς ρωμαϊκῆς ἰθαγένειας βλ. Momigliano ²1961, 63 κ.έ., Russo, 58.

Britannos: βλ. παρακάτω XII.3, 13.

togatos (=τηβεννοφόρος, *cives Romanos*), *peregrinos* (=ἀλλοδαπούς): ἀντώνυμα. Σῶζονται ἀποσπάσματα τοῦ λόγου πού ἐκφώνησε στὴ Σύγκλητο ὁ Κλαύδιος, νὰ δοθεῖ ρωμαϊκὴ ἰθαγένεια σὲ Γαλάτες. Τὰ ἐπιχειρήματά του συνοψίζει ὁ Τάκτος (*Χρον.* 11.24), χωρὶς νὰ μμεῖται στὸ ὕφος τὸν Κλαύδιο. Παρακάτω (VII. 4-5) ὁ Σενέκας παρουσιάζει τὸν Κλαύδιο ν' ἀπευθύνεται στὸν Ἡρακλῆ καὶ μμεῖται ἐκεῖ τὸ ὕφος τοῦ Κλαυδίου, ὅπως τὸ γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ διασωθὲν ἀπόσπασμα. Παραλληλισμὸ τῶν κειμένων Κλαυδίου καὶ

Τακίτου βλ. στίς ἐκδόσεις τῶν *Χρονικῶν*, ad loc., ἀπὸ τοὺς K. Nipperdey καὶ Furneaux, II.

Ὁ K. Rose, *The Date...*, 27, σχολιάζοντας τὸ χωρίο 102.14 τοῦ Σατιρικοῦ, θεωρεῖ τὴν πολιτικὴν τοῦ Νέρωνα ἀπέναντι στοὺς Γαλάτες μᾶλλον ἐχθρική (οἱ Γαλάτες ἔβαφαν τὸ πρόσωπό τους μὲ κιμωλία, πράγμα πού εἰρωνεύεται ὁ Πετρώνιος).

aliquos peregrinos: ὁ Σενέκας ὑπερβάλλει στὴν ἀπογραφή τοῦ 48 μ.Χ., ἐπὶ Κλαυδίου, οἱ Ρωμαῖοι πολῖτες ἦταν περίπου ἑξὶ ἑκατομμύρια.

in semen relinquit: λαϊκὴ φρασεολογία, μεταφορὰ ἀπὸ τὴν πρακτικὴν τῶν γεωργῶν (Colum. 2.9, 11) νὰ διατηροῦν μέρος τοῦ σπόρου γιὰ φύτευση τὴν ἐπόμενη χρονιά. Βεβαίως ὁ Σενέκας ἐδῶ εἰρωνεύεται, ὅπως καὶ ἡ νεοελληνικὴ ἔκφραση «νὰ μὴ χαθεῖ τὸ σόιν».

III.4.

capsulam: ὑποκοριστικὸ τοῦ *capsa* = κουτί: ἐδῶ ἔχει μειωτικὴ σημασία. Ἀποτελεῖ καινοτομία τοῦ Σενέκα νὰ τραβά ἡ Κλωθὴ (ρήμα κλώθω) τὰ ἀδράχτια μὲ τὴ μοῖρα τοῦ καθενός ἀπὸ ἓνα κουτάκι.

fusus = ἀδράχτια. Ἡ Κλωθὴ (:κλώθω) κλώθει μὲ τὴ ρόκα τὸ νῆμα τῆς ζωῆς τοῦ καθενός, ἢ Λάχσις (:λαγχάνω, λαχνός) τυλίγει τὸ νῆμα στὸ ἀτομικὸ καθενός ἀνθρώπου ἀδράχτι, δηλαδή καθορίζει πόσο θὰ ζήσει, καὶ ἡ Ἄτροπος (:α στερητικὸ + τρέπω) τὸ κόβει καὶ τερματίζει τὴ ζωὴ του. Τὰ ὀνόματα αὐτὰ τῶν Μοιρῶν μᾶς δίνει πρῶτος ὁ Ἡσίοδος, *Θεογ.* 904-6 καὶ ἀργότερα υἰοθετοῦν οἱ Λατίνοι: βλ. Κάτουλ. 64.307 κ.έ., Βεργ. *Ἐκλ.* 4, 46-7, PLM V 75.2 (στὸ τελευταῖο ποίημα καθορίζεται καὶ τὸ ἔργο καθεμιᾶς τους).

unus erat... Claudii: τὰ δύο πρῶτα ὀνόματα εἶναι μᾶλλον πλαστά. *Augurinus* < *Augur* (=οἰωνοσκόπος): ὁ Κλαύδιος ἦταν ὁ ἴδιος οἰωνοσκόπος ἐπίσημος (*Augur*: Lund, 71) καὶ τοὺς ἐκτιμοῦσε ιδιαίτερα. Τὸ *Baba* συναντάται πάλι στὸν Σενέκα (*Επιστ.* 15.9) ὡς ὄνομα προσώπου πού συμβολίζει τὴν ἀνοησία. Στὸν Πετρώνιο, *Σατ.* 37.9, συναντάται ὡς ἐπιφώνημα (:*babae babae*, ἴσως ἐπιφώνημα ἐκπλήξεως, τὸ ἐλληνικὸ *βαβαί!*) καὶ ὡς πρῶτο συνδετικὸ *babae calus* (37.10), σὲ λέξη πού δηλώνει ἀφέλεια καὶ ἀνοησία. (Ἡ γραφή *Babae* ἀποτελεῖ διόρθωση τῶν *Muretus* καὶ *Faber* στὸ *babae* τῶν χειρογράφων).

Πολλὴ συζήτηση ἔχει γίνει γιὰ τὸ ἂν τὰ δύο πρῶτα ὀνόματα ἀντιστοιχοῦν σὲ πραγματικὰ πρόσωπα (βλ. Russo, 59-60), ἀλλὰ καμιά μαρτυρία σχετικὴ δὲν ὑπάρχει. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ὁ Σενέκας τὰ ἐπινόησε γιὰ λόγους σατιρικούς, τὰ ἔθεσε σὲ ἀλφαβητικὴ σειρὰ (*Dornseif*, 148), σάν νὰ ἠθελε νὰ πεῖ ὅτι οἱ τρεῖς τους ἀποτελοῦν τὴν ἀρχὴ (ABC) τοῦ ἀλφαβήτου

τῆς ἀνοησίας (zucconeria, Russo, ὁ.π. = τῆς «κολοκυθοσύννης» δηλαδή). Στά ρωμαϊκά σχολεῖα μάθαιναν οἱ νεαροὶ βλαστοὶ τὴ σειρά τῶν γραμμάτων τοῦ ἀλφαβήτου, συνδυάζοντάς τα μέ κύρια ὀνόματα σέ ἔμμετρος στίχους, μνημοτεχνικά: π.χ. Augurini Babae Claudii Demeae κ.ο.κ. (Eden, 74). Ὁ Roth, 20, θυμίζει τὴν προσπάθεια τοῦ Κλαυδίου νά πλουτίσει τὸ λατινικὸ ἀλφάβητο μέ τρία νέα γράμματα (Σουητ. Κλαύδ., σημ. 86, στή μετάφραση Λ. Τρομάρα).

Ἀπέδωσα τὰ ὀνόματα ἀκολουθώντας τὸ δικό μας ἀλφάβητο: ΑΒΓ. Ἔτσι μετέφρασα τὸ Augurinus (=Οἰωνοσκόπος, Οἰωνοσκοπίων) μέ τὸ Αὐγουλίνος καί γιατί οἱ δύο λέξεις, Augurinus-Αὐγουλίνος, μοιάζουν ἠχητικά (εἶναι παρώνυμες), ἀλλά καί γιατί φράσεις ὅπως «κλούβιο αὐγό», «κλούβιο κεφάλι» παραπέμπουν σέ ἄνθρωπο χαζό καί ἀνόητο, ὅπως ἄλλωστε καί ἡ λέξη «κολοκύθας». Παρόμοια ἀπέδωσα τὸ Baba μέ τὸ Βλακέντιος (πρόβλ. babaecalus) καί πρό τοῦ ὀνόματος τοῦ Κλαυδίου τοποθέτησα ἕνα ἀπὸ τὰ ἐπίθετά του: Γερμανικός. Τὸ πλήρες ὄνομα τοῦ Κλαυδίου ἦταν: Τιβέριος Κλαύδιος Καῖσαρ Αὐγουστος Γερμανικός.

uno anno... jubebo: σὲ χωρὶο αὐτὸ στηριζόμενοι παλαιότεροι φιλόλογοι (βλ. Russo, ὁ.π.) ὑποστήριξαν ὅτι τὰ ὀνόματα Augurinus, Baba ἀντιστοιχοῦν σέ πραγματικά πρόσωπα ἢ ἀποψη αὐτὴ δέν εἶναι σήμερα πιά (Eden, 75) ἀποδεκτὴ.

dimittam: ἐνν. ad inferos· σὲ XIII.2 θά γίνει λόγος γιὰ τὸν πανίσχυρο ἀπελεύθερο Νάρκισσο.

tot milia... circumfusa: ὁ Eden, ὁ.π., παραπέμπει στοὺς Σουητῶνιο (Κλαύδ. 17.2) καί Δίωνα Κάσσιο (60.23) γιὰ τὴν ὑποδοχὴ πού ἐπιφυλάχθηκε στή Ρώμη, ὅταν ὁ Κλαύδιος γύρισε «θριαμβευτὴς» ἀπὸ τὴν Βρετανία· βλ. καί XII.3, 13 κ.έ.

subito: λαϊκὸ λεξιλόγιο (=terpente) πού ἀργότερα ἐπικράτησε (στά σημερινὰ ἰταλικά).

convictor < cum + vivo = σύντροφοι < σύν + τρέφω. Βλ. λέξη συμβιωτῆς σὲ Liddell-Scott. ἡ λέξη convictor ἀπὸ τὸν 1ον αἰ. μ.Χ. καί μετὰ δήλωσε τὸν «παράσιτον». Σύντροφοι τοῦ Κλαυδίου ἦταν καλλιτέχνες, ποιητὲς κ.ά. ἄνθρωποι «τοῦ πνεύματος».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

Ὁ Σενέκας περιγράφει ἔμμετρα τὴν ἐπέμβαση τῶν Μοιρῶν νά τεματίσουν τὴ ζωὴ τοῦ Κλαυδίου, γιὰ ν' ἀνέβει σὲ θρόνο ὁ νέος τὴν ἡλικία Νέρων, μέ τὴν ἐλπίδα τῶν «χρυσῶν αἰώνων» (aurea saecula) γιὰ τὸ ρωμαϊκὸ κράτος. (Ὅπως σωστά παρατηρεῖ ὁ Lund, 72, ὁ Ἡσίοδος ἀναφερόταν σέ «χρῦσεον γέ-

νος», Ἔργ. 109, ἐνῶ ὁ Βεργίλιος πρῶτος, Αἴν. IV.792, μίλησε γιὰ aurea saecula). Σέ πεζὸ λόγο παρουσιάζονται οἱ τελευταῖες στιγμὲς τοῦ νεκροῦ.

IV.1.

Τὸ ἐπύλλιο τῆς Κλωθῆς κινεῖται στὰ πλαίσια τῶν ποιημάτων πού γράφονταν πρὸς χάριν τοῦ νέου αὐτοκράτορα (Waltz, 20) καί γράφεται ἀπὸ ἄνθρωπο τοῦ περιβάλλοντος τοῦ Νέρωνα, πού ἕμνησε καί τὸν θανόντα Κλαύδιον (laudatio funebris). Δέν παρωδεῖ, ἀκολουθεῖ φραστικά πρότυπα, «γλυκανάλατα», καί ἀντανακλᾷ τὴ στείρα μετριότητα τῶν παρόμοιων ποιημάτων (Eden, 75-6: χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἢ ἐπανάληψη λέξεων). Ἀνάλυση ὑφολογικὴ τοῦ ποιήματος μᾶς δίνει ὁ Weinreich, 49 κ.έ.

Μέ τὸ ἐπύλλιο ὁ Σενέκας ἐπιστρέφει στὶς ἀρχικὲς του διατυπώσεις (I.1: *anno novo, initio saeculi felicissimi*) σέ ἀντίθεση μέ τὰ προηγηθέντα τρία κεφάλαια (I-III) (Lund, 72). Ἀλλά καί σὲ λεξιλόγιο τοῦ ἐπύλλιου τούτου διακρίνεται ἡ διαφορτικὴ μεταχείριση Κλαυδίου καί Νέρωνα, π.χ. *tu prius fuso* (1), *formoso filo* (9).

Haec ait...: ἡ Κλωθῆ πράττει ὅ,τι, κατὰ τὸ μῦθο, ἔπρεπε νά ἐκτελέσουν ἡ Λάχεσις καί ἡ Ἄτροπος.

stolidae... vitae = *tempora vitae* (=vitam) *stolidi regis*. Πρόβλ. I.1: *aut regem aut fatuum*.

redimita capellos: ἡ Λάχεσις ἔχει ἐμφάνιση Ρωμαίας Ἐστιάδος πού φροντίζει τὴν ἐμφάνισή της. Καί οἱ τρεῖς Μοῖρες παρουσιάζονται ἐδῶ σάν νεαρές γυναῖκες.

Pieria lauro: ἡ Λάχεσις φορεῖ στεφάνι ἀπὸ δάφνη (ιερό φυτὸ τοῦ Ἀπόλλωνα) τῆς Πιερίας (ιερό βουνὸ τῶν Μουσῶν στή Μακεδονία), γιὰ νά προφητεύσει τοὺς χρυσοὺς καιροὺς πού θά ἔρθουν μέ τὸν Νέρωνα, ἐκλεκτὸν καί αὐτὸν τοῦ Ἀπόλλωνα καί τῶν Μουσῶν.

assumpsere: Παρακαίμενος πού δηλώνει ξαφνικὴ ἐνέργεια· τὸν ἀπέδωσα μέ Ἐνεστώτα.

pensa = *laborem*.

aurea: καί ἔτσι ἀπὸ τὴ Σιδηρὰ ἐποχὴ θά περάσει ἡ Ρώμη (μέ τὸν Νέρωνα) στή Χρυσή (Eden, 76-7).

ducunt: ὑποκ. *Parcae*.

sponte sua: πρόβλ. τὸ τοῦ Ἡσίοδου, Ἔργ. 117-8:

καρπὸν δ' ἔφερε ξείδαρος ἄρουρα
αὐτομάτη πολλὸν τε καὶ ἄφθονον.

Tithoni, Nestoris: Τιθωνὸς καί Νέστωρ εἶναι παραδείγματα μακροβιότητος (ὁ β') ἢ αἰωνιότητος (ὁ α'). Ὁ Τιθωνὸς ἐγινε σύζυγος τῆς Ἡοῦς πού τοῦ χάρισε τὴν ἀθανασία, ὄχι ὅμως καί τὴν αἰώνια νεότητα. Ὁ Νέστωρ εἶναι ὁ πο-

λύπειρος γέροντας τῆς Ἰλιάδας (Α' 252). Ἄλλο μυθικό παράδειγμα μακροβιότητας ἦταν ὁ Πρίαμος· τέλος ἡ Κυμαία Σίβυλλα (βλ. Πετρ. Σατ. 48.8) θυμίζει τόν Τιθωνό: εἶναι τόσο γρηά (καί ἀθάνατη ταυτόχρονα) πού ἐπιθυμεῖ νά πεθάνει. Ὁ Lund, 73, θυμάται τή δική μας παρομοίωση «σάν τόν Μαθουσαάλα» τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

Phoebus: ὁ Ἀπόλλων εἶναι Μοιραγέτης (Πανσ. 10.24, 4) ἀλλά καί Μουσαγέτης (=Μουσαῶν ἡγέτης). Εἶναι γι' αὐτό παρών, γιά νά τιμήσει καί τίς (ἀδερφές του) Μοῦσες καί τόν ἐκλεκτό του Νέρωνα.

ministrat = *roigigit*, ἀπλώνει τό χέρι καί μετρά.

intentas: τή γραφή αὐτή τοῦ κώδικα L προτιμοῦν οἱ πλείστοι ἐκδότες ἀντί τῆς *intentus* τῶν χειρογράφων S V. Ὁ Eden, 77, ὅπως ἀναφέρεται στό ἀντικείμενο τοῦ ρήματος *detinet* ἄν ἀναφερόταν στό ὑποκείμενο (=Phoebus *intentus*, ὅπως θέλει τό παλαιότερο χειρόγραφο) θά πλεόναζε.

fallitque: καί τίς κάνει νά ξεχνοῦν...

fraterna: οἱ Μοῖρες εἶναι κόρες τοῦ Διός καί τῆς Ἀνάγκης, ἄρα ἀδελφές τοῦ Ἀπόλλωνα ἑτεροθαλεῖς. Πρβλ. Πλάτ. Πολιτ. 617c: «θυγατέρας τῆς Ἀνάγκης, Μοίρας λευχειμονούσας, στέμματα ἐπὶ τῶν κεφαλῶν ἐχούσας». Ὁ Ησίοδος ὁμως (Θεογ. 901 κ.έ.) λέει ὅτι εἶναι κόρες τοῦ Διός καί τῆς Θέμιδος. Ὁ Ἀπόλλων (μέ τήν Ἄρτεμη) εἶναι παιδιὰ τοῦ Διός ἀπό τή Λητώ.

ne demite: ἀρχαϊκός τύπος ἀπαγόρευσης, ἀντί τοῦ *ne dematis*.

vincat... vitae: ὁ πολυχρονισμός τοῦ *principes* εἶναι θέμα γνωστό ἤδη ἀπό τόν Ὀβίδιο (*Met.* 15.838 κ.έ.) καί τόν Ὀράτιο (*Ωδ.* I.2, 45). Ὅπωςδήποτε οἱ εὐχές αὐτές καί οἱ κολακείες (στ. 21 κ.έ.) ἀνήκουν στό «τυπικό» τῆς ἀναρρήσεως τοῦ νέου αὐτοκράτορα (Russo, 62-3, ὅπου γίνεται καί λόγος γιά τήν ὁμοιότητα Φοίβου-Νέρωνα: Lund, 74, ὅπου ἀναφέρονται οἱ ἐλπίδες πού συνόδεψαν τήν ἀνάρρηση τοῦ Νέρωνα, πού θεωρήθηκε προκαταβολικά «Σωτήρ» καί «Ἀγαθός Δαίμων» βλ. καί Sullivan, 235, σημ. 13).

mihī similis: ὀλοίδιος ἐγώ, «φτυστός ἐγώ».

Κατά τόν Eden, 78, ὁ παραλληλισμός τοῦ *principes* μέ κάποιο θεό εἶχε ἑλληνιστικές ρίζες καί ἐξυπηρετοῦσε θρησκευτικούς καί πολιτιστικούς σκοπούς. Ἄς θυμηθοῦμε σχετικά τήν προσπάθεια τῆς Ὀλυμπιάδας νά πείσει ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ἦταν παιδί τοῦ Δία (Πλουτ. Ἀλέξ. 2) καί τό πῶς ὁ Ἀλέξανδρος ἐκμεταλλεύτηκε τή φράση τοῦ ἱερέα τοῦ Ἀμμωνα στήν ὄραση Σίβα: «ὦ παῖ Διός» ἢ «ὦ παιδίον» (Πλουτ. Ἀλέξ. 27).

nec cantu nec voce minor: γιά τόν παραλληλισμό Νέρωνα-Ἀπόλλωνα στό τραγούδι, στή φωνή καί στή χάρη βλ. Σουητ. Νέρ. 20, 53, Δίωνα Κάσιον 60.20, 63.14, 20. Ἴσως στά δεκαεπτὰ του χρόνια, ὅταν ἀνέβηκε στό θρόνο νά ἦταν ὠραῖος, ὁ Σουητώνιος ὁμως, ὁ.π., 51, μᾶς τόν παρουσιάζει πολύ διαφορετικό: μέ παράστημα μάλλον κανονικό, σῶμα μέ κηλίδες καί δύ-

σοσμο, μαλλί ὑπόξανθο, ὄψη ὠραία παρά ἔλκυστική, μάτια μάλλον νωθρά, σβέροκο χοντρό, κοιλιά προτεταμένη, κνήμες λεπτότατες, καλή ὑγεία.

felicia... saecula: πρβλ. I.1, *saeculi felicissimi*.

legumque... rumpet: ὁ Κλαύδιος ἐπέμενε νά δικάζει καί νά ἀποδίδει δικαιοσύνη κατά τόν δικό του (ἀπαράδεκτο γιά τούς πολλούς) τρόπο: βλ. παρακάτω X.2, XII.3 γιά τή δικαστική δραστηριότητα τοῦ Κλαυδίου, καί τήν ἐλπίδα ὅτι ἡ κατάσταση θά διορθωθεῖ μέ τόν Νέρωνα, ὅπως καί ὁ τελευταῖος ὑποσχέθηκε μέ τήν ἀναφορά του (Τάκ. Χρον. 13.4).

Lucifer... Hesperus: *Lucifer* εἶναι ὁ Φωσφόρος ἢ Ἐωσφόρος, ὁ σημερινός Ἀυγερνός, τό πρωινό λαμπρό ἀστέρι, δηλαδή ἡ Ἀφροδίτη, *Venus*. Τό ἴδιο ἀστέρι παρουσιάζεται μετά τή δύση τοῦ ἡλίου καί τότε λέγεται Ἐσπερος, Ἀποσπερίτης.

Ἡ συνήθεια τῆς παρομοίωσης προσώπων μέ ἀστέρια ξεκινά ἀπό τόν Ὀμηρο, πού παρομοιάζει Ἀχιλλέα καί Ἐσπερο (X 317) καί τόν Διομήδη μέ τόν Σείριο ἢ Κύνα (E 4). Ὡς σήμερα ὁ λαός χρησιμοποιεῖ παρόμοιες παρομοιώσεις, μιλᾷ γιά πρόσωπο-φεγγάρι, τά ὀνόματα μάλιστα Πούλια καί Ἀυγερνός χρησιμοποιοῦνται καί στή θέση βαπτιστικῶν ὀνομάτων.

Sol... primos... axes = *Sol... primus... axes*: ἐναλλαγή (Ball, 73): ὁ Νέρων παρομοιάζεται πρὸς τόν ἀνατέλλοντα ἥλιο.

a carcere: εἰκόνα παρμένη ἀπό τόν Ἰππόδρομο. Ἡ εἰκόνα τῶν ἀλόγων τοῦ Ἡλίου εἶναι πολύ συχνή ὄχι μόνο στούς ἀρχαίους, ἀλλά καί στούς κλασσικίζοντες νεότερους βλ. Α. Κάλβον, Ὁκεανός, ζ:

Ἄλλά τῶν μακαρίων
Σταύλων ἰδοῦ τά ἡῶα
κάγκελλα οἱ Ὄραι ἀνοίγουσιν,
ἰδοῦ τά ἀκάμαντα ἄλογα
τοῦ Ἡλίου ἐκβαίνουν.

Neronem: τώρα γιά πρώτη φορά στό ἔργο ἀκούγεται τό ὄνομα τοῦ νέου αὐτοκράτορα.

fulgore remisso: ἡ ὄψη τοῦ Νέρωνα δέν λάμπει ἐκτυφλωτικά, ὅπως τοῦ ἡλίου, ἀλλά ἡπια: θά γίνει ὁ ἐπιεικής (=clemens) ἡγεμόνας. Κατά τόν Σενέκα ἀντίθετα, τό βλέμμα τοῦ Κλαυδίου εἶχε κάτι τό ὑπνωτικό (Παραμ. Πολ. 12, βλ. Eden, 79).

adfusio... capillo: ἡ φράση δικαιολογεῖ τό *formosa*. Ἐδῶ *cervix* = *collum*.

IV.2.

at Lachesis... donat: ἀξιοπρόσεκτο εἶναι πῶς ἀπό τό ποιητικό ὕφος μέ τό ὁποῖο ἐξυμνεῖται ὁ Νέρων περνάμε σέ ὕφος πολύ καθημερινό μέ τόν θάνατο τοῦ Κλαυδίου (IV.3)... Μετά μάλιστα τόν στίχο τοῦ Εὐριπίδη, τό λεκτικό ὕφος ἀποβαίνει ξαφνικά «λαϊκό καί γκροτέσκο» (Russo, 63-4).

at = τότε· μεταφράζω κατά τόν Lund, 75. Ἡ ἀντίθεση συνίσταται στό ὅτι ὁ Ἀπόλλων μιᾶ, ἐνῶ ἡ Λάχεσις ἐνεργεῖ.

quae et ipsa = *quoniam et ipsa...* (*favere*).

fecit illud plena manu = ἔκαμε αὐτό (:πού διέταξε ὁ Ἀπόλλων) ἀπλόχερα· ἡ φράση *facio plena manu* ἀνήκει στόν καθημερινό λόγο. Πρβλ. Πετρ. Σατ. 43.4: *manu plena* = «ἀνοιχτοχέρης» (Μερακλής).

illud: ἡ γραφή αὐτή τῶν κύριων χειρογράφων ἀμφισβητήθηκε καί προτάθηκαν ποικίλες διορθώσεις: *illico*, *filium*, ἢ ὁ ἐξοβελισμός (Bücheler). Κατά τόν Russo (στήν 1η ἔκδοση) ἢ θά δεχθοῦμε τό *illud* (ὅπως δεχόταν ὁ *sermo vulgaris*, Eden, 79) καί θά ἐρμηνεύσουμε *illud* = *vincat mortalis tempora vitae* (στ. 21), ἢ θά ἐξοβελίσουμε τό *illud* καί θά ἐρμηνεύσουμε: *fecit* = (*stamina*) *duxit*. Κατά τή 2η ἔκδοση, 133 (στό Παράρτημα) ἐξοβελίζεται τό *illud* καί τό *fecit* ἐρμηνεύεται: «συμμορφώθηκε» (πρός τήν ἐντολή τοῦ θεοῦ). Τήν τελευταία ἀποψη δέχομαι.

de suo: οἱ πλείστοι τῶν ἐκδοτῶν μεταφράζουν, ἀκολουθώντας τή λαϊκή φρασεολογία (Russo, 64): «ἀπό τή δική της ζωή», καί –ὡς γνωστόν– ἡ Λάχεσις ἦταν ἀθάνατη. Ἄλλη ἐκδοχή, αὐτή πού δέχομαι: *de suo* = *ultra*, ἀπό μόνη της, ἐκούσια καί πρόθυμα. Ποιό νόημα θά εἶχε ἡ ἀθάνατη Λάχεσις νά μοιράζει χρόνια ἀπό τά δικά της; Ἡ νεοελληνική φράση «ὁ Θεός νά σοῦ δίνει χρόνια ἀπό τά δικά μου», ὡς εὐχή καί ἔκφραση εὐγνωμοσύνης γιά κάποιον, δέν θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ παράλληλη: ἐδῶ ἡ Λάχεσις δέν θυσιάζει τίποτε! Ἐκτός ἂν ἐδῶ πάλι ὁ Σενέκας ἀνθρωποποιεῖ τούς θεούς (βλ. III.3: *mehercules*).

Claudium... δόμων: ἡ εὐριπίδεια φράση σώζεται ἀπό τήν χαμένη τραγωδία «Κρεσφόντης».

Πρόβλημα δημιουργεῖ ἡ συντακτική θέση τοῦ *omnes* καί ἡ πτώση τῶν δύο μετοχῶν στά ἑλληνικά. Ἄλλοι (Russo, 1η ἔκδ., 64) θεωροῦν τό *omnes* ὑποκείμενο τοῦ *jubent* καί ὑπονοοῦν ὡς ὑποκείμενο τοῦ ἐκπέμπειν τό ἐννοούμενο *Romani*, ἢ *populus Romanus*. Ἄλλοι (Roncali, 6, Lund, 76) θεωροῦν τό *omnes* ἀντικείμενο τοῦ *jubent* σέ αἰτιατική καί ὑποκείμενο τῶν μετοχῶν, ὅποτε οἱ μετοχές θά πρέπει νά θρῖσκονται σέ αἰτιατική, ὅπως καί στόν στίχο τοῦ Εὐριπίδη πού σώζεται. Περίπτωση νά θεωρήσουμε τό *omnes* ὑποκείμενο βέβαια τοῦ ἐκπέμπειν, σέ πτώση ὅμως ὀνομαστική, εἶναι συντακτικά δυσερμηνευτή, ὅσο καί ἡ πρώτη ἀπό τίς παραπάνω συντάξεις (Russo): θά πρέπει νά προσφύγουμε σέ σύμφυση συντάξεων· νά θεωρήσουμε ὅτι τό ἀπαρέμφατο ἐκπέμπειν θρῖσκειται (ὡς ἀνεξάρτητο ἀπαρέμφατο) σέ θέση λατινικῆς βουλητικῆς προτάσεως. Θεωρῶ τήν ἀποψη Roncali (τήν ἀποψη εἶχε ἤδη υἱοθετήσῃ ὁ Russo στήν 5η ἔκδοση) ὡς τήν ὁμαλότερη – ἄλλωστε μέ ὁποιαδήποτε σύνταξη, τό νόημα δέν ἀλλάζει: ὅλοι οἱ παρόντες θεοί (Ἑρμῆς, Ἀπόλλων, Μοῖρες) δίνουν ἐντολή, ὅλοι οἱ Ρωμαῖοι νά παρακολουθή-

σουν μέ χαρά τήν κηδεία τοῦ Κλαυδίου: χαίρονται, γιατί τόν ξεφορτώνονται. Ἐνῶ στό κείμενο τοῦ Εὐριπίδη οἱ ζωντανοί χαίρονται, γιατί ὁ νεκρός γλίτωσε ἀπό τά βάσανα τῆς ζωῆς ὁ ἴδιος. Βλ. παρακάτω V.1: *gaudium publicum* καί XII.1 κ.έ. τήν ὅλη περιγραφή τῆς κηδείας τοῦ Κλαυδίου.

animam ebullit: (λαϊκή ἔκφραση) = *animam efflavit*.

Ὁ Σχολιαστής τοῦ Περγίου, στό 2.9, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ φρασεολογία ἔχει προέλθει ἀπό τό φλασκί πού ἀδειάζει τό περιεχόμενό του κάπου ἄλλου καί μαζί μέ τό ὑγρό φεύγει καί ὁ ἀέρας μέ κοχλασμό – παρόμοια «βγαίνει» καί ἡ ψυχὴ ἀπό τό κορμί. Πρβλ. τό νεοελληνικό «τοῦ βγήκε ἡ ψυχὴ», «γλυκιά κι ἐλεύθερη ψυχὴ, σάν νά ἔτανε βγαλμένη» (Δ. Σολωμός, Ἐλ. Πολ., Β 9), τό τῆς κοινῆς ἀλεξανδρινῆς «παρέδωκε τό πνεῦμα» (Ἰω. ιθ 30). Συναντᾶμε τή φρασεολογία δύο φορές στό *Σατιρικόν*: 42.3: *animam ebullit* = «παράδωσε τήν ψυχὴ του» (Μερακλής), 62.10: *raene animam ebullivi* = «μέ τήν ψυχὴ βγαλμένη» (Μερακλής).

ex eo (ἐνν. *tempore*): βλ. *ex quo*, I.1.

desiit vivere videri: Πρβλ. III.2: *nemo illum natum putavit*, καί V.5: *visus est quasi homo*. Ἡ φρασεολογία εἶναι πλατυαστική καί λαϊκή.

dum comoedos audit: βλ. παραπάνω II.2 καί τό σχόλιο στό III.2: *horam eius nemo novit*, καί Σουητ. *Κλαύδ.* 45: *mors ejus celata est, donec circa successorem omnia ordinarentur*. Ὁ Σενέκας βέβαια προσποιεῖται ὅτι δέχεται ὡς εἰλικρινὴ τήν ἀνακοίνωση γιά τόν θάνατο τοῦ Κλαυδίου.

me... timere: ὁ Σενέκας «μοιάζει νά ὑπαινίσσεται ὅτι, ἂν οἱ κωμωδοὶ προκάλεσαν τό θάνατο τοῦ Κλαυδίου (ἀπό ἀνία;) θά μπορούσαν νά πεθάνουν καί τόν ἴδιο» (Eden, 81). Ἐχουν γίνῃ προσπάθειες νά διορθωθεῖ τό *timere* σέ *amare* (Friedlaender) ὥστε ἡ φράση νά γίνῃ σαρκαστικότερη: δέν τό θεωρῶ ἀπαραίτητο, ἐφόσον τά χειρόγραφα (καί τό νόημα τοῦ *timere*) εἶναι σαφῆ (καί εἰρωνικά!).

IV.3.

ultima vox: ἐδῶ *vox* δηλώνει τή φράση πού ἀκολουθεῖ: *vae me...* Ἀπό τά χρόνια τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων καί μετὰ συνηθίστηκε νά μνημονεύονται τά τελευταῖα τους λόγια. Τήν παράδοση αὐτὴ τηρεῖ καί ἐδῶ ὁ Σενέκας. Ὁ Κλαύδιος εἶχε σκεφθεῖ νά δημοσιεύσει διάταγμα μέ τό ὅποιο νά ἐπιτρέπονται στά συμπόσια *flatus* καί *crepitus ventris*, ὅταν ὑπῆρχε κίνδυνος γιά τήν ὑγεία (Σουητ. *Κλαύδ.* 32). Καί στό *Σατιρικόν*, 47.2-6, γίνεται λόγος γιά δυσκοιλιότητες καί συναφεῖς ἐνοχλήσεις. Βλ. Eden, 81, Roncali, 6, γιά *testimonia*. Ἐπομένως: *majorem sonitum* = πορδὴν.

illa parte qua facilius loquebatur = *culo!* Ἦταν γνωστό ὅτι ὁ Κλαύδιος ἐτραύλιζε (Σουητ. *Κλαύδ.* 30): βλ. παρακάτω V.2, VI.2 κλπ.

vae me! = *vae mihi!* Ἡ σύνταξη *vae* + δοτική ἦταν ἡ καθιερωμένη (βλ. *vae victis*), ἡ σύνταξη μέ αίτιατική ἀνήκει στόν λαϊκό λόγο (Lund, 76-7, ὅπου καί οἱ παραπομπές σέ Szantyr καί Hofmann· βλ. ἐπίσης Μ. Παπαδημητρίου, *Στοιχεῖα... passim*). Τό *vae* ἀντιστοιχεῖ στό ἀρχαιοελληνικό «οὐαί!».

Τό ὄλο πάντως χωρίο χαρακτηρίζεται ἀπό λόγο ἀσύνδετο (*vae me, puto, concacavi me*), πράγμα συχνό στίς λαϊκές διηγήσεις· βλ. Ἄ. Σακελλαρίου, *Τό ἀσύνδετον...*, 72 κ.έ., 77 κ.έ.

puto: κεῖται παρενθετικῶς.

concacavi: τό ρήμα αὐτό εἶναι σύνθετο στούς συντελικούς χρόνους (Lund, 77): ὁ τύπος ἀποτελεῖ ὕβριδιο (Ball, 69). Πρβλ. Πετρ. Σατ. 66.7: *catillum concacatum*: ἓνα πιάτο σάν σκατούλα.

quod... nescio: ὁ Russo (65) ἀναρωτιέται ἂν ὁ Σενέκας ἀποκρύπτει σκόπιμα τὰ γεγονότα περί τήν δηλητηρίαση τοῦ Κλαυδίου ἀπό τόν Νέρωνα καί τήν Ἀγριππῖνα (Σουητ. *Κλαύδ.* 44, Δίων Κάσσι. 60.35). Ὁ Weinreich, 53 κ.έ., ἐρωτᾶται ἂν ὁ Σενέκας ἐπινοεῖ ἐδῶ τὰ περί στομαχικῶν διαταραχῶν πού προκάλεσαν τόν θάνατο τοῦ Κλαυδίου· ὁ Τάκιτος ὅμως ρητᾶ δέχεται ὅτι οἱ στομαχικές διαταραχές ἦταν συνέπεια τῆς δηλητηριάσεως (*Χρον.* 12.67 καί 13.15 – γιά τόν Βρεταννικό τό 6' χωρίο).

omnia certe concacavit: κατά τή διάρκεια βέβαια τῆς βασιλείας του. Ἐδῶ τό ρήμα χρησιμοποιεῖται μεταφορικά: «τά εἶχε ὅλα θαλασσῶσει» κατά εὐπρεπέστερη ἐκφραση. Μέ τό *certe* ὁ Σενέκας βεβαιώνει ὅτι ἡ τελευταία φράση ἀποδίδει τήν ἀλήθεια τῶν γεγονότων: δέν γνωρίζει ἂν ὁ Κλαύδιος πεθαίνοντας *concacavit se* κυριολεκτικά· εἶναι ὅμως βέβαιος ὅτι εἶχε ἀποτύχει σέ ὅλους τούς τομείς ὡς αὐτοκράτορας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

Μετά ἀπό μιά νέα εἰσαγωγική παράγραφο ὁ Σενέκας διηγεῖται τήν ἀφιξη τοῦ Κλαυδίου στίς πύλες τοῦ οὐρανοῦ. Στόν Δία φθάνει ἡ πληροφορία ὅτι κατέφθασε κάποιος μέ τὰ χαρακτηριστικά τοῦ Κλαυδίου, ἀγνωστος ὅμως καταγωγῆς καί γλώσσας, καί ὁ Δίας δίνει ἐντολή στόν Ἡρακλῆ νά ἐλέγξει τόν νεοαφιχθέντα. Ὁ Ἡρακλῆς πλησιάζει τόν Κλαύδιο καί τοῦ ἀπευθύνεται μέ ὁμηρικό στίχο· ὁ Κλαύδιος ἀπαντᾷ καί αὐτός μέ ἄλλον ὁμηρικό στίχο, τόν ὁποῖο σχολιάζει ὁ Σενέκας μέ τρίτον ὁμηρικό στίχο.

V.1.

quae in terris...: ὁ Σενέκας, ὡς «ἱστορικός» ἐπανερχεται στό θέμα του, πού καθόρισε στό Προοίμιο (I.1): *quid sit actum in caelo*, (V.1): *in caelo quae acta sint*.

postea = *post mortem Claudii*.

satis... audite: ὁ Σενέκας ἀπευθύνεται καί πάλι στούς ἀναγνώστες (βλ. I.1: *scis*).

Στό *scitis* ἡ πρόταση «*quae in terris postea sint acta*» ἐννοεῖται ὡς ἀντικείμενο.

ne excidant: ἐνν. *memoria* (ἀφαιρ.) ἢ *ex(de) animo* (Eden, 82). Ἡ φρασεολογία θυμίζει τό προοίμιο τοῦ Ἡροδότου (:«ὡς μήτε τὰ γένομενα ἐξ ἀνθρώπων τῷ χρόνῳ ἐξίτηλα γένηται, μήτε ἔργα μεγάλα τε καί θωμαστά... ἀκλεᾶ γένηται»). Στήν περίπτωση αὐτή τὰ «γεγονότα» προκάλεσαν τή γενική ἰλαρότητα (*gaudium publicum*) καί γι' αὐτό θά λειτουργήσουν ὡς «παρακλητικά» τῆς μνήμης: *nemo felicitatis suae obliviscitur*.

quae impresserit: *gaudium publicum* = Y, *quae* καί *memoriae* = A (ἄμεσο + ἔμμεσο κατά δοτική). Τό χωρίο αὐτό ὑπῆρξε συντακτικῶς καί μεταφραστικῶς σταυρικό (*crux*)· υἱοθετεῖται συνήθως ἡ γραφή κατά Bücheler, ὅπως ἐδῶ. Βλ. Roncali, 6

nemo obliviscitur: λαϊκίζουσα φρασεολογία (Ball, 67).

fides erit: ὁ Σενέκας ἐπανερχεται στήν «ἀξιοπιστία» τοῦ μοναδικοῦ μάρτυρα (*auctorem* βλ. I.2), μιμεῖται φρασεολογία πού συναντᾶμε στόν Σαλλούστιο (*Jug.* 17.7) καί στόν Πλίνιο τόν Πρεσβύτερο (*N.H.* 17.93), τήν ὁποία καί ἄλλοῦ εἰρωνεύεται: (*Nat. Q.* 4.3, 1: *Quod historici faciunt et ipse faciam: illi cum multa mentiti sunt ad arbitrium suum, unam aliquam rem nolunt spondere, sed adjiciunt «renes auctorem fides erit»*).

nuntiat Jovi: προφανῶς ἐδῶ ποιητικό αἶτιο εἶναι ὁ θυρωρός (*janitor*) τοῦ οὐρανοῦ ἀνακτόρου, ὅπως συνέβαινε καί μέ τό ρωμαϊκό ἀνάκτορο (*Friedlaender*). Ὁ Σενέκας ἐδῶ ἔχει ἴσως ὡς πρότυπο τόν Ἀριστοφάνη, ὅπου ὅμως θυρωρός τῶν θεῶν εἶναι ὁ Ἐρμῆς (*Εἰρήνη*, 180), ὁ ὁποῖος ἐδῶ ἔχει ἄλλο ρόλο, εἶναι κηδεμόνας –*patronus*– τοῦ Κλαυδίου (Russo, 66).

Ἡ γραφή πάντως τοῦ χωρίου ἀμφισβητεῖται· ὁ Wachsmuth ἔχει προτείνει: *nuntiat <janit>or*, ὁ Lund (77-8): *nuntiat is* (=auctor).

Τό θέμα τῆς ἀνόδου στόν οὐρανό, ἡ –ἀργότερα, XIII.1– τῆς καθόδου στόν Ἄδη, εἶναι συχνό στούς ἀρχαίους καί χαρακτηριστικότερος ἐκμεταλλευτῆς του θά εἶναι ἀργότερα ὁ Λουκιανός. Ἄλλοι πού ἐκμεταλλεύτηκαν σατιρικά τήν «εἰς Ἄδου κάθοδον» εἶναι οἱ: Μένιππος, Οὐάρρων, Ὁράτιος. *quendam*: «κάποιος»· ὁ Σενέκας χρησιμοποιεῖ ἐδῶ τήν ἀόριστη ἀντωνυμία, γιά νά ὑποτιμήσει τόν «ἐπισκέπτη». Ἐπίσης δέν κάνει λόγο γιά τό ταξίδι τοῦ νεκροῦ ἀπό τή γῆ στόν οὐρανό.

bonae staturae... voce confusa: τὰ χαρακτηριστικά τοῦ Κλαυδίου πού παραδίδει ὁ Σουητώνιος (*Κλαύδ.* 30) καί ὁ Δίων Κάσσιος (60.2) συμφωνοῦν μέ τὰ ἐδῶ ἀναφερόμενα (παράστημα, κόμη, τρόμος τῆς κεφαλῆς, χλωότης, φωνή τραυλίζουσα, κακή ἀρθρωση). Βλ. καί παρακάτω V.3.

bonae staturae: βλ. *prolixo nec exili corpore erat* (Σουητ.) = εἶχε κορμί ψηλό, ὄχι ἰσχνό.

bene: valde, γιά τά καλά (καθημερινή φρασεολογία). Πρβλ. τό γαλλικό bien + επίθετο ἢ επίρρημα. Κατά τόν Lund (78) *bene canum* = *canissimum*.

illum minari: ἡ διορθωμένη αὐτή γραφή τοῦ χειρογράφου S ἔχει γίνει κοινά ἀποδεκτή. Ὁ τρόμος τῆς κεφαλῆς τοῦ Κλαυδίου ἐκλαμβανόταν ὡς ἀπειλή, πρβλ. Ὁρ. Σατ. I.5, 58 κ.έ.

perturbato sono (ἀναφέρεται στό τραύλισμα), *voce confusa* (ἀναφέρεται στή χροιά τῆς φωνῆς του). Βλ. IV.3 παραπάνω.

se (quaesisse, intellegere): ἀναφέρεται σαφῶς στόν θυρωρό (janitor) πού δεχθήκαμε ὡς ἐννοούμενο ποιητικό αἶτιο στό *punctiatur*: σχήμα «κατά σύνεσιν» (Russo, 67). Τά ἄλλα ἀπαρέμφατα ἔχουν ὡς ὑποκείμενο τόν Κλαύδιο: *venisse, minari, movere, trahere, respondisse, esse* (graecum...).

V.3

Herculem: ὁ Ἡρακλῆς, κατά τήν ἑλληνική μυθολογία, ἦταν «ἀλεξίκακος», δηλαδή αὐτός πού ἀντιμετώπιζε καί ἀπεμάκρυνε τά κακά καί τά τέρατα, ὅπως αὐτό πού βλέπει μπροστά του. Ἡ ὄλη μορφή τοῦ Ἡρακλῆ στήν Ἀποκολοκύνθωσιν (βλ. VI.1 παρακάτω) σατιρίζεται καί παρωδεῖται (τά παλαιότερα δείγματα τέτοιας σάτιρας συναντᾶμε στόν Ἀριστοφάνη, *Βάτραχοι*, καί στόν Εὐριπίδη, *Ἄλκηστις*). Κατά τό μῦθο ὁ Ἡρακλῆς ἦταν «ἡμίθεος», δηλαδή ἄνθρωπος πού ἀποθεώθηκε – ὅ,τι ἀκριβῶς ζητεῖ ὁ Κλαύδιος. *ire et explorare* = *ire, id est explorare*. Λαϊκή φρασεολογία καί σύνταξη, συχνή στόν Πλαῦτο (π.χ. *Amph.* 1075: *ibo et cognoscam*) ἀλλά καί στούς Ἑλληνας (Ὁμ. Κ. 53: ἴθι... καί κάλεσσον).

quorum hominum esset: «ἀπό ποιούς ἀνθρώπους ἦταν (=προερχόταν)» ἢ κατά λέξη μετάφραση, «σέ ποιά δηλαδή φυλή ἀνήκε». Ἄλλη ἀπόδοση, πού ἐλεύθερη: «τί σοί ἄνθρωπος ἦταν».

sane = βεβαίως, πολύ (φρασεολογία καθημερινή). Πρβλ. *bene* (V.2), *valde* (Πετρ. Σατ. 38.7 = «γιά τά καλά»).

ut qui timuerit: τό χωρίο εἶναι ἀπό τά πύο συζητημένα καί ἔχουν προταθεῖ πολλές καί ποικίλες διορθώσεις. Ὑπάρχει καί ἡ πρόταση *domuerit* ἀντί *timuerit*, τῶν Faber καί Lipsius, πού δίνει σαφέστερη σημασία στο χωρίο.

Τό πρόβλημα προέρχεται ἀπό τήν ἐρμηνεία τοῦ *ut qui* καί τοῦ *timuerit* κυρίως. Ὁ Ball, 176, θεωρεῖ τό *ut qui* ἐναντιωματικό καί ἀντιστοιχεῖ τῆ φράση προς: *quamvis non timuerit quaequam monstra*. Ὁ Russo, 67-8, θεωρεῖ τό *ut qui* παραβολικό-ὑποθετικό καί τήν ὄλη φράση νοηματικά ἰσότημη προς: *quasi nondum omnis generis monstra sustinuerit*. Ὁ Eden, 84, θεωρεῖ τό *ut qui* αἰτιολογικό καί προτείνει: «ἐπειδή δέν εἶχε ἀκόμη τήν εὐκαι-

ρία νά φοβηθεῖ ὅλα τά τέρατα». Οἱ Waltz, 5 καί Lund, 79, συμφωνοῦν μέ τήν αἰτιολογική ἐρμηνεία τοῦ *ut qui* καί ἐρμηνεύουν τό χωρίο: «ἐπειδή δέν εἶχε (ἴσως) ἀκόμα γνωρίσει ὅλα τά τέρατα». Ἡ Roncali ἐρμηνεύει περιοριστικά τό *monstra* ὡς ἀναφερόμενο μόνο στά θαλάσσια (*marina*, 27-28, ὅπου ἀναφέρονται καί οἱ ποικίλες προτάσεις διορθώσεως τοῦ χωρίου).

Πέραν τῆς γραφῆς τῆς φράσεως *ut qui... timuerit*, νομίζω ὅτι τό νόημα εἶναι σαφές: ὁ Ἡρακλῆς εἶχε ἀντιμετωπίσει ποικίλα τέρατα· βλέποντας τόν Κλαύδιο ὁμως τρομάζει, γιατί ὁ νεοαφιχθείς εἶναι ἄλλου εἶδους *monstrum*, καινοφανές· ἴσως μάλιστα νά νόμιζε ὡς τότε ὁ Ἡρακλῆς ὅτι εἶχε τελειωτικά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τέτοιου εἶδους συναντήσεις μέ τέρατα. Πιστεύω ὅτι τό ὁππία πρέπει νά ἐρμηνευθεῖ κατά τό Russo: τό καινοφανές τοῦ νέου τέρατος «*perturbat*» τόν Ἡρακλῆ.

novi generis faciem: ὁ Κλαύδιος δέν μοιάζει μέ στεριανό ζῶο στό βάδισμα, ἔχει φωνή θαλασσίου κήτους, ἀποτελεῖ ἐπομένως «ὑβρίδιον» (Lund, 80), πού συνδυάζει χαρακτηριστικά καί τῶν τριῶν ζωικῶν γενῶν, στεριανῶν, θαλάσσιων, πτηνῶν.

tertium decimum laborem venisse: παροιμιακή φράση πού δηλώνει κάτι τό πολύ δύσκολο (κατά τή μυθολογία ὁ Ἡρακλῆς εἶχε ἐπιτελέσει δώδεκα ἄθλους): Λουκ. Δραπ. 23 κ.ά. (βλ. Russo, 68, τίς σχετικές παραπομπές σέ κείμενα ἑλληνικά, ἑλληνιστικῆς καί ρωμαϊκῆς ἐποχῆς).

V.4

intuenti = ἐνν. *illi, Herculi. visus est*: ὑποκείμενο *Claudius*. *Accessit*: ὑποκείμενο *Hercules*. Ἡ ἐναλλαγή τῶν ὑποκειμένων δέν εἶναι κάτι ἀσυνήθιστο στίς λαϊκές διηγήσεις, π.χ. στόν Πετρ. Σατ. κεφ. 45, στή διήγηση τοῦ Ἐχίωνα ἐναλλάσσονται ὅλα τά πρόσωπα τοῦ ρήματος (πλήν τοῦ 6' πληθυντικοῦ).

Graeculo: χωρίς ὑποτιμητική χροιά (Russo, 68), ὅπως συνηθιζόταν, κυρίως πρὶν ἀπό τόν Αὐγουστο. Γιά τή συνυποδήλωση τῆς λέξης *Graeculus* = Γραικύλος βλ. Ν. Πετρόχειλος, *Ρωμαῖοι καί Ἑλληνισμός*, μετάφραση Ε. καί Στ. Κυριακίδου, Ἀθήνα, 1984, 50-56.

Τίς πόθεν εἶ...: Ὁμ. Ὀδ. α 170, ὁ Τηλέμαχος ἐρωτᾷ τόν Μέντη-Ἀθηναῖο. Ὁ στίχος (στό κείμενο τοῦ Σενέκα ἔχει ἀντικατασταθεῖ τό «πόθι τοι» τοῦ πρωτοτύπου μέ τό «ποίη») εἶναι ἀπό τοῦς πύο γνωστούς, εἶναι «τυπικός» στίχος καί ἔχει συχνά παρωδηθεῖ (Weinreich, 68): ὁ Σενέκας (ὅπως καί ὁ Κικέρων) παρέθετε τοῦς ὁμηρικούς καί μὴ ἑλληνικούς στίχους ἀπό μνήμης, ἐξ οὗ καί ἡ διαφοροτική γραφή. Στήν Roncali, 28, βλ. τίς μιμήσεις τοῦ στίχου αὐτοῦ καί τῶν δύο πού ἀκολουθοῦν.

Οἱ ὁμηρικοί στίχοι παρατίθενται σέ μετάφραση Ἀργ. Ἐφταλιώτη. *esse illic* = *adesse*.

philologos: ο Σενέκας δέν συμπαθοῦσε τούς σχολαστικούς «γραμματικούς» (Ἐπιστ. 108.24 καί 30), πρόθυμους πάντα νά μνημονεύουν στίχους ὁμηρικούς ἢ ἀρχαιοελληνικούς, γιά νά ἐπιδείξουν ἔλληνομάθεια. Καί ὁ Κλαύδιος σέ κάθε εὐκαιρία ἔκανε ἐπίδειξη ἀρχαιομάθειας (ἀγαποῦσε ιδιαίτερα τόν Ὀμηρο, Σουητ. Κλαύδ. 41-42) καί συγγραφικῆς δραστηριότητος. Δέν ἀντιλαμβάνοταν δηλαδή ὅτι ἡ ἐπίδειξη ἔλληνομάθειας προϋπέθετε καί τό κατάλληλο ἀνθρώπινο περιβάλλον. Ὁ Δίων Κάσιος (60.16) ἀναφέρει σχετικά ὅτι ἡ χρήση ἑλληνικῶν φράσεων ἀπό τόν Κλαύδιο ἐνώπιον τῶν συγκλητικῶν (κάτι πού καταδικάζει καί ὁ Κικέρων, *De off.* I.31, 111), δηλαδή ἐνώπιον ἀκροατῶν πού δέν περίμεναν νά ἀκούσουν ὁμηρικά χωρία, προκάλεσε τόν γέλωτα.

Μεταφράζω τή λέξη *philologos* ὡς ἐπίθετο, ὅπως τό θέλει ὁ Σενέκας, γιά νά δηλώσει τόν καθένα πού ἀγαπά τό λόγο καί τά γράμματα, καί ὄχι μόνο τούς ἀντιπαθείς «γραμματικούς», ὅπως δέχεται ὁ Russo, 69.

sperat... historiis suis...: ἡ συγγραφική δραστηριότητα τοῦ Κλαυδίου ἦταν ποικίλη. Εἶχε γράψει α) Ρωμαϊκή ἱστορία (γιά τήν περίοδο μετά τό φόνου τοῦ Καίσαρα, σέ δύο βιβλία καί στά λατινικά), ἔργο πού δέν ὀλοκληρώθηκε λόγω τῶν ἀντιδράσεων τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας, β) Ἱστορία τῆς Καρχηδόνας (8 βιβλία) καί τῶν Ἑτρούσκων (20 βιβλία) σέ ἑλληνική γλώσσα, γ) Αὐτοβιογραφία σέ 8 βιβλία, δ) Συνηγορία ὑπέρ τοῦ Κικέρωνα καί κατά τοῦ Ἀσινίου Γάλλου, ε) Πρόταση γραπτῆ γιά εἰσαγωγή τριῶν νέων γραμμάτων στό λατινικό ἀλφάβητο, ς) Ἑγχειρίδιο κυβευτικῆς. Βλ. Σουητ. Κλαύδ. 33.

Ἐδῶ ἴσως πρόκειται γιά τίς Ἱστορίες τίς γραμμένες ἑλληνιστί (Eden, 86). *Ἰλιόθεν... πέλασεν*: Ὀμ. Ὀδ. ι 39, ὁ Ὀδυσσεύς διηγεῖται στούς Φαίακες τήν ἀρχή τῶν περιπλανησέων του. Ὁ Κλαύδιος ἀνήκει στήν Ἰουλία γενεά, πού κατάγεται ἀπό τόν Τρωαδίτη Αἰνεΐα· τό «Ἰλιόθεν» λοιπόν εἶναι ἐδῶ κυριολεκτικό, ἀλλ' ὁ Σενέκας τό χρησιμοποιεῖ εἰρωνικά (παραλληλίζοντας Ρωμαίους καί Κίκωνες· γι' αὐτό καί προσθέτει τήν ὁμηρικῆ συνέχεια, ι 40, «ἐνθα δ' ἐγώ... αὐτούς», γιά νά δηλώσει τό κακό πού ἔκαμε ὁ Κλαύδιος σέ Ρώμη καί Ρωμαίους, βλ. καί III.3, παραπάνω: *constituerat...*).

Ἡ συνήθεια νά χρησιμοποιοῦν στίς ἐρωταποκρίσεις τους ὁμηρικούς στίχους δέν ἦταν σπάνια, ὅπως μαρτυροῦν ὁ Λουκιανός *Συμπ.* 12 καί ὁ Ἀρριανός, *Ἐπικτ. Διατρ.*, 3.22.92.

Θεωρῶ ἐξεζητημένη τήν ἐρμηνεία τοῦ P. Roth, 26, ὅτι «ἄνεμος» ἐδῶ εἶναι ἡ... πορδή μέ τήν ὁποία ἐξέπνευσε ὁ Κλαύδιος, καί ὅτι «Κίκωνες» ἐδῶ εἶναι οἱ θεοί. Ἄλλωστε δέν θά τούς «ὀλέσει» ὁ Κλαύδιος, διότι θά ἀποπεμφθεῖ ἀπό τόν Ὀλυμπο ἐγκαίρως.

aeque homericus: ἡ φράση θεωρήθηκε ἐξοβελιστέα (Axelson, 1952, 236). Ὁ

Russo κ.ἄ. τήν δέχονται ὡς κλιμακῶνουςαν τή σάτιρα τοῦ Σενέκα γιά τόν Κλαύδιο καί τήν ἀγάπη του στόν Ὀμηρο.

ἐνθα (=ἐν Ἰσμάρῳ) δ' ἐγώ...: ἡ προσθήκη τοῦ στίχου ὀλοκληρώνει τόν διπλό σατιρικό στίχο τοῦ Σενέκα· εἰρωνεύεται καί τήν ἀρχαιομάθεια καί τήν ὄλη πολιτικῆ τοῦ Κλαυδίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI

Στήν ἀντιπαράθεση (μέ ὁμηρικά χωρία) Κλαυδίου καί Ἡρακλῆ παρεμβαίνει ἡ θεότητα Θέρμη καί ἐξηγεῖ ὅτι ὁ Κλαύδιος γεννήθηκε στό Λούγγουνο τῆς Γαλατίας, ἔγινε αὐτοκράτορας στή Ρώμη, ἀλλά δέν ἔπαυε νά νιώθει καί νά συμπεριφέρεται σάν Γαλάτης· λίγη σχέση ἔχει μέ τόν Ἰουλο καί τήν Τροία. Ὁ Κλαύδιος ὀργίζεται καί διατάσσει τόν ἀποκεφαλισμό τῆς Θέρμης, ἀλλά κανεῖς δέν δίνει σημασία στή διαταγή του – ὅπως συνέβαινε καί μέ τούς ἀπελευθερούς του.

VI.1.

et = et profecto, ὅπως καί παρακάτω, XII.1: *et erat...* Πρβλ. *Cir Q. Fr.* 2.6, 5: *Cantoni egregie imposuit Milo.*

imposuerat: *impono* = ἐπιβάλλομαι (μέ τό «βάρος» μου)· στόν καθημερινό λόγο. Ἐδῶ ὁ Ὑπερσυντέλικος τῆς ὀριστικῆς βρίσκεται σέ θέση πού θά περιμέναμε ὑποτακτική (= *imposuisset*), γιά νά δηλωθεῖ τό ἀντίθετο τοῦ πραγματικοῦ: Ernout-Thomas, § 375.I, α.

minime vafro = *stultissimo*. Ὁ Ἡρακλῆς ἐνσάρκωνε τύπο τοῦ ἀφελοῦς παλικαρά· βλ. *Ovid. Her.* 9.113: *falleris et nescis*. Ἡ μορφή τοῦ «κωμικοῦ Ἡρακλῆ» ἔχει ἀποτυπωθεῖ καί σέ ἀγγειογραφίες, ὅπως π.χ. στόν κρατήρα τῶν Ἀθηνῶν (Ἡρακλῆς καί Βούσιρις). Βλ. καί Ν. Χουρμουζιάδης, *Ἡρακλῆς ἀδηφάγος*. Στό συλλογικό ἔργο *Ὀρνιθες. Ὀψεις καί ἀναγνώσεις μιᾶς ἀριστοφανικῆς κωμωδίας*. Ἀθήνα (Παπαδήμας) 1997, 13 κ.έ.

Febris: ἀρχαία ντόπια ρωμαϊκή θεότητα, Θέρμη ἢ Πυρετός, πού βοηθοῦσε στήν ἀντιμετώπιση τῶν ἀσθενειῶν καί μάλιστα τῆς ἐλονοσίας, συχνῆς στό Λάτιο. Ἐνα ἀπό τά ἱερά της (*Waltz*, 21) βρισκόταν στόν Παλατινό λόφο, κοντά στά ἀνάκτορα. Ἀλλά καί ὁ Κλαύδιος, ὁ «γείτονας της» ἦταν ἀσθενοῦς κρᾶσεως καί –κατά τήν ἐπίσημη ἀνακοίνωση– ὁ θάνατός του ἦταν φυσικός, μή βίαιος. Ὁ τρόμος τῶν χειρῶν τοῦ Κλαυδίου (βλ. VI.2 παρακάτω) εὐκόλα μποροῦσε νά ἀποδοθεῖ σέ ἐλονοσία.

Ἡ θεότητα ἦταν θηλυκοῦ γένους (: *quae*) καί εἶναι ἡ μόνη πού ἀκολουθεῖ τόν Κλαύδιο στόν οὐρανό («*sola... reliquerat*»), ὄχι ὅμως γιά καλό του. Προτιμῶ τήν ἀπόδοση στά ἑλληνικά μέ τό «Θέρμη» (= πυρετός, ἐλονο-

σία, πρβλ. τὴν ἀπόδοσιν τοῦ Febris μετὰ τὴν Malaria στὸν W. Rouse, ἔκδ. Loeb), πού εἶναι καὶ αὐτὸ γένους θηλυκοῦ. Ὡς λαϊκὴ θεότητα (σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς μεγάλους θεοὺς, πού ἔχουν «ἀριστοκρατικὴ» καταγωγή, καὶ ἀντιστοιχοῦν στοῦ ἑλληνικοῦ δωδεκάθεο) χρησιμοποιεῖ ὕφος λαϊκὸ στοῦ λόγου της, μετὰ ἀφθονία ἀντωνυμιῶν (Russo, 70): π.χ. ego tibi dico (VI.1).

ceteros... reliquerat: καὶ ὁμοίως παρακάτω, VIII.1, οἱ θεοὶ ἔχουν συγκεντρωθεῖ στὸν Ὀλυμπο. Τὴν ἀντίφασιν ἐρμηνεύουν ἄλλοι ἄλλως: ὁ Russo (70) λέγει ὅτι σκόπιμα ἐδῶ οἱ ἄλλοι θεοὶ θρῖσκονται ἐπὶ τῆς Ρώμης (VI.1), γιὰ νὰ τιμήσουν τὸν Νέρωνα· κατὰ τὸν Eden (88) ὁ Σενέκας ἐκφράζει ἔτσι τὴν λαϊκὴ πίστιν πού θέλει τοὺς θεοὺς «πανταχοῦ παρόντες»: ὁ Ball (67) ἀποδίδει τὴν ἀντίφασιν ἐπὶ τὴν ταχύτητα μετὰ τὴν ὁποία γράφηκε τὸ ἔργο.

iste = τοῦτος· μετὰ διάθεσιν περιφρονητικὴν. Ἡ Θέρμη μιλά στὸν Ἡρακλῆ γιὰ τὸν Κλαύδιον.

mera mendacia narrat: λαϊκὴ φρασεολογία· πρβλ. IX.1: *mera maralia*, Mart. 2.56, 3: *mera narrantur mendacia* κ.ά.

ego tibi dico: φρασεολογία καθημερινή (τό *ego* λέγεται μετὰ ἔμφασιν). Παρόμοια παρακάτω: *quod tibi narro*. Βλ. Πετρ. Σατ. 64.2.

tot annis: ἀφαιρετικὴ ἀντὶ αἰτιατικῆς, δηλώνει διάρκειαν χρονικὴν. Ἡ χρῆσις αὐτῆς τῆς ἀφαιρετικῆς δὲν εἶναι σπάνια, π.χ. Ter. *Ad*. 520: *triduo hoc perpetuo*. Καὶ ἐπὶ συνέχειαν ὁ Σενέκας χρησιμοποιεῖ μετὰ αὐτῆς τῆς σημασίας τὴν ἀφαιρετικὴν: 6.2, 7.4, 8.2, συχνά μετὰ προσδιορισμὸν τοῦ οὐσιαστικοῦ τὸ *totus*: *totis diebus* (7.4). Ἡ σύνταξις αὐτῆς (χαρακτηριστικὴ τοῦ λαϊκοῦ λόγου) συναντᾶται καὶ σὲ ἐπιτάφιας ἐπιγραφάς.

Luguduni natus est: *Lug(u)dunum*, -i ἦταν ἡ σημερινὴ Λυών. Ἐκεῖ γεννήθηκε ὁ Κλαύδιος (10 π.Χ.), ἐνῶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ πολεμοῦσε κατὰ τῶν Γερμανῶν καὶ μαζί του θρῖσκόταν ἕγκυος ἢ γυναίκα τοῦ Ἀντωνίου ἢ Νεότερου.

Marci municipem vides: τὸ 44 π.Χ. διορίζεται διοικητὴς τῶν δύο Γαλατιῶν, ἐντεῦθεν καὶ ἐκεῖθεν τῶν Ἀλπεων (*Cisalpinā* καὶ *Comata*), ὁ Μάρκος Ἀντωνίος, ὁ ὁποῖος θεωροῦσε προστάτην τοῦ τόν Ἡρακλῆ καὶ ἔκοψε νομίσματα ἀργότερα στοῦ Λούγγου. Ὁ Μάρκος Ἀντωνίος παραχωρεῖ τὴν διοίκησιν τῆς *Comata* στὸν *Munatius Plancus* καὶ αὐτὸς ἰδρύει τὴν πόλιν τοῦ Λουγγούνου ὡς ἰσοπολιτεῖαν (*municipium*) (*Sen. Epp.* 91.14). Ἡ ἐρμηνεία *Marci* = *Marci Antoni* ἀνήκει στὸν O. Caspari, CR 1911, 11 κ.έ.

Ἡ *Roncali*, σ. 28, στηρίζεται στὸν Κολουμέλλα (3.2, 25), ὅπου *marcus* εἶναι εἶδος ἀμπέλου τῆς Γαλατίας.

Στὴ γραφὴ *Marci* (ἢ *marci*) συμφωνοῦν τὰ χειρόγραφα. Ἐντούτοις μετὰ τὸν πρώτον τοὺς παλαιότερους φιλολόγους (*Rhenanus*, *Gronovius*) ἔχουν προταθεῖ διορθώσεις σὲ *Munati*, *Planci*, ἐφόσον ἰδρυτὴς τοῦ Λουγγούνου εἶναι ὁ *Munatius Plancus*. Ἄλλ' ὁ Κλαύδιος εἶναι ἐγγόνι τοῦ Μάρκου Ἀντωνίου.

ad sextum decimum... a Vienna: ἡ Βιέννη (σημερινὴ *Vienna*), σὲ ἀπόστασιν 24 περίπου χλμ. ἀπὸ τὴν Λυών, ἦταν πρωτεύουσα τῆς *Narbonensis* (*Gallia Narbonensis*) καὶ τῶν Ἀλλοβρόγων, παραδοσιακῶν συμμάχων τῶν Ρωμαίων. Ἡ Βιέννη ἦταν πόλις ἀνταγωνιστικὴ πρὸς τὸ Λούγγουνο.

Gallus germanus: Ἡ πρώτη λέξις σημαίνει «Γαλάτης» καὶ «κόκκορας», ἡ δευτέρη «γνήσιος» καὶ «Γερμανός»: τὸ *germanus* (=γνήσιος) ἴσως δηλώνει ὅπως τὸ δικὸν μας «βέρος»— τὸν μὴ ἐκρωμαϊσμένο, δηλαδὴ τὸν «ἀκαλλέργητο». Οἱ Ρωμαῖοι δὲν διέκριναν σαφῶς μετὰξὺ Γερμανῶν καὶ Γαλατῶν (Κελτῶν)· δὲν συμπαθοῦσαν πάντως τοὺς Γαλάτες καὶ τοὺς Ἰσπανούς.

quod... oportebat, Romam cepit: ὑπαινιγμὸς ἐπὶ τὴν κατάληψιν τῆς Ρώμης ἀπὸ τὸν Βρέννο (390; π.Χ.). Καὶ ὁ Κλαύδιος, «γνήσιος Γαλάτης» κατέλαβε καὶ λαφυραγώγησε τὴν Ρώμην. Πρβλ. V.4, τὸν ὁμηρικὸν στίχον, ι 40: «ἐνθα δ' ἐγὼ... αὐτούς».

ego tibi recipio: ἰδιωματισμὸς τοῦ καθημερινοῦ λόγου. Τὸ ῥῆμα *recipio* μετὰ τὴν σημασίαν αὐτῆν εἶναι συχνὸν ἐπὶ ἐπιστολογράφῳ Κικέρωνι, *Att.* 5.17, 5: *mihi... se... defensurum receperat*.

Luguduni natum: ἐπιμένει ἐπὶ τὴν καταγωγὴν τοῦ Κλαυδίου ἢ Θέρμης, γιὰ νὰ τὸν ταπεινώσει.

Licinus: Γαλάτης ἀπελεύθερος τοῦ Καίσαρα, πού διοίκησε τὴν *Gallia Lugudunensis* καὶ σχημάτισε παροικίαν ἐπὶ τῆς περιοχῆς: βλ. π.χ. Mart. 8.3, 6: *alta... Licini marmora pulvis erunt*.

Στὰ χειρόγραφα ἀναγράφεται ὁ τύπος *Licipius*, ἀλλὰ τὰ ποιητικὰ χωρία στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ὁ Λίκινος δύνουν μετρικὰ τὸν τύπον *Licipus*, ὅπως τὸν ἀποκατέστησε ἐδῶ ὁ Bücheler.

tu autem: ἡ Θέρμη συνεχίζει ν' ἀπευθύνεται στὸν Ἡρακλῆ, ὅπως μετὰ ἐπιτυχίαν ἐπιχειρηματολογεῖ ὁ Eden (90), καὶ ὄχι στὸν Κλαύδιον (Bücheler). Ἡ ἀντίθεση (*autem*) ἀφορᾶ τὴν δῆθεν τρωικὴν (=ρωμαϊκὴν) καταγωγὴν τοῦ Κλαυδίου.

qui plura... calcasti: βλ. παραπάνω (V.3) τὰ σχετικὰ μετὰ τὴν περιπλανήσιν τοῦ Ἡρακλῆ κατὰ τὴν ἐπιτέλεσιν τῶν ἄθλων του: *qui totum orbem... nationes*. Στὴν ἀρχαίαν Ρώμην ὁ Ἡρακλῆς θεωροῦνταν προστάτης τῶν ταξιδιωτῶν σὲ ξηρὰ καὶ θάλασσα καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἡρακλῆς, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν Ἰσπανίαν πέρασε ἀπὸ Γαλατία καὶ Ρώμην βλ. παρακάτω VII.2.

mulio = ἡμιονηγός· κατὰ κανόνα συνόδευαν, ὡς ἀχθοφόροι τοὺς ταξιδιωτῆς.

perpetuarius: ἀπαξ λεγόμενον εἶναι ὁ ἐπαγγελματίας, ὁ ἀσκῶν κατὰ σύστημα ἓνα ἔργο.

Lugudunensis: Τὰ χειρόγραφα ἔχουν τὴν προβληματικὴν γραφὴν *Lugudunenses*, τὴν ὁποῖαν ἐξοβελίζει ὁ Bücheler. Τὴν γραφὴν *Lugudunensis* δέχονται οἱ Gertz καὶ Birt, στηριζόμενοι ἐπὶ τὸν Στράβωνα (IV.1) κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ Ἀγρίππας

κατέστησε τό Λούγγουνο συγκοινωνιακό κόμβο. Γνωρίζουμε ότι ο Κλαύδιος (Σουητ. Κλαύδ. 2) είχε ως παιδαγωγό έναν αρχισταβλίτη, είναι λοιπόν πιθανό έδω ο Σενέκας νά υπαινίσσεται αυτόν.

Xanthum, Rhodanum: Ξάνθος είναι ο Τρωικός Σκάμανδρος. Ο κοσμογυρισμένος Ηρακλής πρέπει νά ξέρει ποῦ είναι ἡ Λυών και ὁ Ροδανός και ποῦ ἡ Τροία και ὁ Σκάμανδρος, ἀπ' ὅπου κατάγεται ἡ Ἰουλία γενεά (Julia gens). Ἡ Θέρμη πῆρε «τοῖς μετρητοῖς» τόν ὁμηρικό στίχο (ι 39) ποῦ χρησιμοποίησε ὁ Κλαύδιος: μπορεῖ ὁ Κλαύδιος νά κατάγεται ἀπό τήν Τροία, γεννήθηκε ὅμως στό Λούγγουνο (Lund, 86).

VI.2.

excandescit: ἐξάπτεται, «ἀνάβει και κορώνει». Ὁ Κλαύδιος θυμώνει μέ τήν ἀμφισβήτηση τῆς ρωμαϊκῆς του καταγωγῆς (Russo, 73) ἢ μέ τή φιλολογική ἄγνοια τῆς Θέρμης (Eden, 91). Κατά τούς Σουητώνιο (Κλαύδ. 38.1) και Τάκιτο (*Ann.* II.26) ὁ Κλαύδιος ἦταν ὀξύθυμος, γεγονός για τό ὅποιο κατόπιν μετάνιωνε.

hoc loco: χρονικός προσδιορισμός.

quanto... irascitur: Βλ. παραπάνω IV.3: *illa parte qua...* ὅπως και τό ἀμέσως μετά: *quid... intellegebat*. Ὁ Σουητώνιος μᾶς περιγράφει τήν ὀργή τοῦ Κλαυδίου (Κλαύδ. 30): ἄφριξε τό στόμα του και ἔσταξε ἡ μύτη του. *irascitur = per iram dixit* (Lund, 86).

duci: ἐννοεῖται *ad supplicium*, ἢ κάτι συνώνυμο (Russo, 73).

solutae manus: ὁ Δίων Κάσσιος (LX.2, 1) κάνει λόγο για τόν τρόπο τῶν χειρῶν τοῦ Κλαυδίου βλ. και παρακάτω, XII.3, 9, *certa manu* (ειρωνικά). Ἀποδίδω τό *solutae* μέ τό «μισοπαράλυτο», δηλαδή ἀσταθές· ἀλλ' ὅταν ἦταν νά διατάξει θανάτωση ὀπως στήν περίπτωση τῆς Θέρμης— γινόταν σταθερό.

ad hoc unum = τότε μόνο, γι' αὐτόν και μόνο τόν σκοπό.

decollare: ἀρχικά σήμαινε (κατά τόν Νόνιο, σ. 97) «ἀπομακρύνω ἕνα βάρος ἀπό τόν τράχηλο» στόν Ἀργυρόν αἰώνα πῆρε τή σημασία τοῦ *collum praecidi*.

putares: λαϊκή φρασεολογία. Πρβλ. *rites...* Πετρ. Σατ. 4.3.

omnes: παρόντες ἦταν μόνο ὁ Ηρακλής και ἡ Θέρμη, ἴσως και κάποιος θυρωρός (V.2). Ὁ συγγραφέας ἐπομένως ἔδω, γράφοντας *omnes* (=ὅλοι) ἢ σφάλει ἀπό τή βιασύνη του ἢ σκόπιμα—για λόγους σατιρικούς— ὑπερβάλλει.

libertos: εἶναι γνωστή ἡ ἐξάρτηση τοῦ Κλαυδίου ἀπό τούς ἀπελευθέρους και τίς γυναῖκες: Σουητ. Κλαύδ. 25, 29, Δίων Κ. 60.8, και—παρακάτω— XV.2 στήν Ἀποκολοκύνθωιν. Ὁ Σενέκας πάντως φρόντιζε νά τά ἔχει καλά μέ αὐτούς, ὅπως π.χ. μέ τόν Πολύβιο και τήν Ἀγριππίνα.

curabat: ἔδω *curo* = λογαριάζω, ὑπολογίζω, παίρνω στά σοβαρά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII

Ὁ Ηρακλῆς δείχνει νά μήν πτοεῖται ἀπό τίς ἀπειλές τοῦ Κλαυδίου και τοῦ ἀπαιτεῖ νά πεῖ τήν ἀλήθεια. Στή συνέχεια ὁ ἴδιος διηγεῖται (σέ τραγικό ἐξάμετρο) τήν περιπλάνησή του στή Δυτική Εὐρώπη, ἐπιστρέφοντας ἀπό τήν Ἰσπανία, και τήν ἐπίσκεψή του στήν πόλη ποῦ βρίσκεται στή συμβολή τῶν ποταμῶν Ροδανοῦ και Ἄραρος, δηλαδή τό Λούγγουνο. Ἐρωτᾷ τόν Κλαύδιο ἄν ἀπό ἐκεῖ κατάγεται.

Ὁ Κλαύδιος ἀλλάζει στάση, θυμίζει στόν Ηρακλή πόσο τόν τιμοῦσε μέ τίς δικαστικές του ἀποφάσεις και πόσο κοπίασε—ἀκόμη κι' ὁ Ηρακλῆς, καθαρῶντας τήν κόπρο τοῦ Αὐγία, δέν θά κουράστηκε τόσο, ὅσο κοπίασε δικάζοντας ὁ Κλαύδιος. Ζητεῖ λοιπόν ὁ Κλαύδιος τή συνηγορία τοῦ Ηρακλῆ, για νά ἀνακηρυχθεῖ θεός. Ἐδω ὅμως τό κείμενο διακόπτεται (*lacuna*).

VII.1.

tu desine fatuari: τό ὕφος τοῦ λόγου τοῦ Ηρακλῆ εἶναι λαϊκό και καθημερινό (*audi me... tu... fatuari*). Για τή χρήση τῆς προσωπικῆς ἀντωνυμίας πρῖν ἀπό προστακτική βλ. Hofmann, 100. Ἐδω: *tu* = «σ' ἐσένα μιλῶ». *Fatuor*: παραληρῶ, δέν ξέρω τί λέω, παριστάνω τόν τρελλό (παίζω τόν τρελλό), συμπεριφέρομαι τρελλά (μόνον ἔδω ἔχει αὐτή τή σημασία). Ὁ Σουητώνιος, Νερ. 33, χρησιμοποιεῖ ὡς συνώνυμό του τό *morari* < μωραίνειν— ἀποδίδει μάλιστα τή χρήση τοῦ ρήματος αὐτοῦ στόν Νέρωνα.

ubi mures rodunt: ἡ φράση, ἄν και ἡ γραφή της δέν ἀμφισβητεῖται, προκάλεσε πολλές συζητήσεις. Παραλληλίζεται πρὸς τό χωρίο τοῦ πρεσβυτέρου Πλίνιου (VIII.222), ὅπου θεωρεῖται ὅτι τό γεγονός συνέβη στό Λουνούδιο και ἀποτελέσε κακόν οἰωνό ἢ ὅτι στή Γυάρο (κατά τόν Θεόφραστο) ἡ ἀγριότητα τῶν ποντικῶν ἐξεδίωξε τούς κατοίκους (και αὐτό ὁ Πλίνιος τό θεωρεῖ γεγονός).

Πιστεῖται ὅτι τό νόημα τῆς φράσης εἶναι: «ἐδω κανεῖς δέν ἀστειεύεται και δέν παίζει, τά πράγματα εἶναι πολύ σοβαρά» (Russo, 74).

Ἡ φρασεολογία εἶναι λαϊκή (Ball, 67) και τήν πρωτοσυναντᾶμε στόν Ηρώνδα, ὡς ἀπειλή δασκάλου πρὸς τόν ζωηρό και ἀτίθασο μαθητή, 3.75 κ.ε. (Ὁ Weinreich, 74.1, παραθέτει τά σχετικά χωρία). Ὁ Κλαύδιος τρώμαζε εὐκόλα (Σουητ. Κλαύδ. 35-37).

Ἡ φράση θυμίζει στόν Ἰω.-Θ. Παπαδημητρίου τήν νεοελληνική «νά φάει ἡ μύγα σίδερο και τό κουνούπι ἀτσάλι», ἡ ὅποια δηλώνει ὅτι κάτι τό σοβαρό και ἀσυνήθιστο θά συμβεῖ. Βλ. J. Papademetriou, 94 κ.ε.

Πιά τή Γυάρο ὡς φοβερό τόπο ἐξορίας μιλοῦν ὁ Juvenalis, 1.73, και ὁ Τάκιτος, Χρον. 4.30. Πιά τό θέμα βλ. Ἀ. Σακελλαρίου, Δ. Ἰούνιος Γιουβενάλης και Αἰγαῖον Πέλαγος. Πλάτων ΜΖ-ΜΗ (1995-6), 141-8.

Κατά τόν Eden, 93, ὁ Σενέκας θεωρώντας τόν Κλαύδιο ἄξιο ἐξορίας σέ τόπο ὅπου οἱ ποντικοί τρῶνε τό σίδερο, δηλαδή στή Γυάρο, ἐκδικεῖται γιά τό γεγονός τῆς ἐξορίας του ἀπό τόν Κλαύδιο στήν Κορσική.

citius (=cito) mihi verum (ἐνν. *dic*): ἔλλειπτική φράση λαϊκῆς προελεύσεως. Τό συγκριτικό *citius* χρησιμοποιεῖται ἀντί τοῦ θετικοῦ χάριν ἐμφάσεως – χαρακτηριστικό καί αὐτό τοῦ καθημερινοῦ λόγου. Ὁ Russo (74) τό ἀποδίδει μέ διπλασιασμό: *presto, presto*.

ne alogias excutiam: *alogia* < ἀλογία, μέ τή σημασία τῶν «τρελλῶν λόγων». Στό Liddell-Scott μαρτυρεῖται ἡ λέξη μέ τή σημασία τῆς «ἐλλείψεως τῆς λογικῆς». Ἡ ὅλη φράση ἔχει λαϊκή προέλευση. Τή λέξη συναντᾶμε καί στόν Πετρώνιο, *Σατ.*, 58.7, σέ σταυρικό χωρίο: «*alogias menias*», ὅπου ἴσως ἡ λέξη χρησιμοποιεῖται ὡς ἐπίθετο. Ὁ Μερακλῆς, ὅ.π., μεταφράζει ἐλεύθερα: «ἄλλες παρλαπίπες».

et quo terribilior... ait: ὁ Ἡρακλῆς, πού ὡς τώρα παρουσιάστηκε μέ χροιά κωμική, παίρνει ὕφος τραγικοῦ ἠθοιοῦ καί συνεχίζει μέ ἐξάμετρα τραγωδίας τό λόγο του. Δέν καταφέρνει ὅμως νά γίνει «τρομακτικός» (βλ. VII.3): ἡ φράση *tragicus fit* εἶναι γραμμένη μέ χιοῦμορ.

Ὁ τραγικός ἐξάμετρος ἀποτελεῖται ἀπό τρεῖς διποδίες, δηλαδή ἔξι ἰαμβικά πόδια (υ-). Ὁ ἰαμβος μπορεῖ νά ἀντικατασταθεῖ κατά περίπτωση ἀπό τρίβραχυ (υυ) ἢ – στόν α', γ', ε' πόδα – μέ σπονδεῖο (-), ἀνάπαιστο (υυ-) ἢ δάκτυλο (-υ).

VII.2.

Τό ἔμμετρο αὐτό τμήμα «ἔχει καλή δομή τραγικο-ρητορική, μέ τόνο πομπώδη καί θορυβώδη στήν ἀρχή καί στό τέλος (=στ. 1-6 καί 14), καί κοσμεῖται ἀπό ὄρους ὑψηλοῦ ὕφους (=cluas, profatu, mobile eduxit caput, edissere, altrix)» (Russo, 75). Τό μεσαῖο τμήμα (:Equidem... vadis) ἰδιαίτερα μᾶς θυμίζει τή φρασεολογία τοῦ Σενέκα στήν τραγωδία του *Herculens Furens* (Ἡρακλῆς Μαινόμενος) καί –πάντως– μᾶς δείχνει «πῶς ὁ Σενέκας ἐνιωθε τραγικά (=tragicamente) τή μορφή τοῦ Ἡρακλῆ» (Russo, ὅ.π.).

Ὁ Eden, 93, ἀφοῦ ἀναλύσει τή δομή τοῦ πονήματος, ἐπιλέγει: «Τό ὕφος του ἀρμόζει σέ ἡμίθεο πού ἀντιμετωπίζει κάποιον τέρας, ὄχι σέ δειλό πού ἀπειλεῖ ἕναν ἀνυπεράσπιστον ἡμπαράλυτο». Τό στοιχεῖο τῆς παραοδίας γίνεται ἔτσι φανερό.

Ἡ μενίπεια σάτιρα συχνά παρωδεῖ τραγικά χωρία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ὁ Λουκιανός, *Ἀλιεύς*, 39, ὅπου ὁ Παρρησιάδης παρωδεῖ τόν Εὐριπίδη ἀπευθυνόμενος στήν Ἀθηνά-Νίκη.

exprome = *dic* (ὕφος ὑψηλό, Lund, 85). Ὁ Rhenanus διόρθωσε τό *exprome* τῶν χειρογράφων.

cluas = *diceris*: *cluo* < κλύω. Τό ῥήμα κλύω εἶχε ἤδη χρησιμοποιηθεῖ (*clueo* ἢ *cluo*) ἀπό τόν Ἑννιο καί τόν Λουκρήτιο. Ἀντικείμενό του τό *genitus (esse)*. *stipite* = *clava*.

ad terram: «καταγής», ὄχι «στή Γῆ». Ὁ Eden, 94, πιστεύει ὅτι ὁ Σενέκας ἐδῶ σκόπιμα χρησιμοποιεῖ δίσημη φρασεολογία.

mactavit = *interfecit*.

profatu (=ἐκφορά) *vocis incerto*: βλ. IV.3 καί V.3 παραπάνω.

mobile eduxit (=educavit) caput: Πρόβλημα ὑπήρξε μέ τή γραφή *mobile/nobile* πού παραδίδουν τά χειρόγραφα. Ὑπέρ τῆς γραφῆς *mobile* συνηγοροῦν α) τό χειρόγραφο V, β) τό χωρίο V.2 (:caput mouere), γ) τό γεγονός ὅτι ἀμέσως πρῖν (στ. 4) ἔγινε λόγος γιά τή φωνή τοῦ νεοαφιχθέντος στόν Οὐρανό: φυσικό εἶναι νά γίνεται τώρα λόγος καί γιά ἄλλα του χαρακτηριστικά, δ) τό ὅτι ὁ Κλαύδιος δέν ἔχει γνωριστεῖ μέ τόν Ἡρακλῆ πῶς λοιπόν ὁ ἡμίθεος θά τόν χαρακτηρίζε κίολας *nobile caput* (=ἄνθρωπο εὐγενοῦς καταγωγῆς); ε) κατά τόν Russo, 76, ὁ Σενέκας γράφει *mobile caput* γιά νά τό ἀντιπαραθέσει (παρακάτω, στ. 8) στό *nobile pecus*. Ὑπέρ τοῦ *nobile* συνηγοροῦν: α) τό παλαιότερο χειρόγραφο S, β) ἡ φράση *nobile caput* συναντᾶται ὡς φράση καί στόν Λουκίλιο, VII.713.

Οἱ Russo, 76, καί Eden, 94, στό *eduxit* διαβλέπουν ἕναν ὑπαινιγμό στήν πρόωρη γέννηση τοῦ Κλαυδίου. Τό *educio* ἔχει μεταξύ ἄλλων τίς σημασίες: ἀνατρέφω καί ἐξέλκω (ἐπί μαίας).

edissero: δηλώνω λεπτομερῶς.

equidem... pecus: στούς στίχους αὐτούς ἀναφέρεται συντομότατα ὁ γνωστός μῦθος τῶν βοδιῶν τοῦ Γηρύονη, πού ἀποτέλεσε τόν δέκατο ἄθλο τοῦ Ἡρακλῆ (Ἀπολλ. Βιβλ. II. 106-12). Τά βόδια ζοῦσαν στό νησί του Ἐρύθρια, ἀνοικτά τῆς Ἰσπανίας (Γάδαρα). Δέν ἦταν τυχαῖα ζῶα (8, *nobile pecus*), ἀλλά καί ὁ Γηρύονης ἦταν ἐγγονός α) τοῦ Ποσειδάωνα, ἀπό τόν πατέρα του, β) τοῦ Ὠκεανοῦ, ἀπό τήν μητέρα του. Ἦταν τρισώματο τέρας (ἀνθρωπόμορφο, 6-7: *tergemini regis*), τά βόδια του ἦταν κόκκινα («φοινικαῖ βόες»). Ἐσπέρια θάλασσα (*Hesperium mare*, στ. 7) εἶναι ὁ Ἀτλαντικός, πέραν τῶν Ἡρακλείων στηλῶν (=τοῦ Πύραυλου). Ἰναχία πόλη (στ. 8) εἶναι τό Ἄργος, γιατί Ἰναχος λεγόταν α) ὁ ποταμός τῆς περιοχῆς του Ἄργους, καί β) ὁ μυθικός βασιλιάς του.

jugum: ἡ πόλη τοῦ Λουγδούνου κείταν σέ λόφο, στή συμβολή τῶν ποταμῶν Ροδανοῦ καί Σαόν (Ara, στούς Λατίνους). Ξέρουμε πῶς ὁ Σενέκας γνώριζε τήν περιοχή (Ἐπιστ. 91.10).

Araque... agat: ὁ Σαόν ρεεῖ πολύ ἥρεμα, σέ σημεῖο πού νά μήν διακρίνεται εὐκόλα ἡ κατεύθυνση τοῦ ποταμοῦ (*dubitans*) βλ. Καισ. Β.Ο. I.12.

altrix = τροφός, ἡ «τεκοῦσα καί θρέψασα», βλ. Πλατ. *Μενέξ.* 237c περί τῆς Ἀττικῆς.

Ὁ Ἡρακλῆς ἐδῶ «μπλοφάρει», ὅπως δείχνει ἡ ἀμέσως ἐπόμενη φράση, VII.3: *nihilō mentis... et timet...*

VII.3.

haec satis... fortiter: (ἐνν.) *dicit (=loquitur) Hercules*.

mentis suae non est: *impotens mentis est*.

μωροῦ πληγῆν: ὁ Σενέκας παρωδεῖ τῆ φράση «θεοῦ πληγῆν» μέ τήν ὁποία οἱ ἀρχαῖοι χαρακτηρίζαν τά (ἀπρόβλεπτα) πλήγματα τῆς μοίρας (Σοφ. Αἴας, 278). Τό «μωροῦ» ἀναφέρεται στόν Κλαύδιο, πού κατ' ἐπανάληψη εἶχε ἔτσι χαρακτηριστεῖ ἀπό Ρωμαίους καί ξένους (Σουητ. Κλαύδ., 15 καί 38, Νέρ., 33). Ἡ νεοελληνική φράση «τό χέρι τοῦ Θεοῦ» ἔχει τήν ἀντίθετη σημασία, δηλώνει τή θεία βοήθεια.

virum valentem = *virum validum*.

oblitus nugarum: *pugae* εἶναι οἱ «σαχλαμάρες», οἱ ἀνόητες καί –ἐπομένως– ἐπικίνδυνες ἐνέργειες· πρόκειται γιά λαϊκή ἔκφραση (βλ. Πετρ. Σατ. 71.4 καί 136.5).

Ὁ Σενέκας ἐδῶ ἐννοεῖ τό δῆθεν ἀπειλητικό ὕφος τοῦ Κλαυδίου (VI.2). *intellexit... non habere*: ἀσύνδετος λόγος, μέ λογική ἀντίθεση τῶν δύο ἀπαρεμφάτων (*fuisse, habere*). *illic*: δηλαδή *ubi mures ferrum rodunt*.

gallum... posse: παροιμία πού ἀντίστοιχῆ τῆς ὑπάρχει στά ἑλληνικά (Πλανούδης, 264).

Ἄξιοσημείωτα: ἡ διπλή σημασία τοῦ *gallus*: 1) κόκκορας, 2) Γαλάτης – ὅπως ὁ Κλαύδιος ὁ γεννημένος στό Λούγδουνο – καί ἡ λέξη *sterquilinium* (=ὄρنيθάνας· πρβλ. IV καί 3: *conpacavi, concacavit*).

VII.4.

intellegi: βλ. V.2. γιά τήν ἄρθρωση καί τό λόγο τοῦ Κλαυδίου.

Ἀκολουθεῖ ὁ λόγος τοῦ Κλαυδίου πρὸς τόν Ἡρακλῆ, χαρακτηριζόμενος ἀπό «κολακεία καί μεμφιμοιρία» (Sullivan, 215).

Hercule: ἀποτελεῖ λατινική κλητική κατὰ τά γ' κλιτα (δηλαδή *Herculē*) ἢ μεταγραφῆ τῆς (μετακλασσικῆς) ἑλληνικῆς κλητικῆς Ἡρακλῆ (*Herculē*). Ἡ παλαιότερη λατινική κλητικῆ ἦταν *Hercules* (Πλαντ. Στίχ. 386).

adfuturum (esse), τοῦ *adsum*, ἐδῶ: συμ-παρίσταμαι (ὡς συνήγορος ἢ μάρτυρας ὑπερασπίσεως),

si qui<s> petisset, θά ἦταν τό γραμματικά σωστό. Τό *qui* κανονικά ἀποτελεῖ ἐπιθετική ἀντωνυμία.

notorem: *cognitorem* εἶναι ὁ ἐγγυητής (μάρτυρας) τῆς ταυτότητας κάποιου (μετά τόν Αὔγουστο)· λέξη λαϊκῆς προελεύσεως (Ball, 68). Στόν Πετρ., Σατ. 92.11, ὁ Μερακλῆς μεταφράζει: «ἐγγυητής». Μέ τήν ἐννοια αὐτή τήν χρησιμοποιοῖ πρῶτος ὁ Σενέκας.

Tiburi: τά χειρόγραφα ἔχουν *tibi*. Ὁ Bücheler, στηριζόμενος στόν Σουητῶνιο, Αὔγ. 72, τό διόρθωσε σέ *Tiburī* (εἶναι τό σημερινό Τινολί), ὅπου ὑπῆρχε ναός τοῦ Ἡρακλῆ (καί ἐδῶ ἡ ἀναφορά τόπου συγκεκριμένου δυναμώνει τό ἐπιχείρημα τοῦ Κλαυδίου, Russo, 78). Ὁ Eden, 96, ὑποστηρίζει τή γραφή τῶν χειρογράφων, διότι δέν εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Κλαύδιος σύχναζε εἰδικά στήν περιοχῆ αὐτή κατὰ τήν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης. Ἄλλ' ὁ Κλαύδιος δικάζε γιά χάρη ἢ πρὸς χαράν τοῦ Ἡρακλῆ (*tibi*); Θά θεωρήσουμε δηλαδή τό *tibi* δοτική προσωπική;

jus dicebam totis diebus...: οἱ μῆνες Ἰούλιος καί Αὔγουστος ἦταν (λόγω τῆς ζέστης) μῆνες δικαστικῶν διακοπῶν (ὁ Ἰούλιος) καί μέ πολλές ἀργίες-γιορτές (ὁ Αὔγουστος· τήν 1η Αὔγουστου εἶχε τά γενέθλιά του ὁ Κλαύδιος)· ἐντούτοις ἐπέμενε ὁ Κλαύδιος καί τότε νά δικάζει: Σουητ. Κλαύδ. 14, Δίων Κάσιος 60.33.

totis diebus: α) *omnibus diebus*, σύμφωνα μέ ὀρισμένους ἐρμηνευτές, β) «ὀλημερίς»· τήν ἀπόδοση αὐτή προτιμῶ, γιατί δίνει ἔμφαση στήν ἀδιάκοπη δικαστική μαρτυρία τοῦ αὐτοκράτορα. Τό νόημα: «Δέν ἔχανα ὥρα νά δικάζω ὡς καί τούς μῆνες Ἰούλιο καί Αὔγουστο».

VII.5.

tu scis... purgare: τό ὕφος τοῦ ὄλου χωρίου μιμεῖται τό ρητορικό ὕφος τοῦ Κλαυδίου· βλ. Russo, 78, γιά τό σωζόμενο ἀπόσπασμα ἀπό λόγο τοῦ Κλαυδίου ὑπέρ τῶν Γαλατῶν.

quantum... tulerim: ἡ γραφή τοῦ χωρίου εἶναι ἀπό τίς περισσότερο ἀμφισβητούμενες· ἀκολουθῶ τήν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου πού πρότεινε ὁ Martiotti: <e>go tulerim, καί δέχθηκε ὁ Russo (78): *miseriae* ἐδῶ εἶναι οἱ διαμαρτυρίες τῶν διαδίκων καί οἱ κάποιες προσβολές πρὸς τό πρόσωπο τοῦ Κλαυδίου κατὰ τήν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης (βλ. Σουητ. Κλαύδ. 15: «οἱ δικηγόροι... τόν τραβοῦσαν... ἀπό τό πόδι του», 33: «οἱ δικηγόροι... κατάφεραν νά τόν ξυπνήσουν ὑψώνοντας ἐπίτηδες τή φωνή τους»)· ἴσως ὅμως, λέει ὁ Eden, 97, *miseriae* νά εἶναι οἱ διαμαρτυρίες διαδίκων καί συνηγόρων τους καί ἐρμηνεύει τό *contulerim*: «συγκέντρωσα» (I amassed). Στή γραφή *contulerim* τῶν χειρογράφων ἔχουν προταθεῖ ποικίλες διορθώσεις: *tulerim* (Haase), *tetulerim* (Heraeus), <te>cum tulerim (Rossbach), *ego pertulerim* (Eden), *pertulerim* (Bücheler), *tum tulerim* (Richmond, στόν Eden). Ἡ δυσκολία στήν ἀποκατάσταση τοῦ χωρίου ἐγκοιταί στό νόημα τῆς λέξης *miseriarum* καί στό ὅτι τό ῥήμα *confero* δέν ἔχει τή σημασία τοῦ: ἀντιμετωπίζω, ἀντέχω, τραβῶ. Κατά τόν Russo τό *ego* ἐδῶ ταιριάζει μέ τό λαϊκό ὕφος τοῦ λόγου καί τήν «οἰκειότητα» μέ τήν ὁποία ὁ Κλαύδιος ἀπευθύνεται στόν Ἡρακλῆ.

causidicos: advocatos, μέ διάθεση περιφρονητική. Πρβλ. Πετρ. Σατ. 46.7: certe causidicum = «βέβαια και δικηγόρο» (Μερακλής).

quos = causidicos. *quod* (τά περισσότερα χειρόγραφα): «στήν κατάσταση αυτή (που αντιμετώπισα εγώ)...».

valde fortis = fortissimus (λαϊκότεροση έκφραση). Έδω: valde = λίαν. Πρβλ. Πετρ. Σατ. 38.7: valde sucosi sunt = «έχουν κ' αυτοί παράδες» (Μερακλής).

licet tibi videaris...: τό νόημα «ούτε εσύ, ό Ηρακλής, πού καθάρισες τούς στάβλους..., δέν θ' άντεχες...». Τό licet είναι παραχωρητικός σύνδεσμος.

cloacas purgare: πρόκειται για τόν 5ο άθλο του Έρακλή (Απολλ. Βιβλ. ΙΙ, 88-91). Η φράση είχε αποκτήσει παροιμακό χαρακτήρα. Είναι χαρακτηριστικό ότι ό Κλαύδιος άπευθύνεται στον Έρακλή και —προφανώς— θεωρεί τόν άθλον αυτόν ως τόν κοπιαστικότερο του ήμθέου.

plus... exhausti = plus ego laboris exhausti, πρβλ. τό αρχαιοελληνικό «άναντλώ πόνους».

sed quoniam volo...: έχει χαθεί έδω τμήμα του έργου. Λείπει δηλαδή τό τέλος του λόγου του Κλαυδίου, πού —ως φαίνεται— κέρδιζε μέ τό μέρος του τόν Έρακλή. Ό Έρακλής θά πρέπει νά έμπαινε στή συνέλευση των θεών («θεών άγορά», κατά τό όμηρικό πρότυπο) και νά πρότεινε τήν άποθέωση του Κλαυδίου. Ό Δίας, ως πρόεδρος, θά πρότεινε τό θέμα στή συνέλευση και, στό κεφ. VIII, μέσα σέ θόρυβο και φασαρία, άκούμε κάποιον θεό νά άγορεύει κατά των άξιώσεων του Κλαυδίου και νά άπευθύνει τό λόγο στον Έρακλή (Sullivan, 215-6, 213 σημ. 29).

Γιά τό πιθανό περιεχόμενο των (δύο;) σελίδων του έργου πού χάθηκαν βλ. Weinreich, 80 κ.έ., Eden, 98.9.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII

Ό θεός πού άντιδικεί μέ τόν Έρακλή τόν ρωτά τί είδους θεός έπιθυμεί νά κηρυχθεί ό Κλαύδιος: διότι δέν πληροί τίς προϋποθέσεις ενός θεού ούτε κατά τή στωική ούτε κατά τήν έπικούρεια φιλοσοφία: έχει βέβαια ό Κλαύδιος κάτι κοινό μέ τόν θεό - Κόσμο των Στωικών: στερεΐται νου και καρδιάς. Άλλ' ούτε ό Κρόνος ή ό Δίας θά τόν δεχθούν ως θεό, ιδιαίτερα ό δεύτερος, μετά τήν καταδίκη του Σιλανού, μέ τήν κατηγορία ότι άγαπούσε τήν άδελφή του — κάτι πού και ό Δίας είχε κάμει μέ τήν άδελφή του Έρα και γυναίκα του. Άς άρκεστεί λοιπόν ό Κλαύδιος στή θρησκευτική λατρεία πού του προσφέρουν οι Βρεταννοί — του έκτισαν κιόλας ναό!

Τό θέμα της «θεών άγοράς» σέ παρωδία χρησιμοποιήσε πρώτος ό Μένιππος ό Γαδαρηνός (όπως δείχνουν τά έργα του Λουκιανού *Έκαρομένιππος* και *Θεών άγορά*), άργότερα ό Λουκίλιος, τόν Ιον μ.Χ. αϊ. ό Σενέκας — προσαρμοσμένο βέβαια σέ ρωμαϊκό περιβάλλον και στά δεδομένα της ρωμαϊκής Συ-

γκλήτου. Είναι φανερός ό σατιρικός στόχος του Σενέκα: ειρωνεύεται τή Σύγκλητο πού θέλησε νά άποδώσει θεϊκές τιμές στον Κλαύδιο: τό λεξιλόγιο των κεφ. VIII-XI έχει επηρεαστεί από τά πρακτικά των συνεδριάσεων της Συγκλήτου πρβλ. I.1: quid actum sit. Η σειρά των όμιλητών στή συνέχεια (μετά τό κεφ. VIII) είναι: Janus pater, Diespiter (κεφ. IX), divus Augustus (κεφ. X-XI).

Κατά τόν Weinreich, 93-4, ό θεός πού μιλά στό κεφ. VIII δέν πρέπει νά ήταν ντόπιος (indiges) άλλ' «έπηλυς» (Novensiles divi), έλληνικής καταγωγής, όπως φαίνεται από τή χρήση των αρχαίων ελληνικών, τή μόρφωσή του και τό γεγονός ότι τά έπιχειρήματά του δέν φαίνονται νά έχουν νομική και ήθική βάση: είναι από τή μυθολογία παρμένα. Δηλαδή τόν πρώτον όμιλητή χαρακτηρίζει άσυνέπεια και έξαψη, τούς επόμενους τάξη στήν έπιχειρηματολογία: είναι Ρωμαίοι. Ό Sullivan όμως, 216, σημ., πιστεύει πως ό «δαίμων» αυτός είναι Ρωμαίος, εφόσον γνωρίζει τόν Ρεατίνο Βάρρωνα.

VII.5.

non mirum... est: κατά τή μυθολογία ό Έρακλής είχε παραδιάσει τίς πύλες του Άδη, είχε συλλάβει τόν Κέρβερο (Απολλ. Βιβλ. ΙΙ.122) και είχε —σέ άλλο του κατόρθωμα— σώσει τήν Άλκηστη από τόν Χάρωνα. Πρβλ. Σεν. *Herc.* άπ. 47: effregit (ένν. ό Έρακλής)...limen inferni Jovis.

in curiam: ό Lund, 89, υποστηρίζει εύφάνταστα ότι ό Σενέκας ίσως είχε υπόψη του τόν ναό του Διδύμου Ίανου (Janus Geminus) δίπλα στό βουλευτήριο της Συγκλήτου: δέχεται τή γραφή Clusius (clusi σέ όρισμένα χειρόγραφα < clausi) και Clusius ήταν επίθετο του Ίανου: μεταφράζει λοιπόν: «du hältst Clusius für ein Nichts».

Πάντως ό τύπος clusus < clausus ήταν κοινός τόν Ιον αϊ. μ.Χ., πρβλ. Πετρ. Σατ. 63.8: cluso ostio.

qualem deum: ό Έρακλής προφανώς είχε (κατά τρόπο γενικό) υποστηρίξει τήν «άποθέωση» του Κλαυδίου. Ό άλλος θεός χρησιμοποιεί όρους της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, παρωδώντας τους. Άλλ' ό Κλαύδιος δέν έπιθυμούσε νά θεοποιηθεί εκτός του «παραδοσιακού» (:συμβατικού) θρησκευτικού πλαισίου των Ρωμαίων (Eden, 100). Ίσως όμως ό Σενέκας νά ειρωνεύεται τά όποια φιλοσοφικά ενδιαφέροντα του Κλαυδίου: ό φιλόσοφος μας είναι κατά βάση Στωικός, αλλά δέν δέχεται όλες τίς στωικές θεωρίες: Έπ. 113.22 (ειρωνεύεται τήν περί θεού και κόσμου θεωρία).

ούτε αυτός... παρέχει: έτσι όρίζουν οι Έπικούρειοι τόν Θεό (:Διογ. Λαέρτ. X.139. Παρόμοια ό Κικέρων, *Nat. deor.* 1, 85: quod beatum aeternumque sit id nec habere ipsum negotii nex exhibere alteri). Άλλ' ό Κλαύδιος και στον εαυτό του και στους άλλους έχει παράσχει ένοχλήσεις (βλ. παραπάνω ΙΙΙ.1). Κατά τόν Ά. Άθανασάκη, 18-9, ή λέξη «πράγμα» περιέχει «δρώμικο» υπονοούμενο: Άριστ. *Λυσ.* 21 κ.έ.

Ἡ φράση εἶναι γνωστή στήν ἀρχαία Γραμματεῖα (Roncali, 29). Ὁ Rhenanus ἀποκατέστησε τό ἐπικούρειο χωρίο καί ὁ Haase πρόσθεσε τό: «τί».

rotundus... praeruptio: Θεός καί Κόσμος (κατά τούς Στωικούς: σφαιροειδής, Διογ. Λ. VII.140) ταυτίζονται. Ἀλλά καί ὁ (κατά τούς Στωικούς) «σοφός» (*sapiens*) εἶναι «*in se ipso totus, teres atque rotundus*» (Ὁράτ. Σατ. II.7, 86). Τά *rotundus* καί *capite* ὁ Eden, 100, ἐρμηνεύει κυριολεκτικά, ἐνῶ κατά τόν Adams, 74, *caput* = *glans*.

praeruptium: < *prae* + *πόσθη* (λέξη «ὕβριδιο»). Πρβλ. τά ἑλληνικά: «ἀκροποσθία», «ἀκροβυστία». Ἡ Roncali (29) ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Σενέκας ἀναφέρεται στήν περιτομή τῶν Ἑβραίων, τούς ὁποίους εἶχε κατ' ἐπανάληψη ὑποστηρίζει ὁ Κλαύδιος.

Εἶναι συνηθισμένος στά ἑλληνικά ὁ συσχετισμός τῶν ἀνδρικῶν γεννητικῶν μοριῶν πρὸς τόν «ἀνδρισμό» στή γενικότερή του ἔννοια: βλ. Πετρ. Σατ. 44.14: *si nos coleos haberemus* = «ἂν ὅμως ἐμεῖς ἤμασταν ἄντρες μέ ἄ...» καί Ἄ. Σακελλαρίου, *Νεοελληνικά παράλληλα, Παρνασσός* ΚΔ(1982), 49-53.

nec cor nec caput: Στή λαϊκή λατινική *cor* ἦταν τό «μυαλό» (Russo, 80: *cor* = *cervello*) Πετρ. Σατ. 59.1: «*cum esses capro... atque cor non habebas*». *Caput* = «*individuality*» (=ἀτομικότητα), Eden (100). Καί συνεχίζει ὁ Eden (101): «Ὁ θεός τῶν Στωικῶν ἦταν ἀπρόσωπος (*impersonal*) καί... χωρίς συναισθήματα... Τοῦ Κλαυδίου ἡ ἀφηρημάδα καί ἡ ἀπερισκεψία [=βλ. Σουητ. Κλαυδ. 39] συνδυαζόταν μέ τήν ἡττοπαθή συμμόρφωσή του πρὸς τίς ἀπαντήσεις τῶν γυναικῶν του καί τῶν ἀπελευθέρων». Γιά τούς Στωικούς ὁ Θεός δέν ἦταν ἀνθρωπόμορφος, ὅπως ἤθελε ἡ ἀρχαία θρησκεία (τῶν ποιητῶν), καί ἦταν ὑπεράνω «παθῶν» (Διογ. Λ. VII, 147).

Ὁ Roth, 32, συσχετίζει τή φράση τοῦ Βάρωνα μέ τούς ἀθηναϊκούς Ἑρμές. Ἄλλ' οἱ Ἑρμές ἦταν τετράγωνοι (βλ. Θουκ. 6.27: «ἡ τετράγωνος ἐργασία»), ἦταν δικέφαλοι στήν κορυφή καί χρησίμευαν ὡς ὁδοδείκτες. (Ὁ ρόλος τους ἦταν ὁμοιος δηλαδή πρὸς τῶν ρωμαϊκῶν Ἰανῶν, μέ ὅμοια μάλιστα χαρακτηριστικά). Ἑρμαϊκές στήλες ὑπάρχουν καί σήμερα στήν σφενδόνη τοῦ Καλλιμάραρου Σταδίου: στό κάτω μέρος τῶν στηλῶν αὐτῶν ἀπεικονίζεται ὡς δεικτής (καί στίς δύο κύριες πλευρές τῆς στήλης) τό ἀνδρικό μόριο. Δέν νομίζω ὅμως ὅτι θά πρέπει νά καταφύγουμε σέ τέτοιους συσχετισμούς, γιά νά ἐννοήσουμε τόν Σενέκα. Πιστεύω ὅτι ὁ Ρωμαῖος συγγραφέας ἐννοεῖ πῶς ὁ Κλαύδιος διαθέτει καί κεφάλι (*caput*) καί *praeruptium*, ἄρα δέν μπορεῖ νά γίνει στωικοῦ τύπου θεός. Δέν ἔχει ὅμως *nec cor nec caput*, ὅπως καί ὁ Θεός τῶν Στωικῶν μόνο πού οἱ λέξεις *cor, caput* θά ἐννοηθοῦν ἐδῶ διαφορετικά γιά τούς Στωικούς ἀπ' ὅ,τι γιά τόν Κλαύδιο.

VIII.2

mehercules: ὁ ἀγορευτής, μιλώντας μπροστά σέ θεούς καί ἀντικρούοντας τήν πρόταση τοῦ Ἡρακλῆ, τόν ἐπικαλεῖται ὅπως τόν ἐπικαλοῦνται οἱ ἄνθρωποι! (καί εἰδικότερα οἱ ἄνδρες: βλ. III.3 παραπάνω).

cujus menssem: τά Κρόνια (*Saturnalia*) γιορτάζονταν τόν Δεκέμβριο (17-20), ἀλλ' ὁ Κλαύδιος ἀρραρόταν σέ συμπόσια καί γιορτές ὀλοχρονίς (*toto anno*): ἐπιπλέον εἶχε παρατείνει σέ πενθήμερη τή γιορτή τῶν Κρονίων (Δίων Κάσ. 60.25). Ὅλη ὁμως ἡ βασιλεία τοῦ Κλαυδίου εἶχε χαρακτήρα «ἀποκηράτικο» (Waltz, 22).

Saturnalicus: ἡ γραφή κατά τόν Bücheler (ὁ Junius: *Saturnalitiis*). Πρόκειται γιά νεολογισμό. Κατά τά Κρόνια, πού ἀντιστοιχοῦν στό δικό μας Καρναβάλι (Ἀπόκριες), γινόταν καί ἡ ἐκλογή τοῦ «Βασιλιά» (*Rex*) τῆς γιορτῆς – κάτι πού θυμίζει τόν δικό μας Βασιλιά-Καρνάβαλο ἢ τόν (μεσαιωνικό) Βασιλιά τῶν Τρελλῶν. Αὐτό τόν ρόλο ἀποδίδει στόν Κλαύδιο ὁ Σενέκας καί μάλιστα τόν ὀνομάζει *princeps* (βλ. *princeps Senatus* = ὁ αὐτοκράτορας, μετά τόν Αὐγουστο) καί ὄχι *rex*. Ἐπισημῶς μόνο κατά τά Κρόνια ἐπιτρέπονταν τά τυχερά παιχνίδια καί ἡ ἐκλογή τοῦ «Βασιλιά» γινόταν μέ τά ζάρια. Τόν Δεκέμβριο μάλιστα τοῦ 54 μ.Χ., λίγο μετά τό θάνατο τοῦ Κλαυδίου, «βασιλιάς» ἐκλέχτηκε ὁ Νέρων (Τακ. Χρον. 13, 15).

Προτίμησα τήν ἀπόδοση τοῦ *Saturnalicus* μέ τή λαϊκότερη κατάληξη -ἀτικός· καί ἡ λατινική ἄλλωστε -*icius* ἔχει λαϊκή προέλευση.

Ἄλλά γιατί ὁ Κρόνος (*Saturnus*) δέν θά δεχόταν τήν ἀποθέωση τοῦ Κλαυδίου, ἂν καί ὁ τελευταῖος τόν τιμοῦσε τόσο πολύ; Οἱ ἐρμηνευτές δέν ἀναφέρουν τίποτε σχετικά. Ἄς ἀποτολμήσουμε κάποιες ὑποθέσεις: ὁ Κρόνος δέν βρῖσκεται πιά στόν Ὀλυμπο, τόν ἔχει ἐξορίσει ὁ Δίας κατά τή μυθολογία, πῶς θά μπορούσε λοιπόν νά ἐπιβάλλει τήν ἀποθέωση τοῦ Κλαυδίου; Ὁ Κρόνος ἄλλωστε παριστανόταν ἀπό τούς κωμικούς ποιητές ὡς γέροντας σέ κατάσταση... ἀποσυνθέσεως, «παλίμπαις», «ξεμωραμένος», πού δέν θυμόταν τίποτε καί δέν δεσμεύεται ἀπό τίποτε: βλ. Liddell-Scott, λέξη Κρόνος, καί Πλάτωνος *Εὐθύδημος*, μτφρ. Ν. Σκουτερόπουλος, Ἀθήνα 1987, 86, σσημ. 65.

Ὅπως καί νά εἶναι τό πρᾶγμα, ὁ ὀμιλητής-θεός χρειάζεται ἐδῶ νά προεξοφλήσει τήν ἐχθρική στάση τοῦ Δία ἀπέναντι στόν Κλαύδιο, γι' αὐτό καί ἐπιμένει στήν «καταδίκη» τοῦ Σιλανοῦ. Ἡ ἀναφορά τοῦ Σατούρνου (Κρόνου) χρησιμοποιεῖται χάριν κλιμακώσεως: ἀφοῦ οὔτε ὁ Κρόνος δέν θά ἀποθέωνε τόν Κλαύδιο, πολύ περισσότερο ὁ Δίας δέν εἶναι λογικό νά δεχθεῖ κάτι τέτοιο, ἐφόσον...

tulisset: ἐδῶ *fero* = κερδίζω, ἐξασφαλίζω.

illum deum ab Jove...: τό νόημα τῆς φράσης εἶναι σαφές: «ἐφόσον ὁ Κρόνος δέν θά δεχόταν νά ἀποθεωθεῖ ὁ Κλαύδιος, πολύ περισσότερο δέν θά τό δε-

χόταν ὁ Δίας, τὸν ὁποῖον...». Ἡ ἀποκατάσταση ὅμως τοῦ χωρίου προκάλεσε καὶ προκαλεῖ πολλά προβλήματα. Τὰ χειρόγραφα ἔχουν τὴ γραφή *illud deum ab Joven* (:Jove) *qui...*, ἀπὸ τὴν ὁποία λείπει ρηματικός τύπος (προφανῶς κάποιο ἀπαρέμφατο μὲ σημασία ἐπιφωνήματος) γι' αὐτὸ καὶ προτάθηκαν οἱ συμπληρώσεις: *fieri* (Mariotti), *induci* (Eden), ἐνῶ ὁ Russo, 81, πιστεύει ὅτι ἡ δραματικότητα τοῦ λόγου ἐπιτρέπει τὴν παράλειψη τοῦ *fieri*. Ἐπιτυχῆς φαίνεται καὶ ἡ διόρθωση τοῦ Gronov: *tulisset illud, nedum...*, ἐνῶ ὁ Lipsius μετὰ τὸ *deum* προσθέτει τὸ *sane* (=τάχα!). Ὁ Lund, 93, διορθώνει: *illud eum ab Jove* <retisse>: «μέ τί μούτρα θά ζητοῦσε...».

damnavit incesti: ὁ Κλαύδιος, καταδικάζοντας τὸν Σιλανό, οὐσιαστικά ἀποδοκιμάζει τὸν Δία πού ἔχει σύζυγο τὴν ἀδελφή του Ἴρα.

Silanum: ὁ Λ. Ἰούνιος Σιλανός, τριεγγονος τοῦ Αὐγούστου, εἶχε ἀρραβωνιαστῆ τὴν Ὀκταβία, κόρη τοῦ Κλαυδίου, καὶ ὁ τελευταῖος τὸν γέμισε δῶρα καὶ τιμές (Σουητ. *Κλαυδ.* 24). Ἡ Ἀγριππίνα ὅμως, θέλοντας νά παντρέψει τὴν Ὀκταβία μὲ τὸν (γιὸ τῆς ἀπὸ προηγούμενο γάμο) Νέρωνα, κατηγοροῦσε τὸν Σιλανό γιὰ αἰμομικτικές σχέσεις μὲ τὴν πανέμορφη (*festivissiman*, βλ. καὶ Τάκ. *Χρον.* XII.3, 4) ἀδελφή του Ἰουνία Καλβίνα, ὁ τιμητῆς Βιτέλλιος διέγραψε τὸν Σιλανό ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν Συγκλητικῶν, καὶ ὁ τελευταῖος ἐξαναγκάστηκε νά αυτοκτονήσει τὴν ἡμέρα τῶν γάμων τοῦ Κλαυδίου μὲ τὴν Ἀγριππίνα. (Σημειωτέον ὅτι ἡ Ἀγριππίνα ἦταν ἀνεψιά τοῦ Κλαυδίου – ἕνας τέτοιος γάμος ἀποτελοῦσε, κατὰ τοὺς Ρωμαίους, αἰμομιξία). Στὴ συνέχεια ὁ Κλαύδιος τέλεσε καθαρμὸ στό παλάτι, πού εἶχε «μιασθεῖ» ἀπὸ τίς (παρεξηγήσιμες, Τάκ. *Χρον.* XII.4: *incustoditum amorem*) σχέσεις τοῦ Σιλανοῦ μὲ τὴν ἀδελφή του. Ἡ κατηγορία κατὰ τοῦ Σιλανοῦ εἶχε στηριχθεῖ στό ὅτι αὐτὸς ἀποκαλοῦσε τὴν ἀδελφή του «Ἴρα» (*maluit Junonem vocare*).

oro, per <quid?> Τὴ γραφή αὐτὴ προτείνει ὁ Russo: ὑποφορὰ καὶ ἀνθυποφορὰ (ὁ ἐρωτῶν δίνει καὶ τὴν ἀπάντηση). Ἡ Roncali ὑποθέτει ὅτι μετὰ τὸ *per* ὑπάρχει χάσμα (*lacuna*). Οἱ Russo, Eden προτείνουν νά θεωρηθεῖ ὅτι τὸ «*oro, per quid?*» ἐρωτᾷ κάποιος θεὸς πού ὑποστηρίζει τὸν Κλαύδιο καὶ θεωρεῖ δικαιολογημένη τὴ στάση του (=Κλαυδίου) ἀπέναντι στὸν Σιλανό. Τὸ χωρίο εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ συζητημένα.

VIII.3.

quare... quaero enim, sororem suam? Καὶ τὸ χωρίο αὐτὸ εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ συζητημένα. Ποιὸς ὑποβάλλει τὴν ἐρώτηση; Ἡ παλαιότερη ἄποψη, ὅτι κάποιος παρεμβαίνει ὑπὲρ τοῦ Σιλανοῦ (ἢ, μᾶλλον, τῆς ὑστεροφημίας του) δέν γίνεται σήμερα ἀποδεκτὴ. Μᾶλλον τὴν χρησιμοποιεῖ ὁ Ἡρακλῆς ἢ κάποιος πού θέλει νά ἐξάρει πόσο σημαντικὴ (καὶ ἀδικαιολόγητη) ἦταν ἡ στάση τοῦ Σιλανοῦ ἀπέναντι στὴν Ἰουνία Καλβίνα.

Τὸ *inquit* (χειρόγραφο) ἢ *inquis* (Lipsius) ἀπευθύνει ὁ «ξενόφερτος» θεὸς ἢ στὴ σύνοδο τῶν θεῶν δείχνοντας ταυτόχρονα τὸν Ἡρακλῆ, συνήγορο τοῦ Κλαυδίου (*inquit* = ρωτᾷ αὐτός) ἢ στὸν ἴδιο τὸν Ἡρακλῆ (*inquis* = μέ ρωτᾷς).

quaero enim: συχνὸ στὸν Κικέρωνα, μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «θέλω νά μάθω», «θέλω νά ξέρω» (Eden, 103).

Πιστεύω ὅτι τὴ φράση «*oro, per quid?*» λέει ὁ ἴδιος θεός, ὁ «ξενόφερτος», γιὰ νά ἐξετελείσει τὸ «ἐγκλημα» κατὰ τοῦ Σιλανοῦ (εἶναι δυνατόν νά ἐξαναγκαστεῖ κάποιος νά αυτοκτονήσει, ἐπειδὴ ἀποκαλεῖ τὴν ἀδελφή του...; Ἀπαράδεκτο!) καὶ ὅτι τὴ β' φράση λέει ὁ Ἡρακλῆς ἢ κάποιος ἄλλος, συνηγορῶντας ὑπὲρ τοῦ Κλαυδίου («Μά τὴν ἴδια του τὴν ἀδελφή βρῆκε νά ἐκθέσει / νά ἀγαπήσει...»; «Γιατί ὄχι, στὴν Ἀθήνα..., στὴν Ἀλεξάνδρειά...», ἀπαντᾷ ὁ θεός-κατήγορος τοῦ Κλαυδίου).

Ἄν δεχθοῦμε ὅτι τὸ «*oro, per quid?*» λέει παρεμβαίνοντας ὁ Ἡρακλῆς (Russo, Eden), τότε τὸ *inquis/inquit* μπορεῖ νά ἐρμηνευθεῖ «ἐπιμένεις»/«ἐπιμένει». Θεωρῶ τὸ β' πρόσωπο ἀμεσότερο. Ὅπως καὶ νά ἔχει τὸ πρᾶγμα, «καὶ οἱ δύο τύποι (*inquis, inquit*) ταιριάζουν ἀπόλυτα μὲ τὴν ὅλη δραματικὴ κατάσταση πού παρουσιάζεται ζωντανά» (Eden, 103).

Ὁ ἀγορητῆς-θεός, ἐπιχειρηματολογώντας ἐδῶ, ἀποδεικνύεται σχετικοκράτης, ὅπως οἱ σοφιστῆς στὴν ἀρχαία Ἀθήνα: ἀμφισβητούσαν τοὺς θεομύθους στηριγμένοι στὰ ἦθη καὶ τοὺς θεομύθους ἄλλων πόλεων, λαῶν, κρατῶν. Δέν ἀπηχεῖ βέβαια ἐδῶ τὴν ἠθικὴ σκέψη τοῦ Στωικοῦ Σενέκα.

stulte, stude: παρήχησι-λογοπαίγνιο. *Stultus* (=μωρός) ἔχει χαρακτηριστεῖ ὁ Κλαύδιος (Σουητ. *Κλαυδ.* 15: «γέρων καὶ μωρός»), ἀλλὰ καὶ ὁ Ἡρακλῆς δέν εἶναι πολὺ εὐστροφος (VI.1: *minime vafrō*).

Προσπάθησα νά ἀποδώσω τὴν παρήχησι: «ἀνόητε, νιώσε τό», ἢ: «...νόησε», ἢ: «ἀπερίσκεπτε, σκέψου».

Athenis... totum: στὴν ἀρχαία Ἀθήνα ἐπιτρεπτόταν ὁ γάμος μεταξὺ ἀδελφῶν ἀπὸ ἄλλη μητέρα (παράδειγμα: Κίμων-Ἑλπινίκη, Πλουτ. *Κίμ.* 4.7): στὴ (φαραωνικὴ καὶ πτολεμαϊκὴ) Αἴγυπτο καὶ μεταξὺ πλήρων ἀδελφῶν (παράδειγμα: ὁ Πτολεμαῖος Β' καὶ ἡ Ἀρσινόη). Ὁ Κλαύδιος παντρεύτηκε τὴν (κόρη τοῦ ἀδελφοῦ του) Ἀγριππίνα καὶ ὁ Βιτέλλιος δικαιολόγησε τὸν γάμο (Τάκ. *Χρον.* XII.6) μὲ τὸ ὅτι καὶ ὁ Ἡρόδοτος (E.39) ἀναφέρει γάμο θεοῦ καὶ ἀνεψιάς στὴν ἀρχαία Σπάρτη.

quia Romae... lingunt...: καὶ αὐτὸ τὸ χωρίο ἔχει προκαλέσει πολλές συζητήσεις, ὄχι ὡς πρὸς τὴ γραφή, ἀλλ' ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνεία τῆς παροιμίας. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι σημαίνει: στὴ Ρώμη ὅλα εἶναι τόσο τέλεια(!), ὡς καὶ στοὺς γάμους καὶ τίς ἐρωτικές σχέσεις (Eden, 104: βλ. Lackenbacher, WS 45, 126-9), ὥστε ὁ Κλαύδιος θέλησε νά τιμωρήσει τὴν ἠθικὴ ἀτασθαλία τοῦ

Σιλανουῦ, δίνοντας ἔτσι τὸ παράδειγμα καὶ στοὺς Οὐρανίωνες. (Στόν πολύ καθαρό μύλο τὰ ποντίκια δύσκολα βρίσκουν τί νά φᾶνε, καὶ καταλήγουν νά γλείφουν τίς μυλόπετες, molas). Πρὸβλ. τὸ νεοελληνικό: «τά πάντα πάνε ρολοί».

inquis / inquit: βλ. ἀμέσως παραπάνω τὴν ἴδια λέξη. Ἀπευθύνεται (ἢ ἀναφέρεται) στόν Ἡρακλῆ, ἐφόσον τὸ ἐπόμενο *hic* ἀναφέρεται στόν Κλαύδιο.

hic... corrigit: ὁ Sonntag διόρθωσε τὸ ῥῆμα σε *corrigit*, τὸ ὁποῖο ὁ Russo (84) θεωρεῖ περιττό, ἐφόσον συχνά ὁ Ἑνεστώτας χρησιμοποιεῖται ἀντὶ τοῦ Μέλ-λοντα. Τὴν πρόθεση τοῦ Κλαυδίου διαψεύδει ἡ ἀμέσως ἐπόμενη φράση: «*quid... nescio, et jam... plagas*».

Ἡ φρασεολογία δέν εἶναι ἄγνωστη στοὺς ἀρχαίους: Ἡσ. Ἔργ. 7: «ἰθύ-νει σκολιόν», Πλιν. Ν. Ἐπ. 5.9, 6: «*qui curva corrigeret*». Πρὸβλ. τὰ νεοε-λληνικά: «ἐσύ θά διορθώσεις τὸν κόσμος;», «ἐσύ θά διορθώσεις τὰ στραβά;», «ἐσύ θά βγάλεις τὸ φίδι ἀπὸ τὴν τρύπα;». Συμπέρασμα: «μὴ θίγε τὰ κακῶς κείμενα». (Ὁ Κλαύδιος τὸ 48 μ.Χ. ἀναγορεύθηκε σέ τιμητὴ τῶν ἡθῶν – *ensor*).

quid... plagas: ὁ Κλαύδιος κατηγορήθηκε γιὰ τίς σχέσεις του μέ τίς γυναῖκες του, τὴν ἀνεψιά του Ἰουλία, ἀλλὰ καὶ (εἰδικότερα) γιὰ τὸ γάμο του μέ τὴν Ἀγριππίνα (Σουητ. *Κλαύδ.* 26, 33, 39, *Τάκ. Χρον.* XII.5, Δίων Κάσσιος 60.8). Ἡ γραφή αὐτὴ τῶν χειρογράφων ἀμφισβητήθηκε: *faciant* (Wachsmut), *fiat* (Münscher) / *nescit* (Bücheler) / *etiam* (χειρόγραφο), *et jam* (Haase). Μποροῦμε νά δεχθοῦμε τὴ γραφή *etiam* = «κι' ἀπὸ πάνω» – μολονότι δηλαδή «ἡ φωλιά του δέν εἶναι καθαρή».

caeli scrutatur plagas: ὁ στίχος ἀνήκει στὴν τραγωδία τοῦ Ἐννίου *Iphigenia*. Ὡς πρὸς τὸ νόημα τοῦ ὅλου χωρίου «*quid... plagas*» πρὸβλ. τὸ εὐαγγελικό περὶ «κάρφους» καὶ «δοκοῦ» (Ματθ. ζ' 3 κ.ά.) ἢ τὸ Πέτρ. *Σατ.* 57.7: «*in alium peduculum vides, in te ricinum non vides*».

Μιά ἄλλη ἐρμηνεία τοῦ χωρίου αὐτοῦ (*quid... plagas*) εἶναι ὅτι ὁ Κλαύ-διος χαρακτηριζόταν ἀπὸ «μετεωρίαν» καὶ «ἀδλεψίαν», δηλαδή ἀφηρημά-δα καὶ ἀπερισκεψία (Σουητ. *Κλαύδ.*, 39, βλ. *Τάκ. Χρον.* XII.2 καὶ 28, γιὰ τὴ Μεσσαλίνα) καὶ ὁμως «κοιτάζει τὸν οὐρανό», προφανῶς γιὰ νά γίνει θεός, ὅπως λέει ἡ ἐπόμενη φράση: *deus fieri vult*.

Ἡ δευτέρα (καὶ λιγότερο πιθανή) αὐτὴ ἐρμηνεία θυμίζει τὸ πλατωνικό χωρίο (*Θεαίτ.* 174α) γιὰ τὸν Θαλή πού ἀστρονομώντας ἔπεσε σέ πηγάδι καὶ δέχτηκε τὰ σκώμματα τῆς «Θράττης θεραπαινίδος». (Τὸ ἐπεισόδιο μέ τὸν «ἀστρονόμο» ὑπάρχει καὶ στόν La Fontaine, Waltz, 23).

deus fieri vult: ὁ Russo τελικά ἔστιξε μέ ἐρωτηματικό, γιατί ἔτσι ὁ λόγος γίνε-ται ζωηρότερος.

templum... colunt: στὴν κλαυδιανὴ ἀποικία τοῦ Camulodunum (Colchester σή-

μερα) κτίστηκε ναὸς τοῦ Κλαυδίου (ὅσο ζοῦσε ὁ Κλαύδιος; Ὅχι, ὑποστη-ρίζει ὁ Lund, 93). Βλ. *Τάκ. Χρον.* XII.32, XIV.31.

Πρόβλημα γραφῆς καὶ ἐρμηνείας ὑπάρχει στό *hunc nunc*, ὅπως διαστα-κτικά τὸ ἀποκατέστησε ὁ Russo (85). Τὰ χειρόγραφα ἔχουν *nunc*, οἱ πα-λαιότεροι ἐκδότες διόρθωσαν σέ *hunc*, ὁ Russo πρότεινε τὴ συμπλήρωση: *hunc nunc*. Βλ. καὶ XI.3 παρακάτω.

Ἡ ἀποθέωση τοῦ Κλαυδίου στὴ Βρετανία ἦταν καθαρά πολιτικὴ ἐνέ-ργεια. Βλ. τὰ σχόλια στό IV.1, 20-3.

ut deum = *quasi deum*: τὸ *ut* εἶναι παραβολικό ὑποθετικό (Lund, 93).

μωροῦ εὐιλάτου τυχεῖν: παρωδία τῆς φράσης *Θεοῦ εὐιλάτου τυχεῖν* (=νά ἔχω τὸ Θεὸ βοηθό), συχνῆς σέ ἀρχαίους συγγραφεῖς. Παρόμοιο λατινικό *deum propitium habere*, βλ. Ἄ. Σακελλαρίου *Varior Petroniana*, *Παρνασσός* 12 (1995), 62 κ.έ. Ἡ φρασεολογία ἀνήκει στόν καθημερινὸ λόγο, βλ. Russo, 85.

Τὰ χειρόγραφα ἔχουν *τύχην*, δηλαδή *τύχην*, τὸ ὁποῖο καὶ υἰοθετεῖ ὁ Waltz, ἀντὶ τοῦ «*τυχεῖν*» τῶν Lindemann καὶ Schneidewin (βλ. Bücheler). Ἄλλὰ τὸ ἀπαρέμφοτο σέ ἐκφράσεις εὐχετικές ἢ ἀποτροπτικές εἶναι συχνό. Πιά τὴν ἀντικατάσταση τοῦ «*θεοῦ*» ἀπὸ τὸ «*μωροῦ*» βλ. παραπάνω VII.3: «*μωροῦ πληγὴν*».

Εἶναι ἄξιο προσοχῆς ὅτι ὁ ἀγορητής, ἀφοῦ ἀπορρίπτει τὸ αἴτημα τῶν Ἡρακλῆ καὶ Κλαυδίου, προσπαθώντας μάλιστα νά προδιαθέσει ἀνάλογα τὸν Δία, καταλήγει στὴν «πληροφορία» ὅτι ὁ Κλαύδιος ἔχει θεοποιηθεῖ κί-ο-λας στὴ Βρετανία. Ἄλλ' οἱ Βρεταννοὶ εἶναι «*βάρβαροι*», ἄς τὸν ἔχουν λοι-πόν θεὸ τους (Lund, 93): τοὺς ἀξίζει ἕνας παρόμοιος «*μωρός*».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΧ

Παρεμβαίνοντας ὁ Πρόεδρος τῆς συνελεύσεως –ὁ Δίας– διαμαρτύρεται γιὰ τὴν ὀχλαγωγία καὶ ὑπενθυμίζει ὅτι δέν πρέπει στὴ συνέλευση νά παρευρίσκο-νται μὴ μέλη τοῦ Σώματος καὶ ὅτι πρέπει νά τηρεῖται ἡ τάξη καὶ ἡ εὐταξία. Τὸ λόγο παίρνει ὁ Ἰουνός: ὑπενθυμίζει πόσο ἐξαιρετικὴ πράξη ἦταν κάποτε ἡ ἀποθέωση, ἐνῶ τώρα ἔχει γίνεαι συχνότατη. Προτείνει λοιπόν στό ἐξῆς κανεῖς ἄνθρωπος νά μὴν ἀνακηρυχθεῖ θεός.

Στὴ συνέχεια μιᾶ ὁ θεὸς Ἀύγερινός (Diespiter), μέ τὴν προτροπὴ τοῦ Ἡ-ρακλῆ καὶ, συμφεροντολογικά σκεπτόμενος, προτείνει τὴ θεοποίησι τοῦ Κλαυ-δίου, διότι εἶναι συγγενὴς τοῦ Αὐγούστου, σώφρων, ἄξιος νά τραγουδηθεῖ ἀπὸ τὸν Ὀβίδιο («*Μεταμορφώσεις*»).

Ὁ Ἡρακλῆς ἀναλαμβάνει δράση καὶ προσπαθεῖ νά συγκεντρώσει ψήφους ὑπὲρ τοῦ Κλαυδίου.

IX.1.

tandem: επιτέλους. Η λέξη δείχνει ότι χάθηκαν αρκετές από τις αγορεύσεις που περιείχε το κείμενο του Σενέκα αρχικά.

venit in mentem: θυμήθηκε (λαϊκότεροση έκφραση). 'Ο Δίας, λόγω... ηλικίας, έχει διαλείψει μνήμης (Eden, 106). Η όλη πάντως εικόνα της «θεῶν αγοράς» παρωδεί τις συνελεύσεις της Ρωμαϊκής Συγκλήτου, που απέδωσε (!) θεϊκές τιμές στον Κλαύδιο. Η χρήση ταυτόχρονα του καθιερωμένου λεξιλογίου και των καθημερινῶν ἐκφράσεων βοηθεῖ τὴν παρωδία.

privatis: εἶναι οἱ ἄπλοοι πολῖτες, μὴ μέλη τῆς Συγκλήτου, πού δὲν εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ παρακολουθήσουν τις συνελεύσεις. Μόνο καλούμενοι παρουσιάζονταν στήν curia (=τό δουλευτήριο). 'Ο Κλαύδιος σέ σχέση μέ τούς θεούς, εἶναι privatus, μόνος αὐτός στήν περίπτωση αὐτή.

non licere: ἀποτελεῖ προσθήκη τοῦ Bücheler (ἀργότερα πρόσθεσε καί τή δοτική senatoribus). Ἔχουν γίνεῖ πολλές προσπάθειες συμπληρώσεως τοῦ χωρίου (βλ. Roncali, ad loc.).

interrogare... permiseram: οἱ ἐρωτήσεις προφανῶς θά ἀπευθύνονταν στόν Ἡρακλῆ καί τόν Κλαύδιο, καί ἴσως ὑπῆρχαν στό χαμένο τμήμα τοῦ ἔργου.

paralia: ἦταν οἱ καλύβες τῶν Φοινίκων ἢ τῶν βοσκῶν, πού δέ διακρίνονταν γιά τάξη, καθαριότητα, καί ὅλα ἦταν ὁρατά σέ ὅλους. Η φράση συναντᾶται καί στό *Σατιρικόν* (Πετρώνιος), 58.14: «ὅλα λάσκα», μεταφράζει ὁ Μ. Μερακλῆς. Προτιμῶ τήν ἀπόδοση μέ τά δικά μας: «τό κάνατε γύφτικο τσαντήρι» ἢ «βγάλτε τά ἄπλυτά σας στή φόρα». Η φρασεολογία ἦταν λαϊκή.

volo ut...: ὁ Δίας ἀνακαλεῖ στήν τάξη τήν οὐράνια Σύγκλητο.

qualiscumque: ὁποῖος καί νὰ εἶναι. «Ὑποκειμενικά ὑποτιμητική ἐκφραση, ἀντικειμενικά ἀμερόληπτη» (Russo, 87).

existimabit: προτιμῶ τή γραφή τῶν μεταγενέστερων χειρογράφων ἀντί τοῦ *existimavit* τῶν παλαιότερων. Η ἐπέμβαση τοῦ Δία ἔχει αὐτό τό σκοπό, νὰ διασκεδαστοῦν οἱ τυχόν κακές ἐντυπώσεις τοῦ Κλαυδίου. 'Ο Lund, 94, προτιμᾷ: *existima(ve)rit*.

IX.2

illo dimisso: ὁ Κλαύδιος ἀπομακρύνεται στόν προθάλαμο (*vestibulum*) τοῦ δουλευτηρίου. Τό ἄν ἐκεῖ εἶναι ἢ ὄχι ὁρατός ἀπό τούς Συγκλητικούς (Eden, 107) δέν ἀπασχολεῖ τόν Σενέκα (Weinreich, 92).

Janus pater: ὁ θεός Ἴανός ἐκπροσωπεῖ κάθε ἐναρξη καί κάθε μετάβαση ἀπό τή μιᾶ κατάσταση στήν ἄλλη – γι' αὐτό καί ἐρωτᾶται πρῶτος. Εἶναι «ντόπιος» θεός, ὁ σεβαστότερος ἀπ' ὅλους (*pater*) καί πρὸς τιμὴν του ὀνομάστηκε ὁ μήνας Ἰανουάριος. Ἦταν διπρόσωπος θεός καί τά ὁμοιώματά του τοποθετοῦνταν στούς δρόμους, σέ περάσματα, ὅπου ἔβλεπαν καί πρὸς τίς

δύο κατευθύνσεις τῆς ὁδοῦ. 'Ο κύριος ναός του, στήν ἀγορά (*forum*) τῆς Ρώμης, ἔκλεινε σέ περίοδο μακρῆς εἰρήνης.

designatus erat: ὁ Ἴανός εἶχε ὀριστεῖ ὑπάτος γιά τήν 1η Ἰουλίου (τότε ἄρχιζαν οἱ διακοπές τῶν δικαστηρίων) καί γιά τό ἀπόγευμα, *postmeridianus*, ἀλλά τά ἀπογεύματα δέν συνεχιζόταν ἡ πρωινή ἐργασία: ὁ Ἴανός οὐσιαστικά δέν θά εἶχε καμιά δουλειά! 'Ο Σενέκας εἰρωνεύεται τή συνήθεια τῶν (μετά τόν Αὐγουστο) αὐτοκρατόρων (*principes*) νὰ καθιστοῦν τό ἀξίωμα τοῦ ὑπάτου καθαρῶς τιμητικό ἢ νὰ τό περιορίζουν σέ λίγους μήνες.

Στά χρόνια τῆς δημοκρατίας ἡ ἐκλογή τῶν νέων ὑπάτων, μέ ἐνιαύσια θητεία γινόταν τούς τελευταίους μήνες τοῦ χρόνου καί ἡ θητεία ἄρχιζε τήν 1η Ἰανουαρίου τοῦ ἐπόμενου ἔτους. Οἱ ἐκλεγέντες ὡς μελλοντικοὶ ὑπάτοι (*consules designati*) κανονικά ἔπαιρναν πρῶτοι τό λόγο καί ἔλεγαν τή γνώμη τους σχετικά μέ τό θέμα τό συζητούμενο στή Σύγκλητο. Βλ. σχετικά Κικ. *In Cat.* IV.4, 7.

homo: γιά τόν θεό Ἴανό!

qui videt ἅμα πρόσω καί ὀπίσω: εἶναι *bifrons*, διπρόσωπο τό ὁμοίωμά του, καί βλέπει πρὸς τίς δύο κατευθύνσεις τοῦ δρόμου, ὅσο τό ἐπιτρέπει ὁ δρόμος του (*quantum via sua fert*) (στήν περίπτωση αὐτή ἡ ὁδός πού συνδέει τόν Κυρινάλιο λόφο μέ τήν ἀγορά). Η φράση πάντως τοῦ Ὀμήρου (A343 κ.ἄ.) πού χρησιμοποιεῖ ἐδῶ ὁ Σενέκας ὑπονοεῖ ἐμπειρία καί διορατικές ικανότητες, πρᾶγμα πού δέν ἰσχύει γιά τόν Ἴανό.

Η φράση *quantum... fert* παραδίδεται ἔτσι στά χειρόγραφα. Τήν δέχονται ὡς ἔχει οἱ Russo, Eden – καί δέν βλέπω τό λόγο νὰ μὴν γίνεῖ δεκτὴ: οἱ διορθώσεις τῶν Ronconi (:*quantum visus fert*) καί Rhenanus (:*quantum vis vafer*) δέν εἶναι ἀπαραίτητες.

quod in foro vivat: Ὑποτακτική, λόγω ὑποκειμενικῆς χροιάς: ἐπειδή (λέει) ζεῖ στήν ἀγορά. Τό «λέει» μέ διάθεση ἀμφισβήτησης καί εἰρωνείας. Η «ἀγορά» στά χρόνια τοῦ *principatus* δέν εἶχε πιά οὐσιαστική δύναμη, παρά τήν καλλιέργεια τῆς ρητορικῆς (Russo, 88).

notarius: στενογράφος (νεολογισμός τοῦ Σενέκα). Τό σύστημα αὐτό εἶχε ἀναπτύξει ὁ Πίρων, γραμματέας τοῦ Κικέρωνα. Κατέγραφαν τά ἡμερήσια πρακτικά τῆς Συγκλήτου: *acta diurna Senatus*.

non refero, ne... dicta sunt: εἰρωνική δικαιολογία τοῦ Σενέκα: οἱ ἀρχαῖοι ἱστορικοὶ δέν ἐνιωθαν ὡς ὑποχρέωσή τους νὰ ἀναφέρουν κατὰ λέξη τά λεγόμενα κάποιου προσώπου. Παράδειγμα: οἱ δημηγορίες τοῦ Θουκυδίδη καί ἡ ἀπόδοση ἀπ' τόν Τάκτο (*Χρον.* XI.24) τοῦ λόγου τοῦ Κλαυδίου γιά τούς Λουδουνέζους.

IX.3.

multa... deorum: «φαίνεται ὅτι ἐδῶ ὁ Σενέκας παρωδεῖ τούς ρήτορες πού μιλοῦν μέ κοινοτυπίες» (Scheffer, στόν Russo, 88).

non debere...: ὁ Σενέκας διαμαρτύρεται γιὰ τὴν εὐκολία μὲ τὴν ὁποία ἀποθεώνονται οἱ αὐτοκράτορες καὶ τὰ μέλη τῶν οἰκογενειῶν τους (Sullivan, 215).

Ὁ Lund, 97, προτείνει τὴν ἀλλαγὴ τοῦ *hunc vulgo...* σὲ *nunc vulgo*, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ *olim* πού ἀκολουθεῖ.

Fabam mimum fecistis: τὸ χωρίο εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ συζητημένα. Καὶ ὁ Κικέρων, γράφοντας στὸν Ἀττικό (I.16, 13) μιλά γιὰ «*fabam mimum*» (τὴν γραφὴ αὐτὴ πρότεινε ὁ Bücheler σὲ ἀντικατάσταση τῶν γραφῶν τῶν χειρογράφων. Ὁ Faber διόρθωσε τὸ *fecisti* τῶν ἀρχαιότερων χειρογράφων σὲ *fecistis*). Ἔχουν προταθεῖ συσχετισμοὶ τῆς «φάβας» ὡς τροφῆς πρὸς τὴν ἀμβροσία καὶ τὸ νέκταρ πού γεύονται οἱ ἀθάνατοι (Russo) ἢ πρὸς τὴν πυθαγόρεια ἀπαγόρευση «κυμάτων ἀπέχεσθαι», διότι οἱ κύματοι συνδέονταν πρὸς τὴ μετεμψύχωση (Sullivan), ἢ πρὸς τὴ ρωμαϊκὴ λατρεία τῶν νεκρῶν (Eden). Δὲν γνωρίζουμε τί συνέβαινε στὸν μίμο τῆς Φάβας, ὅπως ὅποτε ὁμως ὁ Σενέκας ἐπιθυμεῖ νὰ ἀντιπαραθέσει τὴ σοβαρότητα καὶ τὴ μεγαλοπρέπεια τῆς ἀποθέσεως πρὸς τὴ φτήνεια καὶ τὴν ἐλαφρότητα τοῦ συγκεκριμένου «μίμου», δηλαδή μιμοδράματος. Ἀλλὰ καὶ ὁ Κικέρων, ὅ.π., ἀντιπαραθέτει τὴν «ἀποθέωσιν» καὶ τὸν «*Fabam mimum*», λέγοντας: «*nidesne consulum illum nostrum, quem Curio antea ἀποθέωσιν vocabat, si hic [=L. Afranius] factus erit, Fabam mimum futurum?*». Ὁ Lund, 27, διορθώνει σὲ «*fabulam mimi*» τὸ χωρίο, δὲν τὸ συσχετίζει πρὸς τὸ κικερώνειο, καὶ ἐρμηνεύει: *eam* [sc. *magnam rem*] in *argumentum mimi* *vertistis*. Ἡ ὅλη φρασεολογία «*jam-fecistis*» εἶναι λαϊκὴ (Ball, 69).

fecisti, τὰ παλαιότερα χειρόγραφα καὶ ὁ Ball: ἡ λέξη ἀπευθύνεται στὸν Ἡρακλῆ (ἢ στὸν Δία: Roncali). *fecistis*, ἡ διόρθωση τοῦ Faber: ἡ λέξη ἀπευθύνεται σὲ ὅλους τοὺς θεοὺς.

in personam, in rem: τὸ λεξιλόγιο τοῦ Ἰαννοῦ ἔχει πλῆθος ὄρων νομικῶν ἢ πολιτικῶν (τῆς Συγκλήτου): βλ. στή συνέχεια: *censeo ne, qui contra hoc senatus consultum, factus dictus pictusve, placet*. (Ἀλλὰ καὶ τὰ ὁμηρικὰ χωρία προσδίδουν ἐπισημότητα στό λόγο – Sullivan, σημ. 39).

Ὁ Ἰανός προτείνει κάτι γενικό (κάνεις θνητός νὰ μὴν θεοποιεῖται – *in rem*), ὄχι κάτι πού ἀφορᾷ προσωπικά καὶ μόνο (*in personam*) τὸν Κλαύδιο.

ἀρούρης... ἔδουσιν: Ὅμ. Z 142. *ξείδαρος ἄρουρα*: Ὅμ. η 332 κ.ά. Μὲ τίς φράσεις αὐτές χαρακτηρίζονται οἱ θνητοί. Ἡ φράση *aut ex his...* ἄρουρα ἀποτελεῖ πλεονασμὸ, συχνὸ στοὺς ρήτορες (καὶ μάλιστα τῶν δικαστηρίων) (Eden, 110).

Οἱ φράσεις τοῦ Ὀμήρου δίνονται σὲ μετάφραση Ἰ. Κακριδῆ – Ν. Καζαντζάκη (Ἰλιάδα), Ἀ. Ἐφταλιώτη (Ὀδύσεια).

factus dictus fictus ve: κλιμακωτό (Russo, 91).

Larvis: εἶναι τὰ κακόβουλα Φαντάσματα, τὰ πνεύματα τῶν νεκρῶν πού ἐπανέρονται καὶ βασανίζουν τοὺς θνητοὺς, νεκροὺς ἢ ζῶντες – κατὰ τὴ λαϊκὴ λατινικὴ ἀντίληψη. Βλ. στή συνέχεια (:auctoratos) τὴ διόρθωση τοῦ Maehly: *lanistis*.

munere: (ἐνν.) *gladiatorio proximo* = στίς ἐπόμενες μονομαχίες.

auctoratos: ἦταν οἱ ἐπαγγελματίες μονομάχοι. Ἦταν γνωστὴ ἡ ἀγάπη τοῦ Κλαυδίου γιὰ τίς μονομαχίες (Σουητ. Κλαύδ. 21, 34, Δίων Κάσσιος 60.13), ἂν καὶ δὲν δεχόταν νὰ δίνονται πρὸς τιμὴν του (Δίων Κάσσιος 60.5).

Auctoratus μποροῦσε νὰ γίνεῖ ὁ ἐλεύθερος Ρωμαῖος πολίτης πού ἀποφάσιζε νὰ καταταγεῖ σὲ σχολὴ μονομάχων: ἔδινε τότε ἕναν ὄρκιο πού (ἴσως) μᾶς διασώζει ὁ Πετρώνιος, Σατ. 117.5: *uri, vinciri, verberari ferroque necari*. Μέχρι τὸν πρῶτο ἀγῶνα τοὺς παρέμεναν νονὶ *auctorati* καὶ περνοῦσαν ἀπὸ φάσεις ἐκγυμνάσεως καὶ δοκιμασιῶν – καὶ βέβαια ὁ ξυλοδαρμὸς τοὺς ἀπὸ τοὺς ἐμπειρότερους μονομάχους-ἐκπαιδευτὲς ἦταν κάτι συνηθισμένο.

Ὁ Κλαύδιος, ὑποψήφιος θεός, θά πρέπει ἀντίθετα νὰ καταταγεῖ στὰ «δαιμονικά» Φαντάσματα: καὶ αὐτὰ νὰ τὸν τρελλάνουν τόσο πού νὰ προτιμήσει νὰ καταλήξει ἐθελοντὴς μονομάχος (Eden, 111).

Ὁ Sullivan (218) προτιμᾷ τὴν τολμηρὴ διόρθωση τοῦ Maehly [ὄχι *Larvis*, ἀλλὰ *lanistis*, δηλαδή «νὰ δοθεῖ (ὁ Κλαύδιος) σὲ ἐκγυμναστὰς μονομάχων)], γιατί ἔτσι ὑπάρχει λογικὴ συνέχεια στό κείμενο.

Ὁ συσχετισμὸς πάντως τῶν *Larvae, Claudius, auctorati* παραμένει προβληματικὸς.

ferulis: *ferula* ἦταν ὁ νάρθηκας, τὸ «κουφόξυλο», ἀπὸ τὸ ὁποῖο κατασκευάζονταν οἱ βέργες, χρήσιμες γιὰ τὸν συνετισμὸ μαθητῶν καὶ μαθητευομένων. *varulor* = οἰμῶζω, *verberor* (λαϊκὸς ιδιωματισμὸς).

IX.4.

Diespiter: παλαιὸς ρωμαϊκὸς θεὸς πού ἐκπροσωποῦσε τὸ πρῶτο πρωινὸ φῶς καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς ἡμέρας. Ἐτυμολογικὰ ταυτίζεται μὲ τὸν Δία (*Dies + pater > Diespiter, Juppiter* = Ζεὺς πατὴρ, *dies* = ἡμέρα). Ἀπὸ ἕνα σημεῖο χρονικὸ καὶ μετὰ οἱ Λατῖνοι ποιητὲς ἐταύτισαν τὸν *Diespiter* καὶ τὸν *Juppiter*.

Ὁ *Diespiter* ἦταν γιὸς τῆς *Vica Pota* (βλ. παρακάτω) – ἴσως ἔτσι ἐξηγεῖται ὅτι ὁ *Diespiter* εἶναι *nummulariolus* = ἀργυρομαϊδάκος, «φτωχοσάραφης». Πιθανόν ὁμως ἐδῶ ὁ Σενέκας νὰ συγγεί τὸν *Diespiter* μὲ τὸν *Dispater*, δηλαδή τὸν ρωμαϊκὸ Πλούτωνα (<πλοῦτος): βλ. καὶ *Isid. Or.* 8.11, 42.

Ὁ Κλαύδιος εἶχε ἐνδιαφερθεῖ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς λατρείας τῶν παλαιῶν ρωμαϊκῶν θεῶν: Σουητ. Κλαύδ. 25.

Προτίμησα τὴν ἀπόδοση τοῦ *Diespiter* μὲ τὸ *Αὐγερινός*, χωρὶς συσχετισμὸ πρὸς τὸ γνωστὸ ἀστέρη. Σωστότερη ἀπόδοση θά ἦταν «Ἐωσφόρος» (ἔως + φέρω), ἀλλ' ἡ λέξη ἔχει ἀποκτήσει γιὰ μᾶς ἄλλη σημασία.

Ὁ Schenkl διόρθωσε ἐδῶ τὸ ὄνομα σὲ Dispiter, ἀλλ' ἡ διόρθωση αὐτὴ δὲν ἐπεκράτησε.

Vica Pota: ντόπια λαϊκὴ θεά, μὲ ἱερὸ στὸν Παλατῖνο λόφο· συμβόλιζε τὰ ἀπροσδόκητα κέρδη ἀπὸ τυχερὰ παιχνίδια, κρυμμένους θησαυροὺς κ.τ.δ. Κατὰ τὸν Κικέρωνα (*De leg.* 2.11, 28) ἐτυμολογεῖται τὸ ὄνομα ἀπὸ τὰ ρήματα *vincō* καὶ *potior* – ἀτυχῆς ἐτυμολόγηση, Russo, 92. Κατὰ τὸν Ἀρόνδιο ὅμως τὸ ὄνομα παράγεται ἀπὸ τὶς λέξεις *vicus* = φαῖ, *rotus* = ποτό, καὶ ἦταν γνωστὴ ἢ ἀγάπη τοῦ Κλαυδίου γι' αὐτά.

Ἀπέδωσα τὸ *Vica Pota* ἐλεύθερα: «Καλοτυχιά» ἴσως «Καλοχεριά» ἢ «Καλοζαριά» θὰ ἦταν μιὰ ἄλλη ἀπόδοση, μὲ ὑπαινιγμὸ γιὰ τὴν ἀγάπη τοῦ Κλαυδίου στὰ τυχερὰ παιχνίδια καὶ τὴν κυβεία: βλ. καὶ XIV.4-XV.1 παρακάτω.

et ipse = *etiam ipse*, βλ. IV.2.

nummulariobus: (*sermo plebejus*: Eden, 112) Ὑποκοριστικὸ μὲ μειωτικὴ ἐδῶ σημασία. Ἡ ἀγάπη κάποιων θεοτήτων (δηλαδή τῶν ἱερῶν τους) γιὰ τὸ χρῆμα δὲν ἦταν κάτι ἄγνωστο: βλ. Σοφ. *Οἶδ.* T. 388-9, Ἀντιγ. 1045-7. Μιὰ ἄλλη ἀπόδοση τῆς λέξης θὰ ἦταν: «δεκαρολόγος».

vendere civitatulas: ἀλλὰ καὶ ὁ Κλαύδιος παραχωροῦσε (III.3) πολὺ εὐκόλα τὴ ρωμαϊκὴ ἰθαγένεια (Δίων Κάσσο. 60.17). Ἐπίσης ἦταν μανιακὸς «τζογαδόρος» – εἶχε γράψει καὶ σχετικὸ βιβλίον. Ἦταν φυσικὸ λοιπὸν νὰ τὸν υποστηρίξουν στὸ αἶτημα νὰ ἀποκτήσει «θεϊκὴ» ἰθαγένεια ὁ *Diespiter* καὶ ἡ *Vica Pota*.

belle: *bene* (καθημερινὸς λόγος).

auriculam tetulit: ἡ χειρνομία τοῦ Ἡρακλῆ (πλησιάζει τὸν *Diespiter* καὶ τοῦ ἀκουμπᾶ τὸν λοβὸ τοῦ αὐτιοῦ) σημαίνει ὅτι θυμίζει κάτι στὸν θεό, ἴσως ὅτι ἔχει κάποια ὑποχρέωση ὁ *Diespiter* στὸν Κλαύδιο· ἴσως πάλι νὰ λειτουργεῖ ἐδῶ ὁ Ἡρακλῆς ὡς μεσάζων μεταξὺ Κλαυδίου καὶ *Diespiter*, σάν νὰ τοῦ «κλείνει τὸ μάτι», ὑποσχόμενος ἀνταμοιβή (βλ. καὶ IX παρακάτω). Κατὰ τὸν Πλίνιον τὸν Πρεσβύτερο, *N.H.*, 241: ἐκεῖ ἔδρευε ἡ μνήμη.

Στὸ τμήμα αὐτὸ (IX.4) εἶναι χαρακτηριστικὴ ἢ χρῆση ὑποκοριστικῶν (μὲ τὰ δύο πρῶτα: *nummulariolus*, *civitatula*, νὰ ἔχουν μειωτικὸ χαρακτῆρα· τὸ τρίτο δὲν ἔχει)· τὰ ὑποκοριστικά αὐτά ἔχουν λαϊκὴ προέλευση (Ball, 70).

censet: βλ. παραπάνω, IX.3: διατυπώνει πρόταση.

IX.5.

Χρησιμοποίησα καθαρεύουσα, γιὰ νὰ ἀποδώσω τὸ ἐπίσημο καὶ ἀρχαϊκὸ ὕφος τῶν συγκλητικῶν δογμάτων, μετέφρασα τὰ *divus*, *diva* μὲ τὰ ἐπίθετα «θεῖος, θεία» καὶ τὸ *optimo iure* μὲ τὸ «πασῶν τῶν προνομιῶν» (ἀπὸ τὸ τυπικὸ τῶν ἑλληνικῶν διδακτορικῶν διπλωμάτων).

divus Claudius: ἐδῶ (IX.5, δύο φορές συναντᾶται) ἔχει σκοπὸ νὰ κολακεύσει ὁ Αὐγούστος θὰ τὸ χρησιμοποίησει (X.4 καὶ XI.5) εἰρωνικά. Ἦταν πάντως ὁ ἐπίσημος τίτλος τοῦ νεκροῦ πού εἶχε δεχθεῖ ἡ Σύγκλητος (τῶν Ρωμαίων βέβαια, καὶ ὄχι τῶν θεῶν!).

sanguine contingat: ὁ Κλαύδιος ἦταν ἐγγονὸς τῆς Ὀκταβίας, ἀδελφῆς τοῦ Αὐγούστου καὶ γυναίκας τοῦ Μάρκου Ἀντωνίου, καὶ ἐγγονὸς τῆς Λιβίας, ἀπὸ τὸν πρῶτο της γάμο μὲ τὸν Τιβέριο Κλαύδιο Νέρωνα (σὲ δεῦτερο γάμο ἢ Λιβία παντρεύτηκε τὸν Αὐγούστο). Ὁ Κλαύδιος εἶχε ἀποθεώσει (ἀπὸ σκοπιμότητα) τὴ Λιβία (μὲ τὸ νέο ὄνομα πού ἀπέκτησε μὲ τὴ διαθήκη τοῦ Αὐγούστου: Ἰουλία Αὐγούστα), βλ. Σουητ. *Κλαύδ.*, 3 καὶ 11, Δίων Κ., 60.5 καὶ, παρακάτω: *quam* (= *aviam suam*, τὴ γιαιὰ του Λιβία-Ἰουλία) *ipse deam esse jussit*.

longeque... antecellat: ἡ ὑπερβολὴ τῶν ἐπαίνων τοῦ *Diespiter* ἔχει σατιρικό χαρακτήρα. Ὅταν ὁ Νέρων ἐκφώνησε τὸν ἐπαινο (*laudatio*) τοῦ νεκροῦ Κλαυδίου (γραμμμένο ἀπὸ τὸν Σενέκα), ὅλοι γέλασαν ὅταν ἀνέφερε τὰ τῆς «προνοητικότητας καὶ σοφίας» τοῦ νεκροῦ (Τάκιτ. *Χρον.* XIII.3). Ἦδη ὁ Σενέκας στὴν *Ἀποκολοκύνθωσιν* ἔκανε λόγο γιὰ τὴν τρέλλα (*fatuus*) τοῦ Κλαυδίου: I.1, VII.3). Τὸ μόνο θετικὸ –στὸν τομέα αὐτόν– ἦταν ἡ ἐνίσχυση τῶν «ἐλευθερίων τεχνῶν» (*artes liberales*), ἂν καὶ οὐσιαστικά ἢ παρρησία ἦταν κάτι μὴ ἀνεκτὸ γιὰ τὸν Κλαύδιο.

sitque e re publica: εἶναι ἡ ἐπίσημη φρασεολογία τῆς ρωμαϊκῆς Συγκλήτου ἀκολουθεῖ (σὲ ἄκρα ἀντίθεση) ὁ στίχος (τοῦ Λουκιλίου) γιὰ τὸν Ρωμύλο «*ferventia rara vorare*». Ἦταν γνωστὴ ἢ λαίμαργία τοῦ Κλαυδίου (βλ. Σουητ. *Κλαύδ.*, 32-33). Ὅσο γιὰ τὸν Ρωμύλο, καὶ ὡς θεὸς διατηρεῖ τὶς διατηρικὲς συνήθειες (Μαρτίας, XIII.16) πού εἶχε καὶ ὡς θνητὸς καὶ ἀγρότης.

ferventia rara vorare: Κατὰ τὸν Skutsch ὁ στίχος αὐτὸς τοῦ Λουκιλίου, *Marx* 1357, ἀρχίζει μὲ τὶς λέξεις «*Romulus in caelo*» καὶ ἦταν ἡμιστίχιο ἑξαμέτρου. Ἡ ἔκφραση αὐτὴ δεικνύει καὶ τὴ ρωμαϊκότητα ἴσως τοῦ Ρωμύλου. Παράλληλό του θεωρῶ τὴν ὑπὸ τοῦ Ν. Καζαντζάκη μνημονευόμενη, στὸν «Καπετάν Μιχάλη», συνήθεια τῶν παλλικαράδων νὰ τρῶνε τὰ αὐγά μὲ τὰ τσόφλια (σελ. 139 τῆς 7ης ἀνατυπώσεως τοῦ μυθιστορήματος, Ἀθήνα 1981). Ὁ «διαγωνισμὸς» αὐτὸς δὲν ἦταν κάτι σπάνιο στὴν Κρήτη· βλ. σχετικὲς μαρτυρίες: Ἄ. Μικρομάτης, *Τέσσερις μελέτες γιὰ τὸν «Καπετάν Μιχάλη»* τοῦ Νίκου Καζαντζάκη. Λευκωσία 1997, 145-6.

censeo uti... factus sit: ἐπίσημη συγκλητικὴ φρασεολογία (ἔτσι δικαιολογοῦνται καὶ οἱ τυχόν ἀρχαϊσμοί, ὅπως *uti* = *ut*, *quis* = *qui* ἀναφορικό, διόρθωση Maehly. Στὰ μεταγενέστερα λατινικά οἱ δύο τύποι *qui*, *quis* συγχέονται).

ad Metamorphosis Ovidi: ἐκεῖ ἀναφέρονται ὡς θεοὶ οἱ Ρωμύλος (XIV), Καίσαρ (XV) καὶ ἀναγγέλλεται ἡ ἀποθέωση τοῦ Αὐγούστου (XV). Ἄλλ' ὁ Σενέκας

μέ ειρωνική διάθεση συγκρίνει τόν Κλαύδιο πρὸς τοὺς παραπάνω. Ἄλλωστε οἱ ἀποθεωθέντες καταγράφονται στὰ ἐπίσημα θρησκευτικά ἡμερολόγια (*fasti*) καὶ ὄχι σέ ἔργα ποιητικῆς φαντασίας, ὅπως οἱ ὀδιδιακές *Μεταμorfώσεις*.

IX.6.

variae: diversae.

vinco sententiam: πρὸβλ. νικῶ γνώμην. Τὸ *sententiam* εἶναι ἐσωτερικό ἀντικείμενο: *vinco victoriam sententiae (meae)* ἢ ἐξωτερικό ἀντικείμενο: *vinco sententiam adversam*. Συνήθως ὁ πρόεδρος τῆς συνελεύσεως βολιδοσκοποῦσε τίς διαθέσεις τοῦ βουλευτικοῦ σώματος καὶ ἔθετε σέ ψηφοφορία τὴν πιθανότερη νά νικήσει.

enim: ἐξηγεῖ τὴν προηγούμενη φράση: *videbatur Claudius... vincere* (Russo, 96).

ferrum suum in igne esse: παροιμιακὴ φράση, ἀκριβῶς ἀντίστοιχη τῆς νεοελληνικῆς «στὴ θράση κολλάει τὸ σίδηρο». Ὁ Ἡρακλῆς βλέπει νά τόν εἰνοεῖ τὸ ἀκροατήριον, μετὰ τὴν ἀγόρευση τοῦ *Diespiter*.

modo huc, modo illuc: λαϊκὴ φρασεολογία (Ball, 68): ἄλλοτ' ἐδῶ, ἄλλοτ' ἐκεῖ. Πρὸβλ. Περρ. *Σατ.* 45.2: *modo sic, modo sic:* «λίγο ἔτσι, λίγο ἄλλιῶς» (Μερρακλής).

mea res agitur: ὁ Ἡρακλῆς ἦταν θνητός πού ἀποθεώθηκε («ἡμίθεος») εἶχε κάθε συμφέρον νά ἀποθεωθεῖ ὁ Κλαύδιος. Ὁ Λουκιανός, *Ζεὺς τραγ.* 21, ἀναφέρει πῶς ἀποθεωθέντες θνητοὶ ἦσαν καὶ οἱ Γανυμήδης, Ἀσκληπιός, Διόνυσος.

Ἡ φρασεολογία *mea (tua) res agitur* εἶναι λατινικῆς προελεύσεως βλ. Ὁράτ. *Ἐπιστ.* I.18, 84.

manus manum lavat: ἀρχαία ἑλληνικὴ παροιμία πού διασώζει πρῶτος ὁ Ἐπίχαρμος (Ψ.-Πλάτ. *Ἀξίοχος* 366c: «ἀ δὲ χεῖρ τὰν χεῖρα νίθει») καὶ (σύγχρονος τοῦ Σενέκα) ὁ Πετρώνιος, *Σατιρ.* 45.13, αὐτολεξεί. Στὴ νεοελληνικὴ μορφή τῆς παροιμίας τονίζεται ὁ ἐπιδιωκόμενος στόχος, πού δέν εἶναι ἀπλῶς ἡ ἐξυπηρέτηση ἀμοιβαίων συμφερόντων: «τὸ 'να χεῖρ νίθει τ' ἄλλο καὶ τὰ δυὸ τὸ πρόσωπο». Πρὸβλ.: «βάστα με νά σέ βαστῶ, ν' ἀνεδοῦμε τὸν γκρεμό». Στόν «Ἀξίοχο», ὅπως καὶ στὰ δύο λατινικά χωρία (Σενέκας, Πετρώνιος) τονίζεται περισσότερο ἡ ἀμοιβαία παροχὴ ὑπηρεσιῶν. Στό «πλατωνικό» μάλιστα κείμενο τῆ φράση τοῦ Ἐπιχάρμου ἀκολουθεῖ ἡ ἐπεξηγήση «δός τι καὶ λάβε (*sic*) τι», ἀκριβῶς ἀντίστοιχο τοῦ ρωμαϊκοῦ «do ut des», βασικὴ ἀρχὴ τοῦ ἐμπορικοῦ δικαίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ X

Τελευταῖος παίρνει τὸ λόγο ὁ Αὐγουστος πού –ἀγανακτώντας μέ τὴν ἀπαίτηση νά γίνει ὁ Κλαύδιος θεός– συγκρίνει τὸ κράτος πού ὀργάνωσε ὁ ἴδιος μέ

τό πῶς τὸ κατάντησε ὁ Κλαύδιος· καὶ προχωρεῖ ὁ Αὐγουστος στὴν ἀπαρίθμηση τῶν θανάτων τῶν ἄμεσων ἀπογόνων του, ὅσους προκάλεσε (ὡς ἠθικός αὐτουργός) ὁ Κλαύδιος, κ' ἄς φαινόταν πῶς δέν ἦταν σέ θέση νά διώξει οὔτε μιά μύγα: «σκοτώσε» τὴν Ἰουλίαν Λιβία καὶ τὴν Ἰουλίαν τοῦ Δρούσου, δισηγόνες του. Τὸν τρισεγγονό του Λ. Σιλανό – καὶ χωρὶς μάλιστα αἰτιολογία, πρᾶγμα πού δέν ἀνέχονται οἱ Οὐρανίωνες.

X.1.

Tunc divus Augustus: εἶναι ἡ πρώτη φορὰ πού ὁ Αὐγουστος θά μιλήσει μετὰ τὴν ἀποθέωσή του, ὅπως λέει ὁ ἴδιος. Ὁ λόγος του θά ἔχει τὰ χαρακτηριστικά τοῦ λόγου τοῦ ἱστορικοῦ Αὐγούστου, ὅπως παρουσιάζεται στό *Monumentum Ancyranum (=Mon. Anc.)*: φρασεολογία πού θυμίζει καθημερινό λόγο ἢ ἐπίσημο λόγο, διανθισμένη μέ παροιμίες καὶ ὁμηρικὰ χωρία. Ἡ ἐμφάνισή του στὴν *Ἀποκολοκύνθωσιν* δέν ἔχει τίποτε τὸ κωμικό ἢ ειρωνικό. Ὁ Αὐγουστος εἶναι «καὶ στόν οὐρανό *princeps senatus*» (Russo, 96) καὶ καλὸς ρήτορας (Σουητ. *Αὐγ.*, 84 καὶ 86, *Τάκ. Χρον.* XIII.3): τοῦτο τὸ εἶχε ἐκτιμήσει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κικέρων, πού τὴν 1η Ἰανουαρίου τοῦ 43 π.Χ. πρότεινε στὴ Σύγκλητο νά μιλήσει ὁ Ὀκταβιανός ὡς ὑποτακτικός: *Mon. Anc.* I.2.

Ὁ λόγος τοῦ Αὐγούστου ἐδῶ (X-XI) ἐκφωνεῖται μεταξύ τοῦ ἐπαίνου τοῦ Νέρωνος (IV) καὶ τοῦ χλευαστικοῦ ἐγκωμίου τοῦ Κλαυδίου (XII) (Eden, 116).

Γιὰ τὸ λόγο του στὴν *Ἀποκολοκύνθωσιν* λέει ὁ Momigliano: «Ἡ ἀγόρευση του στρέφεται κατὰ τοῦ καταστροφέα τοῦ ἔργου του, τοῦ φονιά τῶσων συγκλητικῶν καὶ ἱππέων... Ὁ Αὐγουστος ἀντιπαραθέτει τὸν ἑαυτό του στόν Κλαύδιο... Καὶ εἶναι σημαντικό ὅτι τὴν ἀντιπαραθέση ἐκφράζει ὁ λόγος τοῦ ἴδιου τοῦ Αὐγούστου, τὸν ὁποῖο ἀκριβῶς –ὅπως διατεινόταν ὁ Κλαύδιος– τὸν μιμοῦνταν καὶ τὸν ἀκολουθοῦσε... Ὁ Σενέκας μαρτυρεῖ πῶς οἱ σύγχρονοὶ του ἀναγνώρισαν τὴ διπλῆ ὄψη τῆς πολιτικῆς τοῦ Κλαυδίου καὶ δέν τοὺς ξεγέλασε ὁ ἀδέξις φιλόλογος καὶ *laudator temporis acti* – ἀναγνώρισαν τίς καλυμμένες μοναρχικὲς του τάσεις» (σ. 139 τῆς ἰταλικῆς ἐκδ.). Ἄλλὰ καὶ ὁ Νέρων εἶχε ὑποσχεθεῖ νά διοικήσει κατὰ τὰ πρότυπα τοῦ Αὐγούστου.

loco: (ἀφαιρετικὴ τοπικὴ): μέ τὴ σειρά.

sententiae suae dicendae = δοτικὴ (γερονδιακό) τοῦ σκοποῦ.

Ὁρισμένοι ἐρμηνευτὲς διορθώνουν: *suo loco*. Ἄλλ' αὐτὸ δέν φαίνεται σωστό, ὅσο καὶ ἂν τὸ *suae* (μετὰ τὸ *sententiae*) πλεονάζει βλ. καὶ XI.4: *pro sententia mea*. *Suo loco* θά σήμαινε «ἐξ ὀνόματός του», κάτι πού δέν εἶναι ἀπαραίτητο: ὁ Αὐγουστος δέν εἶναι συνήγορος τῆς προτάσεως ἄλλου (Eden, 116).

summa facundia: βλ. παραπάνω τή σχετική γνώμη τῶν Σουητωνίου, Τακίτου, (Κικέρωνος).

Τό ἴδιο τέχνασμα μέ τοῦ Αὐγούστου (νά παίρνει τό λόγο, ἐνῶ κατ' ἀρχάς δέν σκεπτόταν νά μιλήσει) χρησιμοποιοῦσε συστηματικά ὁ Δημοσθένης, ἀνέβαινε μάλιστα τελευταῖος στό βήμα. Ἐδῶ δέβαια ὁ Αὐγουστος ἀγανακτεῖ στ' ἀλήθεια μέ τήν ἀπαίτηση τοῦ Κλαυδίου νά γίνει θεός.

p.c. = *patres conscripti*. Εἶναι ἡ καθιερωμένη προσφώνηση τοῦ ὁμιλητῆ πρὸς τοὺς Συγκλητικούς, «πατέρες συγγεγραμμένοι» (Πλουτ. *Ρωμ.* 13).

ex quo (ἐνν. *tempore*), βλ. I.1.

nullum... ago: μέ τή φράση αὐτή ὁ Αὐγουστος κερδίζει τήν εὐνοια τοῦ ἀκροατηρίου (*captatio benevolentiae*): εἶναι πολύ σοβαρός ὁ λόγος πού τώρα –γιά πρώτη φορά– θά μιλήσει: κυριαρχεῖται ἀπό θλίψη (*dolor*) καί ντροπή (*rudor*) βλ. τή συνέχεια.

at non possum amplius dissimulare (=νά προσποιῶμαι). Τά παλαιότερα χειρόγραφα ἔχουν *et*, τά νεότερα *sed*, καί ὁ Heilmann διόρθωσε *at* – πού δέχτηκε καί ὁ Lund, 101. Ἡ προσπάθεια τῶν Russo, 97 καί Eden, 116, νά δικαιολογήσουν ἐρμηνευτικά τό *et* (=et vero, et sane) δέν μοῦ φαίνεται ικανοποιητική, διότι: α) δέν αἶρει τήν ἀντίθεση μεταξύ: *nullum... fecisse; semper... ago* καί *non possum... continere*; β) ἀπό ἀποψη λεκτικοῦ ὕφους δέν εἶναι ἐπιτυχής ἡ ἐπανάληψη τοῦ *et* σέ τόσο σύντομη φράση.

X.2.

In hoc = *ideo*.

In hoc... verba sunt: ὁ Αὐγουστος μέ τρεῖς ρητορικές ἐρωτήσεις προβάλλει τά ἐπιτεύγματά του (βλ. *Mon. Anc.* κεφ. 1, 6, 8, 13, 19-24, 34), τά ὁποῖα ἐκμηδένισε μέ τήν πολιτική του ὁ Κλαύδιος. Καί εἶναι αὐτά: ἡ ἐπιβολή τῆς εἰρήνης καί ὁ τερματισμός τῶν ἐμφυλίων πολέμων (μετά τίς μάχες τῶν Φιλίππων, 42 π.Χ., τοῦ Ναυλόχου, 36 π.Χ., τοῦ Ἀκτίου, 31 π.Χ.), τό νομοθετικό ἔργο καί ἡ ἀνοικοδόμησις τῆς Ρώμης (Σουητ. *Αὐγ.* 28). Συνεχίζει χωρίς νά ἀναφέρει τίς συνέπειες τῆς πολιτικῆς τοῦ Κλαυδίου, καθὼς «τόν πνίγει τό δίκιο του» καί ἀγανακτεῖ μέ τό κατάντημα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας. Ἡ διακοπή τῆς συνέχειας τοῦ λόγου (*ut...*) εἶναι συνηθισμένος ρητορικός τρόπος, «ἀποσιώπησις» (βλ. Hofmann-Szantyz, 823). Στίς περισσότερες φράσεις του (*terra... pereperit, bella... compescui, operibus ornari*) ὁ Σενέκας μιμεῖται τήν τυπική φρασεολογία τοῦ *Mon. Anc.* Ἡ φράση *legibus urbem fundavi* θυμίζει τόν Βεργίλιο, *Αἴν.* VI.810, ὅπου πρόκειται γιά τόν Νουμᾶ. Ἡ ὅλη φρασεολογία τοῦ χωρίου «*In hoc terra... verba sunt*» θυμίζει στόν Russo, 97, τό χωρίο τοῦ Ὁρατίου, *Ἐπιστ.* II.1, 1-4, στό ὁποῖο ὁ λυρικός ποιητής ἀπευθύνεται στόν Ὀκταδιανό.

Messalae-Corvini: ὁ Μεσσάλας Κορβίνος ἦταν γνωστός πολιτικός, στρατιωτικός, ρήτορας καί προστάτης τῶν γραμμάτων. Φίλος τοῦ Βρούτου, μετά τή μάχη τῶν Φιλίππων προσέγγισε τό ἄλλο στρατόπεδο καί συνεργάστηκε μέ τόν Ὀκταδιανό. Τό 25 π.Χ. ἔγινε *praefectus urbi* (=ἀστυνόμος τῆς Ρώμης), ἀλλά μετά πέντε ἡμέρες ἐγκατέλειψε τό ἀξίωμά του, ἴσως λέγοντας τή φράση πού παραδίδει ὁ Σενέκας. Κατά τόν Τάκιτο (*Χρον.* VI.11) ὁ Μεσσάλας θεώρησε ὅτι δέν ἦταν ὁ κατάλληλος ἄνθρωπος (ὡς δημοκρατικός χαρακτήρας καί πιστός στήν παράδοση) νά ἀσκήσει τέτοια ἐξουσία («ὠμή», *incivilem*, τήν χαρακτηρίζει ὁ Σουητώνιος, κατά μαρτυρία τοῦ Ἰερωνύμου, *Chron.* 18, 164).

rudet imperii: Μιλώντας ἔτσι ὁ Αὐγουστος φαίνεται νά ἀσκεῖ κριτική στή δική του διακυβέρνηση. Ὁ Russo πιστεύει ὅτι ὁ Σενέκας ἐδῶ διακωμωδεῖ καί τόν Αὐγουστο. Ὁ Eden ὑποστηρίζει ὅτι, μέ τό ἱστορικό ἀνέκδοτο τοῦ Μεσσάλα, ὁ Αὐγουστος ἀναγνωρίζει μέ ντροπή ὅτι δημιούργησε ἕνα *imperium* πολύ ἐπικίνδυνο, ἂν πέσει σέ χέρια ἀνθρώπων ὅπως ὁ Κλαύδιος.

Πιστεύω ὅτι ὁ Μεσσάλας «ντράπηκε» γιά τή συγκεκριμένη μορφή ἐξουσίας πού τοῦ παραχωρήθηκε (βλ. τά χωρία τοῦ Τακίτου: *nescius exercendi*, καί Ἰερωνύμου: *incivilem potestatem esse contestans*) καί ὄχι γιά τήν διακυβέρνηση γενικά τοῦ Αὐγούστου· εἶναι σάν νά εἶπε στόν Αὐγουστο: «διαφρονῶ μέ τή θέση πού μοῦ ἔδωσες». Ὁ Αὐγουστος ὅμως ἐδῶ εἶναι σάν νά λέει: «ποῦ κατάντησε τό κράτος (=τήν αὐτοκρατορική ἐξουσία) ὁ Κλαύδιος!» Δέν φαίνεται νά διαφωνεῖ ἐδῶ ὁ Αὐγουστος (=Σενέκας) μέ τή μορφή τοῦ πολιτεύματος (*principatus, imperium*) πού δημιούργησε ὁ ἴδιος –κατά τόν Eden, 117– ἀλλά μέ τήν ὅλη διακυβέρνηση τοῦ Κλαυδίου. (Ὁ Σενέκας δέν εἶναι Τάκιτος). Σαφῶς ἡ λέξη *imperium* ἔχει ἄλλη σημασία στό στόμα τοῦ Μεσσάλα, καί ἄλλη στοῦ Αὐγούστου τῆς Ἀποκολοκύνθωσης.

Μιά ἄλλη, πιό ἐλεύθερη ἀπόδοση τῆς φράσης τοῦ Μεσσάλα θά ἦταν: «Λυπᾶμαι γιά τήν κατάντια τοῦ κράτους!» ἢ «Κρίμα στό κράτος!»

X.3.

Hic: Ἐέχασε ὁ Σενέκας ὅτι ὁ Κλαύδιος βρίσκεται ἔξω, στό *vestibulum*; Ἡ στή φαντασία τοῦ Σενέκα ὁ Κλαύδιος παρῶν ἀκούει τίς κατηγορίες τοῦ Αὐγούστου (Russo); Ὁ Eden ἐρμηνεύει ἄλλιῶς (107): ἀπό τήν αἴθουσα τῆς Συγκλήτου εἶναι ὁρατός ὁ Κλαύδιος. Πάντως γιά τοὺς θεοὺς-συγκλητικούς ὁ Κλαύδιος εἶναι «ὡσεὶ παρών».

miscam excitare: πρβλ. τό νεοελληνικό: «δέν μπορεῖ νά σκοτώσει οὔτε μερμηγκι». Ὑπάρχει ὅμως μιά διαφορά: ὁ Κλαύδιος δέν μπορεῖ οὔτε μύγα νά διώξει ἀπό ἀνικανότητα (ὅπως νόμιζαν), ἐνῶ στήν ἐλληνική φράση γίνεται λόγος γιά μεγάλη καλοσύνη κάποιου ἀνθρώπου.

Ἡ μύγα ἐδῶ χρησιμοποιεῖται γιὰ νά δηλώσει καί τό κάτι ἀσήμαντο, ἄν παραβάλουμε τό χωρίο τοῦτο μέ τοῦ Πετρωνίου Σατ. 42.4: «*minoris quam muscae sumus*» = «πιο φουκαράδες κι' ἀπ' τίς μύγες» (Μερακλῆς).

tam facile... occidebat: βλ. παρακάτω XIV.1 καί Σουητ. Κλαύδ. 29.

quam canis adsidit: «ὄσο εὐκόλα κάθεται ὁ σκύλος», λαϊκή φρασεολογία. Ὁ Russo προσθέτει: «*per compiere la funzione dell' orinare*», ὁ Eden: «*to rest, with perhaps a hint at excretion*». Ὅποιαδήποτε ἀπό τίς δύο ἐρμηνεῖες καί νά δεχτοῦμε, πρόκειται γιὰ τήν ικανοποίηση τῶν φυσικῶν ἀναγκῶν τοῦ τετραπόδου. Προτιμῶ τήν ἐρμηνεῖα τοῦ Russo, γιατί ἡ εἰκόνα πού ὑπαινίσσεται εἶναι συχνότατη. Ἀποδίδω τό *adsidit* μέ τό γενικό καί ὑπαινικτικό «παίρνει θέση». Λιγότερο πιθανή θεωρῶ τήν ἐρμηνεῖα μέ δόση τῆ γραφῆ *Canis excidit* πού μᾶς δίνει ὁ κώδικας V. *Canis* (=σκύλος) ἦταν ἡ χειρότερη βολή στούς ἀστραγάλους, ὅταν καί οἱ τέσσερις ἐφερναν ἄσο (=1). Ἦταν τόσο εὐκόλο νά φέρει ὁ παίκτης τήν ἄτυχη αὐτή βολή, ἢ ἦταν τόσο ἄτυχος στήν κυβεία του ὁ Κλαύδιος; Ἡ γραφή *adsidit* ὑπερτερεῖ σαφῶς σέ κωμικότητα. Βλ. καί W. Rouse στήν ἐκδοση Loeb, σ. 465, σμ. 2.

de viris (quos occidebat).

domestica mala: ὁ Αὐγουστος θά ἀπαριθμήσει, ὅπως λέει, τοὺς συγγενεῖς του ἐξ αἵματος ἢ ἀγχιστείας πού ἐπεσαν θύματα τῆς ἀγριότητος τοῦ Κλαυδίου. (Διαφαίνεται ἐδῶ κάποια λεπτή σάτιρα τῆς προσκόλλησης τοῦ Αὐγούστου στήν οἰκογένειά του). Στή συνέχεια ὁμως, καταθέτοντας τήν πρότασή του (XI.5), θά ἀναφέρει ὁ Αὐγουστος ποιούς δικούς του (=Κλαυδίου) συγγενεῖς ἐπέλεσε ὁ Κλαύδιος, ἴσως γιὰ νά φανεῖ ἔτσι κατήγορος ἀντικειμενικός. Ὅρισμένοι βέβαια ἀπό τοὺς θανατωθέντες ὑπῆρξαν θύματα τοῦ περιβάλλοντος τοῦ Κλαυδίου (τῶν δύο τελευταίων γυναικῶν του, Μεσσαλίνας καί Ἀγριππίνας, ἢ τῶν ἀπελευθέρων του, ὅπως ὁ Νάρκισσος). Ἄλλ' ὁ Αὐγουστος θά ἀναφερθεῖ μόνο στήν εὐθύνη τοῦ Κλαυδίου (βλ. XI.1 παραπάνω) – τοῦτο ἄλλωστε ἐξυπηρετεῖ καί τόν σατιρικό στόχο τοῦ Σενέκα, νά ἐξευτελίσει τή μνήμη τοῦ Κλαυδίου. Ἐσχινᾶ ἐπίσης ὁ Σενέκας ὅτι καί ὁ ἴδιος ὁ Αὐγουστος εἶχε ἐξορίσει τήν κόρη του Ἰουλία, ὅπως καί κάποιους φίλους του, π.χ. τόν Ὀβίδιο.

Ἴσως ὁ Αὐγουστος περιορίζεται στά «οἰκογενειακά του δυστυχήματα» (δηλαδή τά ἐγκλήματα τοῦ Κλαυδίου), γιὰ νά ἔχει ἀργότερα ὁ Σενέκας τήν εὐκαιρία νά ἀναφερθεῖ συνολικά (XIII.4 - XIV.1) καί συσσωρευτικά στούς θανάτους μέ τοὺς ὁποίους χρεώνεται ὁ Κλαύδιος.

Ἡ φράση *domestica mala* θυμίζει τό ἠεροδότειο (VI.21) «οἰκία κακά», ἀναφερόμενο στήν παράσταση τῆς τραγωδίας τοῦ Φρυνίχου «Μιλῆτου ἄλωσις».

etiam si sura mea Graece nescit...: ἔγγιον γόνυ κνήμης; Καί αὐτό τό χωρίο εἶναι ἀπό τά πιο προβληματικά καί ἔχουν προταθεῖ πλεῖστες διορθώσεις (βλ. Ron-

cali, 31). Ἡ γραφή τῶν χειρογράφων *soroꝝ mea* παραμένει ἀνεξήγητη, δέν ξέρουμε τί μπορεῖ νά ὑπαινίσσεται ὁ Αὐγουστος (Ball, 209). Ὅρισμένοι ἐρμηνευτές (Sonntag κλπ.) ἐξοβελίζουν τό *Graece*. Τό πιθανότερο εἶναι ὅτι ἐδῶ ὁ Αὐγουστος ἀστειεύεται ἴσως γιὰ νά ξεπεράσει κάποιον συναισθηματισμό – καί ἡ γραφή *sura mea* (Russo), σέ συσχετισμό μέ τήν ἀρχαιοελληνική παροιμία πού ἀκολουθεῖ (καί πού συναντᾶται συχνά, βλ. Russo, Eden, ad. loc.) δηλώνει ὅτι γιὰ τόν Αὐγουστο ἡ ἀνάμνηση τῶν οἰκογενειακῶν κακῶν φυσιολογικά παραμερίζει στή σκέψη γιὰ τά δημόσια ἐγκλήματα τοῦ Κλαυδίου: ἡ παροιμία μᾶς θυμίζει τήν νεοελληνική: «τό αἷμα νερό δέν γίνεται».

Θεωρῶ ἐξεζητημένη τή σύνδεση τοῦ *canis* (=τέσσερις ἄσοι στή βολή τοῦ ἀστραγάλου) μέ τό «σφυρόν» (=τό σημεῖο τοῦ ποδιοῦ, ἀλλά καί τό ὄστο «ἀστράγαλος», μέ τή σημασία ἐδῶ τῆ σχετική μέ τό ὁμώνυμο παιχνίδι) πού προτείνει ὁ Eden (118-9).

X.4.

sub meo nomine: μετά τόν Ὀκταβιανό, ὅλοι οἱ αὐτοκράτορες εἶχαν τόν τίτλο «Καῖσαρ Αὐγουστος». Ὁ Κλαύδιος μάλιστα ὀρκιζόταν «*per Augustum*» καί ἔλεγε πῶς θεωροῦσε ὡς πρότυπό του τόν Ὀκταβιανό (Σουητ. Κλαύδ. 11). *nomine* = *cognomine*.

Julias: ἡ μία ἦταν κόρη τοῦ Δρούσου καί τῆς Λιβίας, ἀδελφῆς τοῦ Γερμανικοῦ, καί ἡ ἄλλη (Ἰουλία Λιβίλλα) κόρη τοῦ Γερμανικοῦ καί ἀδελφή τοῦ Καλιγούλα, πού κατηγορήθηκε γιὰ μοιχεία μέ τόν Σενέκα: ἐξορίστηκαν καί οἱ δύο, καί ἡ β' πέθανε ἀπό τήν πείνα. Τήν πρώτη «ἀπέσφαξε» (Δίων Κ., 60.18) ὁ P. Suillius (Τάκτ. Χρον. XIII.43). Ἡ δεύτερη εἶχε ἦδη ἐξοριστεῖ καί ἐπί Καλιγούλα γιὰ μοιχεία μέ τόν κουνιάδο της. Καί οἱ δύο Ἰουλίες ἐπεσαν θύματα τῆς Μεσσαλίνας, τρίτης συζύγου τοῦ Κλαυδίου.

abnepotem J. Silanum: βλ. VIII.2.

videris... futurus es: ὁ Γροπον ἐρμηνεύει: «σκότωσε τόν τρισέγγονό μου Λ. Σιλανό. Ἴσως ἰσχυριστεῖ ὅτι δίκαια, γιατί συνελήφθη νά ἔχει σχέσεις μέ τήν ἀδελφή του τήν ἴδια· ἐσύ, Δία, θά κρίνεις ἄν ἐπραξε κακά γιατί κι' ἐσύ κατηγορεῖσαι γιὰ τό ἴδιο· καί σύ ἔκαμες γυναίκα σου τήν ἀδελφή σου ἄν αὐτός παρανόμησε, τό ἴδιο κι' ἐσύ· ἄν αὐτός εἶναι αἰμομίκτης, εἶσαι κι' ἐσύ» (*videris*: Συντελεσμένος Μέλλοντας Ὀριστικῆς).

an (*damnatus sit*) *in causa mala*: ἔλλειπτικό ὕφος τοῦ «καθημερινοῦ λόγου».

aequos = *aequus*, κατά γραφή ἀρχαιότερη.

dive Claudi: τό ἐπίθετο ἐδῶ εἶναι εἰρωνικό, ἐνῶ στό IX.5 ὁ *Diespiter* τό χρησιμοποιεῖ γιὰ τόν Κλαύδιο, μέ σκοπό νά ἐπηρεάσει τή Σύγκλητο.

quare... damnasti: ὁ λόγος τοῦ Αὐγούστου εἶναι γρήγορος καί «κοφτός». Π' αὐτό καί ἔχουμε ἐδῶ εὐθεῖα ἐρώτηση σέ ὀριστική, ὅπου θά περιμέναμε πλά-

για ἐρώτηση (βλ. Russo, Lund, ad loc.). Προτίμησα γι' αυτό τή διπλή στιγμή (:) ἀντί γιά τό κόμμα(,) μετά τήν ἀποστροφή. Καί παραπάνω ὁ Αὐγουστος, «*videris... an... si aequus futurus es*», χρησιμοποιεῖ εὐθύ λόγο σέ θέση πλαγίου βρίσκεται σέ συναισθηματική ἔνταση.

antequam... audires: βλ. XII.3, στ. 21, καί XIV.2; γιά τή συνήθεια τοῦ Κλαυδίου νά δικάζει χωρίς νά τηρεῖ τή δικονομία.

hoc ubi fieri solet?: τή φράση εἶχε χρησιμοποιήσει ὁ ἴδιος ὁ Κλαύδιος σέ μιὰ ὑπόθεση (Σουητ. Κλαύδ. 15).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XI

Ὁ Αὐγουστος συνεχίζει τό λόγο του, ἀναφέρεται στό φόνο τῆς Μεσσαλίνας, τρίτης συζύγου τοῦ Κλαυδίου, στίς ὕβρεις τοῦ τελευταίου κατά τοῦ Καλιγούλα (ἀπό τόν ὁποῖο ἀποδείχθηκε χειρότερος), στούς φόνους τῶν συμπεθερῶν του. Δέν εἶναι σωστό ἕνας τέτοιος ἄνθρωπος νά γίνει θεός, συνεχίζει ὁ Αὐγουστος, καί ζητᾷ ἀπό τήν οὐράνια Σύγκλητο νά ἐξορίσει τό γρηγορότερο ἀπό τόν Ὀλυμπο τόν ἠθικό αὐτουργό τῶν φόνων συγγενῶν του, χωρίς νά τοῦ παραχωρηθεῖ ὅποιοδήποτε δικαίωμα ἐφέσεως ἢ ἀναστολῆς.

Ἡ πρόταση ψηφίζεται κατά πλειοψηφία καί ὁ Ἑρμῆς ἀρπάζει ἀπό τό σέροκο τόν Κλαύδιο, γιά νά τόν ὀδηγήσει στόν Κάτω Κόσμο.

XI.1.

ῥῖψε... θεοπεσίοιο: Ὁμ. Α' 591. Ὁ Ἥφαιστος διηγεῖται πῶς κουτσάθηκε, καί συμβουλεύει στή μητέρα του Ἥρα νά μήν ἐξοργίζει τόν Δία (στήν ὀμηρική «θεῶν ἀγορά»). Ἡ μετάφραση κατά τούς Ἰ. Κακριδῆ - Ν. Καζαντζάκη.

iratus... illam: Ὁμ. Ο 18 κ.έ., ὅπου ὁ Δίας θυμᾶται πῶς τιμώρησε κάποτε τήν πονηρή Ἥρα, γιατί καταδίωκε τόν Ἡρακλῆ: τήν κρέμασε ἀπό τά σύννεφα δένοντας στά πόδια τῆς ἀμόνια.

Ἡ ἀναφορά τοῦ Αὐγούστου στίς τιμωρίες πού ἐπέβαλε ὁ Δίας στή γυναίκα του Ἥρα εἶναι χιουμοριστική ἀλλ' ἡ ἀγανάκτησή του γιά τή θανάτωση τῆς Μεσσαλίνας εἶναι γνήσια. (Σημειωτέον ὅτι παρόμοιες τιμωρίες δέν ἦταν ἀγνωστες εἰς βάρος δούλων ὅμως: στήν ἀρχαία Ρώμη, ὁ-δοῦλος ἦταν *res*. Βλ. Eden, 121).

Messalinam... puam tuus: ὁ Κλαύδιος ἦταν ἐγγονός τῆς Ὀκταβίας, ἀδελφῆς τοῦ Καίσαρα. Ἡ Μεσσαλίνα ἦταν δισεγγονή τῆς Ὀκταβίας. Ὁ Σενέκας σφάλλει ἐδῶ ὡς πρός τίς συγγένειες: ὁ Κλαύδιος ἦταν ἐξάδελφος καί τῶν δύο γονέων τῆς Μεσσαλίνας, καί μικρανεψιός τοῦ Αὐγούστου. Ἐπομένως ὁ Αὐγουστος ἦταν *avunculus magnus* (ἀδελφός τῆς γιαγιάς) τοῦ Κλαυδίου καί *avunculus major* (ἀδελφός τῆς προμᾶμμης) τῆς Μεσσαλίνας. Ἡ Μεσσα-

λίνα θανατώθηκε ἐνώπιον τῆς μητέρα τῆς Δομιτίας Λεπίδας μέ διαταγή τοῦ εὐνοοῦμένου ἀπελεύθερου Ναρκίσσου, πού ἦταν γραμματέας τοῦ Κλαυδίου. Ὁ Δίων Κ., 60.31, δέχεται ὅτι ὁ φόνος ἦταν ἐν γνώσει (καί μέ τήν ἐγκριση) τοῦ Κλαυδίου, καί ὅτι δέν ἴσχυε κι' ἐδῶ ἡ δικαιολογία τοῦ ὅτι ἀγνοοῦσε τά γεγονότα ἢ ὅτι ἦταν ἀφρημένος ἢ ἀπερίσκεπτος (ὁ Σουητάνιος, Κλαύδ., 29, χρησιμοποιεῖ τούς ἑλληνικούς ὄρους «μετεωρία» καί «ἀβλεψία»). Ὁ Τάκιτος πάντως, Χρον. XII.37, δέχεται ὅτι ὁ Νάρκισσος ἐπετάχυνε τόν φόνο, χωρίς τήν τελική ἐγκριση τοῦ αὐτοκράτορα.

di tibi malefaciant: εἶναι κωμικό νά ἐπικαλεῖται τούς θεούς ὁ «θεῖος Αὐγουστος»! Ἡ φράση ἀποτελεῖ λαϊκή κατάρα: βλ. Τερ. *Phorm* 394 καί Μ. Παπαδημητρίου, *Στοιχεῖα...* 182, 186.

istuc turpius: κατά τήν ἀποψη τοῦ Αὐγούστου τό ὅτι ὁ Κλαύδιος δέν ἀναλαμβάνει τήν εὐθύνη τοῦ φόνου τῆς Μεσσαλίνας (δέν τολμᾷ; δέν τόν ἐνέκρινε, ἀλλ' ὁ Νάρκισσος ἔκανε τοῦ κεφαλιοῦ του; Ἀτολμία, ἀγνοια, ἀφρημάδα, ἐπιπολαιότητα: εἶναι καταστάσεις ἀπαράδεκτες γιά αὐτοκράτορα, *principem Senatus*) εἶναι αἰσχρότερο ἀπό τήν ὅποιαδήποτε καί ὅσοδήποτε αὐστηρή ποινή.

Μέ τή φράση *quam quod accidisti* τερματίζεται ἡ ἀποστροφή τοῦ Αὐγούστου πρός τόν Κλαύδιο πού ἄρχισε μέ τή φράση *dic mihi* (X.4).

XI.2.

persequi: Τό ρῆμα κυριολεκτικά σημαίνει «ἀκολουθῶ κατά πόδας» μέ διπλή συνυποδήλωση: α) καταδιώκω, β) μιμοῦμαι. Ὁ Κλαύδιος ἔκαμε καί τά δύο: καί προσπάθησε νά πλήξει τή μνήμη τοῦ Καλιγούλα (Γάιου Καίσαρα), ἀκυρώνοντας διατάγματα καί γκρεμίζοντας ἀνδριάντες (Σουητ. Κλαύδ. 11, Δίων Κάσιος 60.3 κ.έ.), καί τόν μιμήθηκε σέ πράξεις τρελλές καί ἀγριες – τόν ξεπέρασε μάλιστα (Russo, 103). Ὁ Καλιγούλας ὅμως θά τόν ἐκδικηθεῖ στόν Ἄδη, XV.2.

socerum: ὁ Καλιγούλας θανάτωσε ἀπό φθόνο τόν πεθερό του Μ. Ἰούνιο Σιλανό, πατέρα τῆς πρώτης του γυναίκας Ἰουνίας Κλαυδίλλας (Δίων Κάσιος 59.8), ἐνῶ ὁ Κλαύδιος, ἐκτός ἀπό τόν ὑποψήφιο γαμπρό του Λ. Ἰούνιο Σιλανό (βλ. VIII.2 καί X.4), ἐξόντωσε καί τόν «πεθερό» του Ἄπιο Σιλανό (XI.5), πατριό τῆς Μεσσαλίνας.

hic et generum: πρόκειται μᾶλλον γιά τόν προαναφερθέντα μέλλοντα γαμπρό τοῦ Κλαυδίου Λ. Ἰούνιο Σιλανό. Ὅρισμένοι ἐκδότες, στίζοντας μέ διπλή τελεία μετά τό *generum*, πιστεύουν ὅτι ἐδῶ πρόκειται γιά τόν Γν. Πομπηῖο Μέγαν (=Magnus), γιό τοῦ Μ. Λικινίου Κράσσου Συνετοῦ (=Frugi). Ὁ Γν. Π. Magnus εἶχε παντρευθεῖ τήν Ἀντωνία, κόρη τοῦ Κλαυδίου ἀπό τόν δεύτερο γάμο του μέ τήν Paetina. Ἐπομένως Κλαύδιος καί Frugi ἦταν συμπε-

θεροι (δηλαδή τό *genetum* στην αμέσως προηγούμενη περίοδο θά μπορούσε νά αναφέρεται καί στόν *Magnus*, ἀφοῦ ὁ Λ. Ί. Σιλανός δέν πρόλαβε νά γίνει ἐπίσημα γαμπρός τοῦ Κλαυδίου). Ὁ Καλλιγούλας, ἀπαγόρευσε τή χρήση τοῦ «ἐπωνύμου» *Magnus* ἀπό τόν Γν. Πομπήιο, ἀπό ζήλεια βέβαια: ὁ Κλαύδιος τοῦ ἐπανεῖσε τό ἐπώνυμο, γιά νά τόν θανατώσει ἀργότερα (γιά ὁμοφυλοφιλία: Σουητ. *Κλαύδ.*, 29). Ὁ Σενέκας ἀντιθέτει (ὡς λογοπαίγνιο) τά ῥήματα *reddo* (=δίνω πίσω) καί *fero* (=αυfero, παίρνω, ἀφαιρῶ): «Τοῦ ἴδωσε πίσω τ' ὄνομα, τοῦ πήρε τό κεφάλι». Στά λατινικά ἡ φράση «*hic nomen..., ...tulit*» ἀποτελεῖ ἰαμβικό ἑξάμετρο.

Μητέρα τοῦ Πομπηίου ἦταν ἡ Σκριβωνία, ἴσως ἀπόγονος τοῦ Πομπηίου τοῦ Μεγάλου. Ἀλλά καί ὁ *Frugi* ἦταν (ὡς φαίνεται) ἀπόγονος τοῦ Κράσσου τῆς α' τριανδρίας (ὅπως δείχνει τό ἀκόλουθο: *nobiles*). Ὁ Κλαύδιος φρόντισε νά ἐξοντώσει καί τούς τρεῖς, *Frugi*, *Σκριβωνίαν* καί *Πομπήιον*: *occidit in una domo...*

Tristiorias, Assarionemt: πιθανή, ἐν μέρει, μοῦ φαίνεται ἡ διόρθωση τοῦ προβληματικώτατου αὐτοῦ χωρίου (βλ. *Roncali*) ἀπό τόν *Lund*: *tris tristior necessarios*, χωρίς δηλαδή ἀλλαγὴ τῆς στίξεως: «τρεις συγγενεις». Θά μπορούσαμε νά δεχτοῦμε τήν πρόταση τῆς *Roncali*, 31: *tristes necessarios* = «θλιβερούς (δύστυχους) συγγενεις». Θά προτιμοῦσα μάλιστα τήν ἀπόδοση *tristis* = ἔλεεινός, καί μέ τίς δύο σημασίες: «αὐτός πού τόν λυπᾶσαι» (οἰκτρός) καί «αὐτός πού ἐξ ἰδίας ὑπαιτιότητος προκαλεῖ τόν οἶκτο ἢ τήν περιφρόνηση» (ἐλεεινός): πατήρ Κράσσος καί υἱός *Magnus* εἶναι ἀξιολύπητοι, ἀλλά τούς ἄξιζε.

nobiles tamen: εἰρωνεία τοῦ Σενέκα, ὅπως δείχνει ἡ συνέχεια γιά τόν Κράσσο: *tam fatuum... posset* βλ. παραπάνω I.1 καί XI.5. Ὁ *Russo* (104) ἀναρωτιέται γιατί ὁ Κλαύδιος φοβήθηκε τόν Κράσσο καί ὑποθέτει ὅτι ὁ δεύτερος ἦταν τόσο τρελλός, πού θά μπορούσε καί νά βασιλέψει, δηλαδή νά τοῦ πάρει τή θέση!

XI.3.

hunc nunc... credet?: παρόμοια ἐπιχειρηματολογία θά χρησιμοποιήσει ὁ Λουκιανός στή *Θεῶν ἀγορά*: ὁ Μῶμος θά ζητήσει ἀπό τούς θεούς νά δίνουν τό καλό παράδειγμα, γιά νά τούς λατρεύουν οἱ ἄνθρωποι (κεφ. 4, 12). Πρόκειται γιά στοιχεῖο τῆς μενίπλειας σάτιρας.

dis iratis natum: λαϊκή φρασεολογία (π.χ. *Phaedr.* 4.20, 15). Τό δύσμορφο κορμί τοῦ Κλαυδίου θά προκαλεῖ τό γέλιο εἰς βάρος του, ἂν γίνει θεός.

Ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ «σημαδεμένος» ἄνθρωπος (μέ κάποιο σωματικό ἐλάττωμα) εἶναι κακότυχος, μοσητός στο Θεό, ἐπομένως κακόψυχος, εἶναι καί σήμερα διαδεδομένη – καί ὄχι μόνο στούς Ἕλληνες. Γιά τούς ἀρχαίους ὁ

ἰδανικός ἄνθρωπος ἦταν ὅποιος συνδύαζε «ὕγιή νοῦ καί ὑγιές κορμί» (*Juven.* X.356). «Πῶς εἶναι δυνατόν ἕνας θεός νά ὑστερεῖ σέ αὐτά καί οἱ ἄνθρωποι νά τόν λατρεύουν;» εἶναι τό ἐπιχείρημα τοῦ Αὔγουστου.

ad summam: βλ. καί παρακάτω, *summa rei* (XI.4): «μέ δύο λόγια». Λαϊκή φρασεολογία (σημερινό ἰταλικό: *insomma*) συχνότατη στό *Σατιρικόν*.

tria verba cito dicat, et serum me ducat: ἦταν γνωστή ἡ βραδυγλωσσία τοῦ Κλαυδίου ὁ Αὔγουστος, κλείνοντας τό λόγο του, ἐκμεταλλεύεται τά φυσικά ἐλαττώματα τοῦ Κλαυδίου, τή χωλότητα καί τόν τραυλισμό.

Ἡ ἔκφραση «*tria verba*» εἶναι παροιματική καί συχνή: Πλαῦτ. *Trin.* 963: *te tribus verbis volo*, Σεν. *Ἐπ.* 40.9: *tria verba non potest jungere*. Ἴσως δέν πρέπει νά ἐκλάβουμε τό ἀριθμητικό «τοῖς μετρητοῖς» πρβλ. νεοελλ. «δύο λόγια», ἰταλ. *due parole*, ἀγγ. *a couple of words*. Τό νοηματικό βάρος πέφτει στό ἐπίρρημα: *cito*.

Ὅσοι ἐρμηνευτές ἐπιμένουν στίς τρεῖς λέξεις ὑποπτεύονται ὅτι αὐτές εἶναι *hic meus est* ἢ *aio esse meum*, μέ τίς ὁποῖες ὁ νέος ἀφέντης ἐπιβεβαίωνε τήν κατοχή ἑνός δούλου ἢ: *do, dico, addico*, μέ τίς ὁποῖες ὁ πραιτωρ δήλωνε τήν κατοχή ἑνός δούλου. Οἱ ἐρμηνεῖες αὐτές στηρίζονται στό κυριολεκτικό νόημα τῆς β' φράσης: *servum me ducat*.

Ἴσως ὅμως δέν πρέπει νά συνδυάζουμε τήν ὅλη φράση μέ τή δουλεία. Κι' ἐμεῖς συχνά λέμε σέ κάποιον: «ἂν τό πετύχεις, νά μοῦ τρυπήσεις τή μύτη», χωρίς νά κυριολεκτοῦμε – καί στήν περίπτωση μάλιστα αὐτή ἡ β' φράση (: «νά μοῦ τρυπήσεις...») προήλθε ἀπό τή δουλεία, ὅπως καί ἡ φράση «τόν (τήν) σέρνει ἀπό τή μύτη».

Καί ὅμως σέ ἐπιστολή του ὁ Αὔγουστος, Σουητ. *Κλαύδ.* 4, παραδέχεται ὅτι ἐξεπλάγη κάποτε ἀκούγοντας τόν Κλαύδιο νά ἀγορεύει μέ σύνθεση (: *declamāt σαφῶς*), ἐνῶ συνήθως μιᾶ μέ τόση ἀσάφεια (: *tam ἀσαφῶς loquatur*).

XI.4.

gessi = *egi*, συμπεριφέρθηκα. *honeste* = «σωστά», ὅπως πρέπει πρβλ. Πέτρο. *Σατ.* 43.1: «*honeste vixit, honeste obiit*».

si nulli clarius respondi: ἄλλο προβληματικό χωρίο ὡς πρός τή σημασία τοῦ *clarius*: τή γραφή αὐτή παραδίδει τό ἀρχαιότερο χειρόγραφο S. Ὁρισμένοι ἐκδότες προτιμοῦν τή διόρθωση *durius* τοῦ *Rhenanus*, γιά τήν προέλευση τῆς ὁποίας (ἀπό τό ἀρχικό *clarius* > *darus* > *durus* > *durius*) κάνει λόγο ὁ *Eden*, 125. Ἐρμηνεύει λοιπόν ὁ *Eden*: *clarius* = 1) μέ ὑπερβολική ἔμφαση (δηλ. «ἀπρεπῶς»), 2) χωρίς διπλωματικότητα: ἀκολουθεῖ δηλαδή τόν *Russo*, 105.

Ὁ Αὔγουστος παρουσιάζεται ἐδῶ ὡς τιμητής τῆς πολιτικῆς ἠθικῆς ἐπικαλεῖται τήν ὡς τώρα ὑποδειγματική συμπεριφορά του στή σύνοδο τῶν

θεῶν. Ὡς τώρα δὲν εἶχε ποτέ πάρει τὸ λόγο (βλ. X.1), ἀπλῶς ἀπαντοῦσε, ὅταν τὸν ρωτοῦσαν αὐτὸ τὸ μαθαίνουμε τώρα. Ἡ ὡς τώρα στάση του τοῦ δίνει τὸ δικαίωμα νὰ προτείνει ὅσα ἀκολουθοῦν.

Ἄξιοπρόσεκτη φαίνεται ἡ διόρθωση τοῦ Lund: *dubius*, δηλαδή «ἂν σέ κανένα δὲν ἀπάντησα ἀσαφῶς». Σέ ὅλες τίς περιπτώσεις (*clarus, dubius, durus*) τὸ ἐπίρρημα πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς θετικοῦ βαθμοῦ ἐπίρρημα μέ ἔμφαση: «κάπως...». Βλ. Ernout-Thomas, § 193.

injurias meas: βλ. *domestica mala* (X.3).

ex tabella recitavit: δὲν ἀπαγορευόταν κάτι τέτοιο στή ρωμαϊκὴ Σύγκλητο (Κικ. *Ad fam.* 10.13, 1): συχνά οἱ προτάσεις πρὸς ψήφιση ἔρχονταν γραπτές. Ὁ Αὐγουστος μάλιστα συνήθιζε ἔτσι νὰ διατυπώνει τίς προτάσεις του (Σουητ. *Αὔγ.* 84).

XI.5.

quandoquidem: ἐπίσημη φρασεολογία – ἀντιστοιχεῖ στό «ἐπειδή» τῶν δικῶν μας δικαστικῶν ἀποφάσεων.

Apprium Silanum: εἶχε παντρευτεῖ τὴν Δομιτία, μητέρα τῆς Μεσσαλίνας ἀπὸ προηγούμενο γάμο. Ἡ Μεσσαλίνα τὸν προκάλεσε καὶ ὁ Ἄππιος τὴν ἀπέκρουσε. Τότε ἡ Μεσσαλίνα μέ τὸν Νάρκισσο σχεδίασαν τὸ φόνο του, λέγοντας στὸν Κλαύδιο ὅτι καὶ οἱ δύο (Μεσσαλίνα, Νάρκισσος) εἶδαν στὸν ὕπνο τους ὅτι ὁ Ἄππιος σκότωσε τὸν Κλαύδιο! (Βλ. Τάκτ. *Χρον.* XI.29, Σουητ. *Κλαύδ.* 29 καὶ 37, Δίων Κ. 60.14). Ὁ Ἄππιος Σιλανός ἦταν πρόγονος τοῦ Κορν. Φαύστου Σύλλα, ὁ ὁποῖος ἀργότερα θὰ παντρευτεῖ τὴν κόρη τοῦ Κλαυδίου Ἀντωνία.

Magnum Pompejum, L. Silanum, Crassum Frugi: βλ. παραπάνω XI.2.

tam similem... ovum: παροιμία συνηθισμένη (βλ. Κικ. *Acad.* 2.17.54). Ὑπάρχουν παρόμοιες ἐκφράσεις στὸν καθημερινὸ λόγο: νεοελληνικά «σάν δυὸ σταγόνες νερό», ἢ ἴδια φρασεολογία στά ἰταλικά (Russo, 106), στά ἀγγλικά (Eden, 126) «σάν δυὸ μπιζέλια», στά ἰσπανικά (βλ. Russo, 106).

ceteros... iniri non potuit: βλ. παρακάτω XIV.1. Ἡ φρασεολογία συναντᾶται καὶ στὸν Καίσαρα *D.b.Q.* VII.76: *numerus inibatur*.

rerum judicandarum vacationem: καὶ αὐτὸ τὸ χωρίο ἔχει παρουσιάσει ἐρμηνευτικές δυσκολίες: 1) Ὁ Αὐγουστος ζητεῖ νὰ ἀποπεμφθεῖ τὸ γρηγορότερο ὁ Κλαύδιος στὸν Κάτω Κόσμο, ὅπου θὰ δικαστεῖ ἐνώπιον τοῦ Αἰακοῦ (βλ. παρακάτω XIV) γιὰ τὰ ἐγκλήματά του. Νὰ μὴν θεωρηθεῖ δηλαδή ὅτι ὁ Κλαύδιος «καθαρίζει» μέ τὴν ἀπόρριψη τῆς αἰτήσεως νὰ γίνει θεός (Russo, κ.ά.). 2) Νὰ μὴν ὑπάρξει καθυστέρηση τῆς δίκης αὐτῆς πού πρέπει νὰ ὑποστεῖ ὁ Κλαύδιος (W. Rouse). 3) Νὰ μὴν δοθεῖ δικαίωμα ἐφέσεως στὸν Κλαύδιο (Bücheler, Rostagni, ad loc.). 4) Νὰ ἀπαγορευθεῖ στό ἐξῆς στὸν Κλαύδιο νὰ δικάζει (Ball, 218-9).

Ἀπὸ τίς προτεινόμενες ἐρμηνεῖες προτιμῶ τὴν πρώτη, διότι κατ' αὐτὴν ὁ Αὐγουστος ζητεῖ νὰ στερηθεῖ ὁ Κλαύδιος ἀπὸ τὸ δικαίωμα νὰ θεωρηθεῖ τὴν ἔξωσή του ἀπὸ τὸν οὐρανὸ ὡς «δεδικασμένον» καὶ ν' ἀποφύγει τὴ δίκη στὸν Κάτω Κόσμο. (Ἴσως κάτι τέτοιο νὰ μὴν ἦταν ἀπόλυτα νόμιμο, ἦταν ὅμως κάτι πού συνήθιζε ὁ Κλαύδιος, ὅταν δικάζε, παραβιάζοντας τὰ δικαίωμα τῶν ἐνὸς ἀντιδίκου). Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Rouse μοῦ φαίνεται ἀσθενέστερη, γιατί παρουσιάζει τὸν Αὐγουστο νὰ ἐνδιαφέρεται περισσότερο γιὰ τὴν ἀποπομπὴ τοῦ Κλαυδίου ἀπὸ τὸν οὐρανὸ, παρά γιὰ τὴν τιμωρία του στὸν Κάτω Κόσμο: τὸ *illi... dari* συνδέεται στενά μέ τὸ προηγούμενο *in eum... animadverti* παρά μέ τὸ ἐπόμενο: *eumque... exportari*. Ἐπειδὴ πρέπει νὰ τιμωρηθεῖ ὁ Κλαύδιος, γι' αὐτὸ ὁ Αὐγουστος δὲν δέχεται καμιά ἀργοπορία στήν ἀποπομπὴ του (=Κλαυδίου) ἀπὸ τὸν οὐρανὸ, καὶ στή δίκη του, οὔτε ὁποιαδήποτε ἀμφισβήτηση τῆς ἀνάγκης νὰ γίνει αὐτὴ ἡ δίκη. Ἡ ἐρμηνεία τῶν Bücheler κλπ. μᾶς παρουσιάζει τὸν Αὐγουστο νὰ ἀρνεῖται στὸν Κλαύδιο τὰ δικαίωμα τῶν ἀντιδίκου (ἐδῶ τὴ δυνατότητα τῆς ἐφέσεως), χωρὶς ἀναφορὰ σέ ἐπακόλουθη δίκη – ἔτσι ὅμως τὸ «*severe animadverti*» μένει ἀδικαιολόγητο. Ἀπὸ ποιὸν θὰ τιμωρηθεῖ ὁ Κλαύδιος καὶ πῶς; Καὶ ἡ τυχόν ἐφεση τοῦ Κλαυδίου τί θὰ ζητοῦσε; Ἡ ἐρμηνεία τέλος τοῦ Ball δὲν ἔχει γίνει δεκτὴ γενικά: (Κατὰ τὸν Eden, 126-7) δὲν πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ φράση *regum... vacationem* συγκεκριμενοποιεῖ τὴν προηγούμενη *severe animadverti*, οὔτε στή συνέχεια γίνεται λόγος γιὰ τὴ συνήθεια τοῦ Κλαυδίου νὰ δικάζει, ἀλλὰ προσάγεται στό δικαστήριον τοῦ Κάτω Κόσμου.

Μέ δυὸ λόγια ὁ Αὐγουστος προτείνει: νὰ τιμωρηθεῖ (γιὰ τὰ ἐγκλήματά του) ὁ Κλαύδιος ἀπὸ τὸ ἀρμόδιο δικαστήριον, καὶ νὰ μὴν τοῦ δοθεῖ ἡ εὐκαιρία νὰ ἀναβάλλει ἢ νὰ ἀποφύγει μιὰ τέτοια δίκη: γι' αὐτὸ πρέπει τὸ γρηγορότερο νὰ κατεβεῖ στὸν Κάτω Κόσμο, ὅπου θὰ δικαστεῖ.

caelo, Olympo: ἂν *caelum* εἶναι ἡ Ἰταλία, τότε *Olympus* εἶναι ἡ Ρώμη. Προφανῶς ὁ Σενέκας παρωδεῖ τὰ διατάγματα μέ τὰ ὁποῖα διατασσόταν ἡ ἐξορία κάποιου. Κατὰ τὸν Ball, στηριζόμενον στὸν Fromond, οἱ οὐράνιες σφαιρες εἶναι δέκα καὶ πρώτη εἶναι τοῦ Ὀλύμπου. Θὰ πρέπει λοιπὸν ὁ Κλαύδιος νὰ διαθέσει τὸ 1/10 τοῦ χρόνου πού τοῦ δίνουν ὡς διορία ἀπομακρύνσεως, γιὰ νὰ φύγει ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο, τὴν πρώτη σφαῖρα.

intra diem tertium: οἱ Ρωμαῖοι, ὅπως καὶ οἱ Ἕλληνες, μετροῦσαν καὶ τὴν ἡμέρα τὴν τρέχουσα. Ἐπομένως ἐδῶ ἡ φράση σημαίνει: «τὸ ἀργότερο μεθαύριο».

XI.6.

pedibus... itum est: οἱ ὑποστηρικτές τῆς κάθε προτάσεως συμπαρατάσσονται μέ τὸν εἰσηγητὴ καὶ καταμετροῦνται οἱ ψῆφοι τῆς κάθε ὁμάδας.

pes mora: ποιητική έκφραση.

Cyllenius: ο ψυχοπομπός Έρμης (βλ. III.1). Κατά τόν μῦθο, στήν Κυλλήνη εἶχε γεννηθεῖ ὁ Έρμης (Βεργ. Αἴν. VIII.138 κ.έ.).

collo obtorto: ἔτοι συνελάμβαναν στή Ρώμη τούς ὑπόπτους καί τούς ὀδηγοῦσαν στόν πραιτορα, βλ. Πλαῦτ. Ροεν. 790. Στόν Λουκιανό, Ἰκαρ. 34, ὁ Έρμης ἀρπάζει τόν Μένιππο ἀπό τό αὐτί.

trahit ad inferos a caelo: ἡ σειρά τῶν λέξεων κατά τά παλαιότερα χειρόγραφα. Ἄν δέν προσθέσουμε τό *illuc* (ὅπως στά χειρόγραφα τοῦ Κατούλλου) πρὶν ἀπό τό *unde*, θά χρειαστεῖ (χωρίς νά ἐξοβελίσουμε τό *a caelo*) ἢ νά στίξουμε: *ad inferos, a caelo, unde...* ἢ νά μεταθέσουμε τό *a caelo* πρὶν ἀπό τό *ad inferos*: τήν τελευταία αὐτή λύση προέκρινα, γιατί ἡ ἀντιπαράθεση οὐρανοῦ καί ὑποχθονίων (*caelo, inferos*) εἶναι ρητορικά πετυχημένη, παρά τόν πλεοναστικό χαρακτήρα τῆς ὅλης φρασεολογίας.

unde... quemquam: στίχος τοῦ Κατούλλου (III.12) γιά τό νεκρό σπουργίτι τῆς Λεσβίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XII

Καθώς ὁ Έρμης ὀδηγεῖ τόν Κλαύδιο στόν Κάτω Κόσμο, βλέπουν οἱ δύο τους μιά πολύ μεγάλη συγκέντρωση καί πορεία λαοῦ. Εἶναι ἡ κηδεῖα τοῦ Κλαυδίου πού ὀδηγεῖται διά τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ στή μόνιμη πλέον κατοικία του. Οἱ δικολάβοι θρηνοῦν τήν ἀπώλεια, οἱ νομομαθεῖς ὅμως νιώθουν τώρα ἐλεύθεροι. Καί ἀκολουθεῖ τό «μέγα χορικόν», μέ τό ὅποιο ὁ λαός θρηνεῖ τόν Κλαύδιο μέ τόσο κολακευτικά λόγια, ὥστε νά ἀποβαίνουν αὐτά χονδροειδῆς σάτιρα εἰς ἄρος τοῦ νεκροῦ.

XII.1.

Κατά τόν Weinreich, 107 κ.έ., ἴσως ὁ Σενέκας ἀντλεῖ ἐδῶ στοιχεῖα ἀπό τόν Μένιππο (γενική χαρά γιά τόν θάνατο ἑνός τυράννου, θρῆνος κατά διαταγήν).

descendunt per viam Sacram: Ἡ Ἱερά ὁδός, στήν ὁποία ἐξελίσσονται πολλές τελετές, ὅπως οἱ ἐπίσημες κηδεῖες, ἔνωσε τήν Ἀγορά (Forum) μέ τήν Ἀπλία ὁδό, ἀπό τήν ὁποία ὁ Κλαύδιος ἀνέβηκε στόν οὐρανό. Τώρα ὁ Κλαύδιος καί ὁ Έρμης διά τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ ἐπιστρέφουν στήν Ἀγορά, ὅπου συναντοῦν τήν κηδεῖα τοῦ αὐτοκράτορα. Μέ τήν εὐκαιρία αὐτή περιγράφεται ἡ κηδεῖα. *Descendunt* ἀπό τόν οὐρανό στή Via Sacra καί ἀπό ἐκεῖ στόν Ἄδη.

interrogat Mercurius: (ἐνν. *aliquem viatorem*). Ὁ Bücheler διορθώνει: (*Claudius*) *interrogat Mercurium*. Ἄλλ' αὐτό ἀντιφάσκει πρὸς τό ἀκόλουθο κείμενο: *num Claudii... esset*.

quid sibi velit: καθημερινή φρασεολογία: «τί θέλει», «τί ζητᾷ».

velit... esset: παραβίαση τῶν κανόνων τοῦ πλαγίου λόγου (Ball, 71): τό *interrogat* εἶναι ἱστορικός Ένεστῶς, θά ἔπρεπε λοιπόν καί τά δύο ρήματα νά εἶναι στόν ἴδιο χρόνο τῆς ὑποτακτικῆς. Ὁ Russo (ad loc.) διακρίνει διαφορά μεταξύ τῶν δύο φράσεων: «ποιά σημασία (ἐξακολουθεῖ νά) ἔχει αὐτή ἡ συγκέντρωση..., μήπως ἦταν ἡ κηδεῖα... (=ὀριστικό γεγονός)». Ἄλλ' ὁ ἱστορικός Ένεστῶς (*interrogat*) μπορεῖ κατά περίπτωση νά ἐκλαμβάνεται ὡς ἀρκτικός ἢ ἱστορικός χρόνος.

et = et profecto (βλ. VI.1)

impensa cura: πρβλ. *pretio* (Κικ. *Att.* 14.13.5).

deum efferrī: γιά τή μεγαλοπρέπεια τῆς κηδεῖας τοῦ Κλαυδίου, πρὸς τόν ὅποιο προσφέρθηκαν «*caelestes honores*» (=οὐράνιες τιμές) βλ. Σουητ. *Κλαυδ.*, 45, Τάκ. Χρον., XII.69. Οἱ κηδεῖες τῶν πλουσίων διακρίνονται γιά τόν πλοῦτο τους καί τόν θόρυβο (Όρατ. *Σάτ.*, I.6, 42-44). Μέ βάση τό χωρίο αὐτό τοῦ Όρατίου, οἱ ἐκδότες διορθώνουν τό *tibicinum* τῶν χειρογράφων σέ *tubicinum*: *tibicen* εἶναι ὁ αὐλητής, ἐνῶ *tubicen* = σαλπικτής, *cornicen* = κεραυλῆς, *aen(e)ator* = μουσικός χάλκινων πνευστῶν, χρησιμοποιούμενος στίς στρατιωτικές ὀρχήστρες, θεατρικές παραστάσεις καί κηδεῖες.

tubicinum, aen(e)atorum: Μετέφρασα κατά σχῆμα ὑπαλλαγῆς, ἀναφέροντας τό ὄργανο ἀντί τοῦ ὄργανοπαίκτη.

turba, conventus: οἱ δύο λέξεις εἶναι συνώνυμες, γι' αὐτό καί προέκυψε πρόβλημα ἐρμηνευτικό· ὁ Lipsius πρότεινε νά διορθωθεῖ ἡ 6' λέξη σέ *conventus*: «συμφωνία», ἀλλ' ὁ Russo τό ἀπέκρουσε γιά λόγους ὑφολογικούς: τά δύο συνώνυμα «καθιστοῦν εὐκρινῆ τήν εἰκόνα τοῦ συγκεχυμένου πλήθους τῶν ἠχούντων» (109). Ἴσως τό λαϊκό «μάζωξη» (γιά ὄργανοπαῖκτες) νά εἶναι τό καταλληλότερο ἐδῶ. Προφανῶς ὁ Σενέκας θέλει νά μᾶς δώσει τήν εἰκόνα ἑνός «σαματᾶ» ἢ «χαβαλέ». Ἡ ὅλη παράγραφος ξεχειλίζει ἀπό εἰρωνεία: *deum efferrī, turba-conventus, etiam Claudius...*

etiam Claudius... posset: ὁ Κλαύδιος ἔχει πρόβλημα βαρυνκοῖας (Δίων Κ., 60.33) καί ὑπνηλίας (Σουητ. *Κλαυδ.*, 8 καί 33).

laeti, hilares: συνώνυμα σέ τυπικό ἀσύνδετο. Πρβλ. V.1: *gaudium publicum*.

tamquam liber: «σάν ἐλεύθερος» μέ ὑποκειμενική χροιά (Russo, 110). Πρβλ. I.1: *ego scio me liberum factum*.

Agatho: ἄγνωστος, προφανῶς *causidicus*. Ὁ Lund διερωτᾶται ἂν τό ὄνομα εἶναι πλαστό (<ἀγαθός). Κάτι τέτοιο μόνο ὡς εἰρωνεία μπορεῖ ἐδῶ νά σταθεῖ, δεδομένης τῆς πονηρίας καί πλεονεξίας τῶν «δικηγόρων» (τῶν *causidici* δηλαδή).

causidici plorabant (=plebant): γιατί, μέ τό θάνατο τοῦ Κλαυδίου, πέρασαν διά παντός (ὅπως φοβούνται) οἱ «καλές ἡμέρες» πού τούς εἶχαν κάνει πλού-

σιους. Ἡ ἄσκησις τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος ἐπὶ Κλαυδίου ἰσοδυναμοῦσε συχνά μὲ ἐκδιασμό τοῦ πελάτη, μέσω συμπαιγνιῶν, παρὰ τὸ ὕψος τῆς ἀμοιβῆς πού εἶχε καθορίσει ὁ Κλαύδιος.

sed plane ex animo: ὄχι ὑποκριτικά, ὅπως στίς δίκες.

jurisconsulti: οἱ ἰδιότροπες καὶ ὑποκειμενικὲς νομικὲς ἐρμηνεῖες τοῦ Κλαυδίου (βλ. Σουητ. *Κλαύδ.*, 14) δὲν ἄφηναν περιθώριο στοὺς νομομαθεῖς (*jurisconsulti*) νὰ ἐκφράσουν γνώμη.

capita conferentes: νὰ πλησιάζουν τὰ κεφάλια τους, γιὰ νὰ συζητήσουν σιγανὰ καὶ νὰ κλάψουν τίς τύχες τους (*fortunas = res adversas*, Lund).

non semper... erunt: βλ. VIII.2, *Saturnalicus princeps*. Ἄλλ' ἢ φράσις *semper Saturnalia ago*, εἶναι ἀντίστοιχη τῆς ἐλληνικῆς «ἐσαεὶ ἐορτάζω Διονύσια» (Λουκ., *Περὶ τῶν ἐπὶ μισθῶ...*, 16) κ.ά. (βλ. Roncali, 19). Πρὸς Περτ. *Σατ.* 44.3: *isti majores maxillae semper Saturnalia agunt = «τὰ μεγάλα στόματα ἔχουν κάθε μέρα γιορτῆς»* (Μ. Μερκαλλῆς).

XII.3.

Claudius - intellexit: ὁ Κλαύδιος παριστάνεται ἐδῶ λίγο «βραδυνούσης».

ingenti μεγάλῳ: σκόπιμη παράθεσις δύο λέξεων (διαφορετικῶν γλωσσῶν) συνωνυμῶν, χάριν ἀστεϊσμοῦ: λαϊκὸς πλατυασμὸς (Ball, 69) παραδείγματα σταχυολογεῖ ἀπὸ τοὺς σχολιογράφους ὁ Eden, 130. Ὁ Lund δέχεται χάσμα μετὰ τὸ *ingenti*.

nenia: ὁ Σενέκας συνθέτει ἐδῶ ἐπικήδειο λόγο ἔμμετρο (*laudatio funebris*) μέσαισι ὅμως στίχοις. Τὸν ἴδιο στίχο εἶχε καὶ ἡ πραγματικὴ *laudatio funebris* πού ἐκφώνησε γιὰ τὸν Κλαύδιο ὁ Νέρων, γραμμὴν ἀπὸ τὸν Σενέκα (*Τακ. Χρον.*, XIII.3) καὶ πού προκάλεσε τὰ γέλια τῶν ἀκροατῶν κάποιες στιγμῆς. Κάποιοι στίχοι τῆς *nenia* παρωδοῦν στίχοις ἀπὸ χορικά τοῦ ἴδιου τοῦ Σενέκα (βλ. παραπάνω VII.2, καὶ Weinreich, 113 κ.έ.).

Ἡ δομὴ τοῦ θρήνου δὲν ἀφίσταται τῶν συνήθων βασιλικῶν πανηγυρικῶν: στ. 1-2, ἀποστροφή στοῦ λαοῦ· 3-5, ἀρετὲς (πνευματικὲς, ψυχικὲς) τοῦ νεκροῦ· 6-18, στρατιωτικὰ ἐπιτεύγματα (σὲ Ἀνατολή, στ. 6-12, σὲ Δύση, στ. 13-18)· 19-26, πολιτικὰ ἐπιτεύγματα· 27-31, ποιοὶ θρηνοῦν περισσότερο τὸ θάνατο τοῦ Κλαυδίου. Τὰ ρητορικὰ στοιχεῖα εἶναι ἀφθονα, π.χ. ὁμοιοκαταληξίαι (στ. 1), παρηγήσεις (στ. 2, 3), ἐπαναφορῆς (στ. 6-7). Δὲν γνωρίζουμε ἂν ὁ ἀνάπαιστος (υυ-) ἦταν τὸ τότε καθιερωμένο μέτρο γιὰ παρόμοια ποιήματα (ἦταν πάντως τὸ εὐνοούμενο μέτρο στὰ χορικά τοῦ Σενέκα): οἱ Heraeus, Eden ἐξοδερίζουν τὴν λέξη *anapaestis*, ἀλλ' ὁ Russo τὴν θεωρεῖ στοιχεῖο χιουμοριστικὸ (111).

Nenia (=θρήνος): Στὸ ἀναπαιστικὸ δίμετρο, μπορεῖ ὁ σπονδεῖος (—) νὰ ἀντικαθιστᾷ τὸν ἀνάπαιστο στό α', β' ἢ δ' πόδι, δηλαδή --||υυ|--, ἢ ὁ δά-

κτυλος τὸν ἀνάπαιστο στό α' καὶ γ' πόδι: -υ|υυ-||-υυ|υυ-. Οἱ στίχοι 5 καὶ 14 εἶναι μονόμετρα μὲ μέτρο -υυ|--. Ὁ Waltz, IX, προτιμᾷ τὴν διαίρεση τοῦ ποιήματος σὲ μονόμετρα — καὶ ἔτσι οἱ στίχοι γίνονται 60, «μὲ πῶς αἰσθητὸ τὸ κωμικὸ ἀποτέλεσμα» (X).

Forum: ἐκεῖ ἄρχιζε ἡ τελετὴ τῆς κηδείας (Russo).

cecidit: λεγόταν γιὰ τοὺς πεσόντες στὴ μάχη (Lund).

cordatus: πρὸς VIII.1: *pec cor... habet* (λαϊκῆς προελεύσεως παράγωγο: Ball, 70).

fortior: βλ. Σουητ. *Κλαύδ.*, 35, ὅπου ὁ Κλαύδιος χαρακτηρίζεται *et diffidens*.

Ἐπίσης βλ. Δίων Κ., 60.2: «ἐν φόβῳ πολλῶν τραφεῖς».

pulchre... orbe: ἐξυμνοῦνται ὑποτίθεται οἱ πνευματικὲς καὶ ψυχικὲς ἀρετὲς τοῦ Κλαυδίου: ἦταν «ἀνοιχτὸ μυαλό» καὶ «γενναῖα καρδιά».

citato cursu: βλ. I.2 καὶ V.2 γιὰ τὴν χαλότητα τοῦ Κλαυδίου.

celeris: ἡ διόρθωσις τοῦ Russo (*Celeris = τὸ ρωμαϊκὸ ἱππικὸ*) φαίνεται ἐδῶ ἀδικαίωτη τὴν υἱοθετεῖ ἡ Roncali, ad loc.

rebelles: Στὰ χρόνια τοῦ Κλαυδίου συγκρούστηκαν οἱ Ἰθῆρες (σύμμαχοι τῆς Ρώμης) μὲ τοὺς Πάρθους (φόρου ὑποτελεῖς τῆς Ρώμης), τοὺς πάντοτε ἀνυπότακτους, ἀλλ' ἡ σύγκρουσις ἀπέβη εὐνοϊκὴ γιὰ τὰ ρωμαϊκὰ συμφέροντα. Πάντως ὁ Κλαύδιος δὲν ἐξεστράτευσε. Γιὰ τὰ γεγονότα βλ. *Τακ. Χρον.* XI-I.45-51.

Parthos, Persida, Medi: στὴ σκέψῃ τῶν Ρωμαίων τοῦ ἰου μ.Χ. αἰ. καὶ τοῦ Σενέκα οἱ τρεῖς λαοὶ ταυτίζονταν. Ἔτσι *Persida = Parthiam*.

certaine manu: πρὸς παραπάνω VI.2: *solutae manus!*

vulnere parvo: ἐφόσον ἦταν μόνο μὲ βέλος ἀπὸ μακρῶς.

8-11: Ὁ Lund ἀποδίδει «βρώμικη» ὑπαινικτικὴ σημασία στοὺς στίχοις αὐτοὺς (*levibus telis - tendere pernum*). Ἡ συνέχεια τοῦ κειμένου δὲν ἐπιβεβαιώνει τὴν ἐρμηνεία αὐτή, ἐνῶ εἶναι (ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά) γνωστὴ ἡ πολεμικὴ τακτικὴ τῶν Πάρθων. Τὸ ἴδιο ἀπαράδεκτη θεωρῶ καὶ τὴν ἄποψη ὅτι ἴσως «*picta terga*» (στ. 12) νὰ δηλώνει δερματόστιξη (ταττουάζ): ἡ παράστασις τῶν Περσῶν στὴν ἐρυθρόμορφη ἀπτική ἀγγειογραφία ἀποδεικνύει τὸ ποικιλόχρωμο τῶν ἐνδυμάτων τῶν λαῶν αὐτῶν.

picta... fugacis: οἱ Πάρθοι φοροῦσαν πολυχρόμα ἐνδύματα. Συνήθιζαν νὰ ὑποχωροῦν καὶ ξαφνικὰ νὰ κάνουν μεταβολὴ καὶ νὰ ρίχνουν βέλη σὲ ὄσους τοὺς κνηγοῦσαν («πάρθειον βέλος»).

ille Britannos...: Τὸ 43 ὁ Αὐλὸς Πλαῦτιος εἰσέβαλε στὴ Βρεταννίαν καὶ δημιούργησε «προγεφύρωμα» νοτίως τοῦ Ταμέσεως. Τότε ἤρθε στὴ Βρεταννίαν ὁ Κλαύδιος καὶ, ἐπικεφαλῆς τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ, πέρασε τὸν Τάμεσι καὶ κατέλαβε τὸ Καμουλόδουνο (Colchester). Ἡ Σύγκλητος τοῦ ἔδωσε τὸν τίτλο «Βρεταννικὸς» καὶ ὁ Κλαύδιος ἐτέλεσε θρίαμβο στὴ Ρώμη (ἀρχὲς τοῦ

- 44 μ.Χ.). Βλ. Δίων Κ., 60.19-23, Τάκ. Χρον. XII.36, Σουητ. Κλαύδ., 17. Η ὄλη ἐκστρατεία τοῦ Κλαυδίου διήρκεσε... 16 ἡμέρες!
- ultra... ponti:* κατά τόν Δίωνα Κ., 60.19, οἱ Ρωμαῖοι διαμαρτύρονταν ὅτι τοὺς ὀδηγοῦσε ὁ Κλαύδιος «πέρα τοῦ γνωστοῦ κόσμου». Ὑπάρχει μάλιστα δημηγορία τοῦ Κλαυδίου, στήν ὁποία ὁ ἴδιος λέει ὅτι ἐπεξέτεινε τό κράτος «πέραν τοῦ Ὁκεανοῦ» (Russo, 113).
- caeruleos scuta Brigantas* = Brigantas cum caeruleis scutis. Η αἰτιατική *scuta* εἶναι τῆς ἀναφορᾶς στό *caeruleos*. Οἱ Βρίγαντες ἔβαφαν τίς ἀσπίδες τους μέ λουλάκι.
- Brigantas:* ἡ πολυπληθέστερη βρετανική φυλή. Ὁ Π. Ὁστόριος Σκάπουλας (50 μ.Χ.) τοὺς ἐπέβαλε βασιλίσα τήν Cartimandua. Ὑπετάγησαν ἐπί Βεσπασιανοῦ, ἀργότερα!
- Romuleis* (<Romulus) = Romanis. Γιά τήν ὀριστική ὑποταγή τῶν Βρετανῶν ἐπί Δομιτιανοῦ, βλ. Τάκ. Agr. 17.
- ipsum... Oceanum:* πρβλ. Σουητ. Κλαύδ., 17: ὁ Κλαύδιος στόλισε τό ἀνάκτορο μέ ναυτικό στεφάνι γιά τή νίκη του ἐπί τοῦ Ὁκεανοῦ!
- citius discere causas:* πρβλ. X.4: *antequam... cognosceres... audires.*
- una... audita:* πρβλ. Σουητ. Κλαύδ., 15, 29. Πάντως ὁ Δίων Κ., 60.28 λέγει ὅτι ὁ Κλαύδιος δίκασε εἰς θάρος τῶν ἐρημοδικούντων κατά σύστημα: ὁ Σενέκας ἐδῶ ὑπερβάλλει μέ στόχο σατιρικό. Προφανῶς καί στή συνέχεια (στ. 21, *saere ne ultra*) ὑπερβάλλει – δέν ὑπάρχουν σχετικές μαρτυρίες.
- toto... anno:* πρβλ. VII.4, *totis diebus mense Iulio.*
- qui... silenti:* πρόκειται γιά τόν Μίνωα, δικαστή μαζί μέ τόν Αἰακό καί τόν Ραδάμανθο στόν Κάτω Κόσμο. Βλ. ὅμως παρακάτω τά κεφ. XIV-XV!
- Cretaeta... centum:* βλ. Ὁμ. Β 649: «Κρήτην ἑκατόμπολιν».
- Τελικά ὄχι μόνο ὁ Κλαύδιος δέν θά γίνει δικαστής στόν Ἄδη, ἀλλά καί θά τιμωρηθεῖ παραδειγματικά.
- populo silenti:* εἶναι οἱ νεκροί.
- venale genus:* πρβλ. (Τάκτ. Χρον., XI.5) τί λέγει ὁ Σουίλλιος γιά τοὺς *advocatos*.
- venale genus:* βλ. καί Πετρ. Σατ. 14.2: «κι' ὁ Ἰππέας (=δικαστής), πού εἶναι τή δίκη γιά νά κάνει, ὅ,τι πουλιέται ρεκλαμάρει» (Μ. Μερακλῆς). Η φράση μᾶς θυμίζει τόν Ἰουγούρθα στόν Σαλλούστιο, 35, πού χαρακτήρισε τή Ρώμη «urbem venalem».
- poetae novi:* ἦταν οἱ κόλακες-ποιητές πού σύχναζαν στήν αὐλή τοῦ Κλαυδίου. Δέν τοὺς γνωρίζουμε, ἴσως καινοτομοῦσαν (*novi* = modernists, Sullivan, 240). Βλ. Πλίν. Ν., I.13, 3.
- novi:* τό ἀποδίδω μέ τό «σύγχρονοι», γιά νά δηλώσω καί τό ὑποτιθέμενο «καινοτόμο» πνεῦμα τῶν «αὐλικῶν» αὐτῶν ποιητῶν. Βέβαια οἱ εἰρωνεῖες τοῦ Σενέκα κατά τῶν «δικολάβων» καί τῶν «πονητῶν» δέν θέτουν τόν ἴδιο στό

ἀπυρόβλητο. Καί αὐτός δάνεισε τό πνεῦμα του στόν Νέρωνα, ὅταν ἔγραψε τόν ἐπικήδειο γιά τόν Κλαύδιο πού ἐκφώνησε ὁ Νέρων, καί αὐτός κολάκεψε τόν Πολύβιο καί τόν Νέρωνα. Ἴσως, ὑπό τίς περιστάσεις πού ἔζησε, νά τόν δικαιολογοῦμε, δέν μποροῦμε ὅμως νά τόν δικαιώσουμε.

Γιά τίς φιλολογικές δραστηριότητες τοῦ Κλαυδίου βλ. Σουητ. Κλαύδ., 40-42. *concusso... fritillo:* ἦταν οἱ *aleatores*, ὅσοι ἐπαιζαν ἀστραγάλους ἢ ζάρια (ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Κλαύδιος, βλ. παρακάτω τά κεφ. XIV-XV). Ὁ Κλαύδιος πάντως εἶχε γράψει βιβλίο περί κυβείας (Σουητ. Κλαύδ., 5, 33).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XIII

Ὁ Κλαύδιος ὀδηγεῖται στόν Κάτω Κόσμο, ὅπου τόν ὑποδέχεται ὁ ἀπελεύθερός του Νάρκισσος – εἶχε ὑποσκελίσει τό ἀφεντικό του. Ὁ Νάρκισσος σπεύδει νά ἀναγγεῖλει στοὺς ἄλλους κατοίκους τοῦ Ἄδη τήν ἄφιξη τοῦ Κλαυδίου. Αὐτοί τόν ὑποδέχονται μέ φωνές καί χειροκροτήματα: εἶναι ὄλοι ὅσους θανάτωσε ὁ Κλαύδιος, θύματα τοῦ Ναρκίσσου καί τῆς Μεσσαλίας, ἡ Μεσσαλίνα καί οἱ ἐραστοί της, οἱ ἀξιωματοῦχοι καί οἱ φίλοι (θύματα!) τοῦ Κλαυδίου. Τέλος ἀκολουθοῦν ὄλοι οἱ συγγενεῖς.

Ὁ Κλαύδιος εὐχαριστεῖται μέ τήν ὑποδοχή, ἀλλ' ὁ Πέδων Πομπήιος τόν προσγειώνει: χαίρονται ὄλοι αὐτοί, γιάτί ὁ Κλαύδιος θά περάσει ἀπό δικαστήριο, ὅπως συνηθίζεται, καί θά τοὺς ἱκανοποιήσει ἡ παραδειγματική τιμωρία του.

Τό ὕφος τῆς σάτιρας ἀποβαίνει τώρα «χρονογραφικό», ἡ δράση ἐπιταχύνεται καί κλιμακώνεται, ἡ διήγηση περιορίζεται στά οὐσιώδη (Russo, 115, Sullivan, 217).

XIII.1.

inicit manum: πρβλ. τά νεοελληνικά: «τόν ἀρπάζει ἀπ' τό λαιμό», «τοῦ βάζει χέρι» (καί ἡ λατινική φράση *inicio manum* εἶναι λαϊκή). Ὁ Ἐρμῆς (ὁ «Ταλθύβιος» τῶν θεῶν) διαίεται νά ἐκτελέσει τήν ἐντολή τοῦ Ὀλύμπου, νά δικαστεῖ τό γρηγορότερο ὁ Κλαύδιος στόν Ἄδη.

Talthybius deorum: ὁ Ταλθύβιος ἦταν ὁ (ταχύτατος) κήρυκας τῶν Ἀχαιῶν, συγκεκριμένα τοῦ Ἀγαμέμνονα (Ὁμ. Α. 320). Ἐδῶ χρησιμοποιεῖται τό ὄνομά του μετωνυμικά, ἀντί τοῦ «κήρυκας» (=nuntius). Ἐπομένως ἡ λέξη *nuntius* ὄχι μόνο περιτεύει, ἀλλά καί συγχίζει τά πράγματα. Γι' αὐτό νωρίτατα ἐξοβελίστηκε (16ος αἰ., Camden – κατά μαρτυρία τοῦ συγχρόνου του Gruterus). Ὁ Lund, 114, δέχεται χάσμα μετά τό *nuntius* καί προτείνει τή διόρθωση *nuntius laetitiae* ἢ *nuntius bonus* (κ.τ.δ.) παρασυρμένος προφανῶς ἀπό τή γραφή «εὐρήκαμεν, συγχαίρωμεν» καί τόν Ἡσύχιο (6677): «Εὐάγγελος ὁ Ἐρμῆς».

capite obvoluto: 'Ο Weinreich, ad loc., θεωρεί ότι η κάλυψη τῆς κεφαλῆς σχετίζεται μέ τή θρησκευτική ἐθιμοτυπία – ἄποψη πού θεωρῶ αἰσθητικά ἀδικαιώτη: δέν ἐξυπηρετεῖ τή σάτιρα.

Τώρα μόνο ὁ Ἑρμῆς συνειδητοποιεῖ ὅτι ὑπάρχει φόβος νά ἀναγνωριστεῖ ἀπ' τοὺς Ῥωμαίους ὁ Κλαύδιος, καθὼς κατεβαίνει στόν Ἄδη, ὅπου πρέπει νά δικαστεῖ – ἐνῶ ἔχουν συμβεῖ ὅσα περιγράφονται στό κεφ. XIII! Ἡ ἴσως Κλαύδιος καί Ἑρμῆς ἦταν πολύ ἀπορροφημένοι μέ ὅσα συνέβαιναν, τώρα ὁμως μέ τίς ἐκδηλώσεις τῆς χαρᾶς του ὁ Κλαύδιος (*delectabatur, curiebat*) προκαλεῖ κίνδυνο. Ἄς βιαστοῦν λοιπόν λαμβάνοντας τίς κατάλληλες προφυλάξεις.

inter Tibérin et viam Tectam: ἡ Σκεπαστή ὁδός (*viam Tecta*) ἦταν ἴσως τμῆμα τῆς Μεγάλης Στοᾶς (*Porticus Maxima*) καί ἐκεῖ κοντά ὑπῆρχε ναός τοῦ Πλούτωνα (*Dis pater*) καί τῆς Περσεφόνης (*Proserpina*), δίπλα σέ τοποθεσία (*Tarentum*, ὄνοματι) ἀπ' ὅπου ἐβγαίνε καπνός ἀπό τή γῆ καί θεωροῦνταν ὅτι ἀποτελοῦσε τήν εἴσοδο στόν Κάτω Κόσμο.

Ὁ νεκρός τοῦ Κλαυδίου μεταφέρθηκε ἀπό τόν Παλατίνο λόφο στήν Ἀγορά (*Forum*) καί ἀπό ἐκεῖ στό Πεδίο τοῦ Ἄρεως, δίπλα στόν Τίβερα, ὅπου ἔγινε ἡ καύση. Ὁ Σουκτώνιος μάλιστα (*Νέρ. 33*) λέει ὅτι ὁ διάδοχός του ἀρκέστηκε νά κατασκευάσει ἓνα μικρό τείχιμα πέριξ τοῦ τάφου.

XIII.2.

compendiaria (ἐνν. *viam*) *Narcissus*: Νάρκισσος λεγόταν ὁ πανίσχυρος ἀπελεύθερος καί γραμματέας τοῦ Κλαυδίου. Ἀμέσως μετά τόν θάνατο τοῦ Κλαυδίου αὐτοκτόνησε, ἴσως κατ' ἀπαιτήση τῆς Ἀγριπίνιας (Δίων Κάσιος 60.34). Ὁ Νάρκισσος βρέθηκε πρῶτος στόν Ἄδη, ἐπειδή ἀκολούθησε συντομότερο δρόμο (*compendiaria* = «κονταρίδα», κατά τόν κρητικό ιδιωματομό), ἐπειδή δέν ψυχομάχησε οὔτε πέρασε ἀπό τόν Ὀλυμπο οὔτε τοῦ ἔγινε ἐπίσημη κηδεῖα. (Στόν Πετρώνιο, *Σατ. 2.9*, ἡ λέξη *compendiaria* δηλώνει τήν «μνιατούρα»). Ὁ Νάρκισσος ἔλειπε γιά λουτρά λόγω ἀρθριτισμοῦ (*podagricus*, XIII.3) στή Σινούεσσα τῆς Καμπανίας (τοῦ τό εἶχε συστήσει ἡ Ἀγριππία, φροντίζοντας γιά τήν ὑγεία του!), ὅταν ἔμαθε τό θάνατο τοῦ Κλαυδίου καί ἐκεῖ αὐτοκτόνησε, στό λουτρό ἴσως – κατά μία συνήθεια: φθάνει λοιπόν στόν Ἄδη «καθαρός, ὅπως ἦταν ἀπό τό λουτρό» (*nitidus, ut erat a balineo*: ἡ σύνταξη ἀκολουθεῖ «λαϊκό» ὕφος, Ball, 71).

ut erat: τό *ut* ἐδῶ εἶναι αἰτιολογικό (Ernout-Thomas, § 347).

a balineo: *balineum* ἢ *balneum* < βαλανεῖον, ἰταλ. *bagno*, ἀπ' ὅπου τό νεοελληνικό «μπάνιο».

quid di ad homines?: πρβλ. Ἡρώνδ. I.9: «τί σύ θεός πρός ἀνθρώπους;»

Ἡ φράση εἶναι εἰρωνική: οὔτε ὁ Κλαύδιος εἶναι θεός, οὔτε οἱ νεκροί

εἶναι πιά ἀνθρώποι. Τό γεγονός ὅτι οἱ Βρεταννοί ἴσως τόν ἔχουν κιόλας ἀνακηρύξει θεό (βλ. παραπάνω, VIII.3), δέν ἔχει σημασία: κανεῖς ἄλλος δέν τό ἔχει δεχτεῖ. Οὔτε καί ἡ ἐρώτηση τοῦ Ναρκίσσου σημαίνει (κατά τόν Bücheler) ὅτι ὁ ἀπελεύθερος αὐτοκτόνησε, πρὶν ἀποδοθῶν θεϊκές τιμές στόν νεκρό: ὁ Νάρκισσος γνωρίζει τή συνήθη διαδικασία τῶν τελετῶν ἀποθεώσεως τῶν νεκρῶν αὐτοκρατόρων.

celerius = *celeriter*, τό συγκριτικό ἀντί τοῦ θετικοῦ ὕφος καθημερινοῦ λόγου, Ball, 72. Ὁρισμένοι ἐρμηνευτές δέχονται ὅτι ἐδῶ ἐξέπεσε μία λέξη καί συμπληρώνουν ἀνάλογα: *celeris praecedito* (Rhenanus, βλ. Russo, 34: ἡ editio princeps καί ὁ Vaticanus lat. 4498: πρόκειται γιά *interpollationes*, Eden), *cel.*: (Bücheler, στήν 3η ἐκδ.), *cel. praecurre* (Lund, 116). Μόνο του ὁμως τό ἐπίρρημα (βλ. καί VII.1: *citius*) ὑπερέχει σέ ἀμεσότητα.

et: «δηλαδή» (ἐπεξηγηματικό, βλ. V.3: *ire et explorare*).

XIII.3

dicto citius: πρβλ. Πετρ. *Σατ. 74.4*: «καλά-καλά δέν εἶχε τελειώσει τά λόγια του» (Μερακλῆς).

facile descenditur: πρβλ. Βεργ. *Αἰν. VI.126-7*: *facilis descensus Arverno; / noctes atque dies patet atri janua Ditis* (εὐθύς ἀμέσως στήν Ἀποκολοκύνθωσιν: *ad januam Ditis*).

podagricus: ποδαγρικός, πάσχων ἀπό ἀρθρικά (ποδάγρα): ἡ λέξη ἀνήκει στό λαϊκό λεξιλόγιο, ὅπως καί ἡ *compendiaria*. Πρβλ. Πετρ. *Σατ. 64.3*: *ex quo podagricus factus sum*, 132.14, 140.6.

momento temporis = «στό ἄψε-σβῆσε», «στό λεπτό». Πρβλ. Πετρ. *Σατ. 28.1, 97.5, 116.1*.

belua centiceps: Ὁράτ. Ἰδ. II.13, 34: Τόν Κέρβερο ἡ παράδοση τόν ἤθελε τρικέφαλο (Βεργ. *Αἰν. VI.417 κ.ε.*). Ὁ Ἡσίοδος (*Θεογ. 312*) τοῦ ἔδωσε πενήντα κεφάλια καί ὁ Πίνδαρος (ἀπόσπ. 249b) ἑκατό. Τήν τελευταία ὑπερβολή («ποιητικῆ ἀδεία») ἀκολουθεῖ ὁ Ὁράτιος καί σατιρίζει ἐδῶ ὁ Σενέκας.

subalbam canem... canem nigrum: ἀντίθεση σέ χρῶμα καί σέ γένος: ἀσπρουλή σκύλα – μαῦρο σκύλο.

tenebris: ἓνα μαῦρο σκυλί, τερατώδες, πού παρουσιάζεται ξαφνικά στό σκοτάδι, εἶναι κάτι πού θά τρομάζε τόν ὁποιοδήποτε (Eden). Ὁ Lund, 118, συνδέει τό *tenebris* πρός τόν θάνατο. Μολονότι ἀπό πολύ παλιά συνδέθηκε τό μαῦρο «χρῶμα» μέ τόν θάνατο (πρβλ. τό τοῦ Δ. Σολωμοῦ: «Πλυκεία ἡ ζωή κι' ὁ θάνατος μαυρίλα»), δέν νομίζω πῶς ἐδῶ ὁ Σενέκας ἀναφέρεται στό Σκοτάδι (*Tenebrae*) ὡς τόπο τῶν νεκρῶν: κανεῖς ἀπό τοὺς δύο δέν φοβᾶται τόν θάνατο, ὁ Ἑρμῆς ὡς ἀθάνατος, ὁ Κλαύδιος ὡς ἤδη νεκρός.

Ὁ Πουβενάλης χρησιμοποιεῖ παρόμοια εἰκόνα (V.53 κ.έ.), ἐκεῖ ὅμως τῆ θέσης τοῦ σκύλου ἔχουν πάρει οἱ Mauri (=Μαυριτανοί), τούς ὁποίους οἱ Ρωμαῖοι ταύτιζαν μέ τούς Νέγρους: *pigri Mauri*.

XIII.4.

cum plausu... cantantes: ἡ ὑποδοχή τοῦ Κλαυδίου στόν Κάτω Κόσμο εἶναι πολὺ διαφορετική ἀπό τήν ἀντίστοιχη στήν οὐράνια Σύγκλητο. Ἄλλά κι' ἐδῶ ὁ Κλαύδιος ἀπατάται: τά θύματά του χαίρονται γιατί θά τιμωρηθεῖ, ὄχι γιατί τόν ἔχουν πάλι μαζί τους!

εὐρήκαμεν, συγχαίρωμεν: τῆ φράση ἔλεγαν οἱ πιστοί τοῦ Ὅσιρι καί τῆς Ἰσιδας ἐκραύγαζαν «εὐρήκαμεν, συγχαίρωμεν», ὅταν ὁ νεκρός Ὅσιρις ξαναζωντάνευε μέ τή μορφή τοῦ βοδιοῦ (ὡς Ἄπις): βλ. Ἀθηναγόρα, *Προσβεία*, 22. Τά χειρόγραφα τοῦ Σενέκα παραδίδουν «συγχαίρωμεν» ἐνῶ οἱ πηγές τῆς φράσης (βλ. Roncali, 22, 32) ἔχουν «συγχαίρωμεν». Τήν ὑποτακτική ἀποκατέστησε ὁ Faber. Προφανῶς ὁ Σενέκας παρωδεῖ τό τυπικό τῶν Αὐγυπτίων μυστῶν. Μολοντί τόν Κλαύδιο «τόν ἐνδιέφεραν οἱ ἀνατολικές θρησκείες» (Sullivan, 240), δέν πιστεύω ὅτι ἐδῶ ὁ χορός τῶν ἐκτελεσθέντων ἐραστῶν τῆς Μεσσαλίνας πρέπει νά τοποθετηθεῖ «ἐντός πλαισίου θρησκευτικοῦ» (Lund, 118. Βλ. καί Eden, 139). Ὁ Σενέκας ἀπλῶς παρωδεῖ τή θρησκευτική κραυγή – καί ἐρμηνεύει αὐτή τή «χαρά» παρακάτω, στό XIII.6.

C. *Silius... Fabius*: ἐραστῆς καί συνένοχοι τῆς Μεσσαλίνας. Γιά τρεῖς ἀπ' αὐτοῦς (M. Helvius, Cotta, Fabius) δέν ἔχουμε καμιά πληροφορία. Ὁ Γ. Σίλιος, προεκλεγμένος ὑπάτος (47 μ.Χ.), ἐραστής τῆς Μεσσαλίνας, ἐτέλεσε μαζί της γάμο μέ μάρτυρες τούς ἄλλους ἐραστῆς, τόν ὁποῖο ἡ Μεσσαλίνα παρουσίασε στόν Κλαύδιο ὡς παρωδία γάμου, μέ (δῆθεν) στόχο νά ἀποκαλυφθοῦν τά συνωμοτικά σχέδια τοῦ Σιλίου. Ἡ ἐπέμβαση τοῦ Ναρκίσσου, ἔδωκε τέλος καί στόν «γάμο» καί στή ζωή τῶν συνωμοτῶν, μηδέ τῆς Μεσσαλίνας ἐξαιρουμένης. Ὁ Γ. Σίλιος ἦταν ὁ «ῥαιότερος Ρωμαῖος νέος» (Τάκ. Χρον. XI.12). Τά γεγονότα μᾶς ἀφηγεῖται λεπτομερῶς ὁ Τάκιτος, Χρον., XI.26-38, καί συντομότερα ὁ Δίων Κάσος, 60.31, καί ὁ Σουητώνιος, *Κλαύδ.*, κεφ. 26, 29, 36.

Juncus praetorius: ὁ Sonntag τόν ταύτισε μέ τόν ἀναφερόμενο ἀπό τόν Τάκιο ὡς *Juncus Vergilianus senator* (Χρον. XI.35).

Sex. Traulus: ὁ «ῥαιός καί μετριόφρων» (Τάκ. Χρον., XI.36) αὐτός νέος ὑπῆρξε γιά μία νύχτα ἐραστής τῆς Μεσσαλίνας. Μέ τό ξημέρωμα ἡ Μεσσαλίνα τόν παραμέρισε. Τήν ἀποκατάσταση τοῦ ὀνόματος στό ὀρθό ὀφείλουμε στόν Lipsius.

Trogus: ἴσως ὁ Saufeius Trogus (Τάκ. Χρον., XI.35), ἀγνώστων λοιπῶν στοιχείων.

Vettius Valens: γιατρός, πού εἶχε προβλέψει τήν ἐκδίκηση τοῦ Κλαυδίου. Κατά τόν Πλίνιο τόν Πρεσβύτερο (N.H. 29.20) ἦταν πνεῦμα ἀνανεωτικό τῆς ἐπιστήμης του. Βλ. Τάκ. Χρον., XI.31 καί 35.

duci jusserrat (ἐνν. ad supplicium): βλ. VI.2.

Mnester pantomimus: Ἦταν ὁ εὐνοούμενος θεατρίνος καί ἐραστής τοῦ Καλιγούλα καί εἶχε διαταχθεῖ ἀπό τόν Κλαύδιο νά ικανοποιεῖ τά αἰτήματα τῆς Μεσσαλίνας. Ἄλλ' ἡ Μεσσαλίνα ἐννοοῦσε αὐτή τήν ικανοποίηση κατά τρόπο διαφορετικό ἀπ' ὅ,τι ὁ ἀφελής Κλαύδιος. Ὅταν ἡ Σύγκλητος ἀποφάσισε νά καταστραφοῦν τά χάλκινα ἀγάλματα τοῦ Καλιγούλα, ἡ Μεσσαλίνα «ἀνδριάντας ἀπ' αὐτοῦ (=τοῦ χαλκοῦ) τοῦ Μνηστήρος τοῦ ὀρχηστοῦ ἐποιήσατο» (Δίων Κ., 60.22). Ἴσως ἦταν ἀπελεύθερος τοῦ Πιβερίου (βλ. Eden, 140).

decoris causa: πρόκειται γιά λατινική ἀπόδοση τοῦ ὄρου τῆς Ρητορικῆς «εὐπρέπεια». Δέν μαρτυρεῖται ἂν ὁ Μνηστήρ ἦταν ὑψηλός ἢ ἐκτελέστηκε μέ ἀποκεφαλισμό, ὅπως ἴσως ὑπονοεῖ τό κείμενο τοῦ Σενέκα. Προσπάθησε πάντως νά σωθεῖ μέ τή δικαιολογία ὅτι ὑπάκουε στή Μεσσαλίνα ἀπό ἀνωτέρα βία (Τάκ. Χρον. XI.36).

Ὁ Μνηστήρ εἶναι ἡ ἡγετική προσωπικότητα τῆς ομάδας αὐτῆς, τῶν ἐραστῶν τῆς Μεσσαλίνας (*medius... Mnester*).

Ὁ Waltz, 36, δέχεται ὅτι τό *decoris causa* μπορεῖ νά ἐρμηνευθεῖ: «γιατί ἦταν πιό ῥαιός» (ἐνν. ἀπό τόν Κλαύδιο: καί ἦταν γνωστή ἢ ὁμορφιά (!) τοῦ Κλαυδίου!).

XIII.5.

Μετά τούς *amatores Messalinae* συμμετέχουν στήν ὑποδοχή τοῦ Κλαυδίου οἱ: *liberti, praefecti, amici, consanguinei*. Ἡ Μεσσαλίνα εἶναι τό κύριο πρόσωπο πέραξ τοῦ ὁποῖου συγκεντρώνονται οἱ λοιποί.

ad Messalinam: Ἡ στίξη τοῦ χωρίου προκαλεῖ πρόβλημα. Τά παλαιότερα χειρόγραφα ἔχουν στίξη μετά τό *fecerat*, καί αὐτή τή λύση προέκριναν οἱ περισσότεροι ἐκδότες (βλ. τό κριτικό ὑπόμνημα στήν Roncali, 22). Τή λύση αὐτή δέχονται στήν 6η ἐκδοση οἱ Bücheler-Heraeus. Ὁ Eden, σ. 140, συνδέει τό *ad Messalinam* πρός τό *fecerat* καί στίζει ἀνάλογα: τό κύριο ἐπιχείρημά του εἶναι ὅτι οἱ προσηγθέντες ἔχουν σχέση μέ τή Μεσσαλίνα καί ὄχι οἱ ἐπόμενοι *liberti* κλπ. Ὁ Lund διορθώνει *et Messalina* καί στίζει πρὶν ἀπό τό *cito*. Θεωρεῖ δηλαδή καί τό *Messalina* ὡς ὑποκείμενο τοῦ προσηγθέντος *erat*, ἐφόσον Μνηστήρ καί Μεσσαλίνα ἀποτελοῦσαν ζεῦγος. Ὁ Russo δέν μεταβάλλει τή στίξη καί γραφή τῶν χειρογράφων καί στίζει μέ διπλή στιγμή μετά τό *convolant*, τοῦ ὁποῖου ὑποκείμενο ἐννοεῖ τό *omnes*. Κατά τόν Russo, στή Μεσσαλίνα σπεύδουν ὅλοι, ὡς καί τά θύματά της, ἔχοντας τήν ἐπικεφαλῆς ἀπέναντι στόν Κλαύδιο, πού μόλις ἔφτασε εἶναι

ἄλλωστε ὅλοι τους, καί ἡ Μεσσαλίνα, θύματα τοῦ Κλαυδίου. Δέχομαι τή στίξη καί τό ἐπιχείρημα τοῦ Russo, ἀλλά δέν θεωρῶ ἀπαραίτητο νά ἐννοηθεῖ τό *omnes* ὡς ὑποκείμενο στό *convolant*, ἐφόσον ὑπάρχει τό *omnium* εὐθύς μετά, ἐξαρτημένο ἀπό τό *primi*: ἐπομένως καί ἡ διπλῆ στιγμή περιτετεύει. Μποροῦμε βέβαια νά ἀποδώσουμε τό *primi omnium* μέ τό «πρῶτοι-πρῶτοι» ἢ «πρῶτοι ἀπ' ὅλους τούς ἄλλους».

Polybius: ἀπελεύθερος, σύμβουλος παιδείας καί βιβλιοθηκᾶριος τοῦ Κλαυδίου, ἐραστής τῆς Μεσσαλίνας καί θύμα τῆς (47 μ.Χ.). Ἦταν αὐτός μέ τόν ὁποῖο ἀλληλογραφοῦσε ὁ Σενέκας καί ἔγραψε τόν παραμυθητικό *Ad Polybium*, ὅταν ὁ τελευταῖος ἔχασε τόν ἀδελφό του.

Agrocras: βλ. Σουητ. *Κλαύδ.*, κεφ. 28. Ὁ Κλαύδιος τοῦ παραχώρησε τό δικαίωμα νά κυκλοφορεῖ μέ φορεῖο καί νά ὀργανώνει θεάματα.

Myron, Amphicus, Peda Pompejus: εἶναι ἄγνωστοι.

pecubi imparatus esset: βλ. ὅμως τί λέει ὁ ἴδιος ὁ Σενέκας γιά τό ρόλο τῶν ἀπελευθέρων παραπάνω, VI.2.

Pheronactus: πλεῖστες προσπάθειες ἔγιναν νά ἀποκατασταθεῖ τό ὄνομα(ῆ: τά ὀνόματα), χωρίς ἰκανοποιητικά ἀποτελέσματα. Τά χειρόγραφα συμφωνοῦν στίς τρεῖς πρῶτες συλλαβές: *Pherona*-. Προτιμῶ τή γραφή *Pheronactus*, μολονότι δέν ἰκανοποιεῖ: οἱ λοιπές εἶναι περισσότερο ἀπίθανες. Ἡ πρόταση τοῦ P. Eden (θηρῶν ἄωτος) εἶναι εὐφάνταστη, ἀλλά πολύ τολμηρή. Μήπως κατά τό Ἰππῶναξ μποροῦμε νά εἰκάσουμε Φηρῶναξ (<θηρῶν ἄναξ); Βλ. Παραρτήμα Β'.

Ὁ Bücheler πιστεύει ὅτι οἱ *Myron, Agrocras, Amphicus, Pheronactus* (;) συμμετεῖχαν στή συνωμοσία τοῦ Ἀσίνιου Γάλλου (Σουητ. *Κλαύδ.*, κεφ. 13, Δίων Κάσσ. 60.27: αὐτός ὁ Ἀσίνιος Γάλλος δέν ἦταν σοβαρό πρόσωπο).

Justus Catonius: στρατηγός, ἀρχηγός τῶν πραιτωριανῶν. Φρόντισε ἡ Μεσσαλίνα νά τόν ἐξουδετερώσει, πρὶν αὐτός καταγγεῖλει στόν Κλαύδιο τά ὄργια τῆς (Δίων Κ., 60.18).

Rufrius Pollio: ἀρχηγός τῶν πραιτωριανῶν. Ἦταν αὐτός πού δοήθησε ἐξαιρετικά τήν «ἐκστρατεία» τοῦ Κλαυδίου στή Βρετανία (Δίων Κ., 60.23).

amici: ἀποτελοῦσαν τή λεγόμενη «κοόρτη τῶν φίλων», δηλαδή ἓνα σῶμα ἀνεπίσημων συμβούλων ὑποτίθεται ὅτι ἦταν πρόσωπα ἄξια ἐμπιστοσύνης. *Amici* μποροῦσαν νά γίνουν οἱ γερουσιαστές, οἱ πρῶν ὑπατοί, οἱ διοικητές πόλεων, οἱ ὑπατοί, ἀπό τίς δύο ἀνώτερες τάξεις (πατρίκιοι, ἱππεῖς).

Saturninus Lusius: χρημάτισε ὑπάτος (40 ἢ 41 μ.Χ.): ὑπῆρξε θύμα τοῦ δολοπλόκου Π. Σουιλίου, ὅπως καί ὁ Λοῦπος.

Lupus: χρημάτισε ἐπὶ Τιβερίου ἀνθύπατος τῆς Κρήτης καί τό 42 μ.Χ. ὑπάτος.

Celer Asinius: ἦταν ὑπάτος τό 38 π.Χ. Δέν γνωρίζουμε πῶς καί γιατί πέθανε, δέν φαίνεται νά πῆρε μέρος στή συνωμοσία τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀσίνιου Γάλλου.

novissime... consanguinei: ὑπονοοῦνται κατά σειρά οἱ δύο Ἰουλίες (ἡ κόρη τοῦ Γερμανικοῦ καί ἡ κόρη τοῦ Δρούσου καί Λιβίας), οἱ Λ. Σιλανός καί Πομπήιος Μάγνος, οἱ Ἄππιος Σιλανός καί Κράσσος ὁ Συνετός, ἡ Δομιτία Λεπίδα (μητέρα τῆς Μεσσαλίνας) καί ἡ Σκριβωνία, μητέρα τοῦ Μάγνου (βλ. παραπάνω VIII.2, X.4, XI.2, XI.5). Ἡ Σκριβωνία ἦταν ἀκριβῶς «συμπεθέρα» (Τάκτ. Χρον., XII.64) καί ὁ Κράσσος «συμπεθέρος».

agmine facto: κατά τόν Weinreich (σσ. 121-4) εἶναι ἡ πορεία αὐτή ἓνα ἀπό τά μοτίβα τῆς μενίππειας σάτιρας πού χρησιμοποιεῖ ὁ Σενέκας. Πρβλ. Λουκιαν. *Κατάπλ.* 26, ὅπου ἀπαριθμοῦνται παρόμοια κατορθώματα τοῦ τυράννου. Πρβλ. Βεργ. *Αἰν.* I.82 (περὶ τῶν ἀνέμων πού ἀπολύει ὁ Αἴολος)· πρόκειται προφανῶς γιά στρατιωτική ἔκφραση: «ἐν πορείᾳ».

XIII.6.

πάντα φίλων πλήρη: ἡ φράση πάντα πλήρη (ἐνν. εἰσί) + γενική ὀνομαστική εἶναι συχνή σέ ἀρχαῖα κείμενα. Τό γνωστότερο παράδειγμα ἀνήκει στό ἀνώνυμο ποίημα «Μισάνθρωπος» (2ος αἰ. π.Χ.): «ἐπὴν ἔχης τι, πάντα σοι φίλων πλήρη». Ὁ Κλαύδιος δέν ἔχει ἐπαφή μέ τήν τωρινή διάθεση τῶν ἄλλοτε φίλων του. Νά ἔχει ἄλλη μιά φορά ξεχάσει τί τούς ἔκαμε; Τό ἴδιο δείχνει ἡ ἀκολουθοῦσα ἐρώτηση: «quomodo huc venistis vos?» (β. παραπάνω XI.1). Ἡ ἔμφαση πέφτει στό *vos*.

Βέβαια τό νόημα τῆς φράσης «πάντα φίλων πλήρη» στόν «Μισάνθρωπον» δέν ἔχει σχέση μέ τήν περίσταση ἐδῶ. Ἡ ἀποψη ὅτι ὁ πλοῦτος καί ἡ εὐτυχία κερδίζουν φίλους ἀποτελεῖ σταθερό κτῆμα τῆς λαϊκῆς θυμοσοφίας. Πρβλ. τό ἀρχαῖο «ζεῖ χύτρα, τῆ φιλία» (Πετρ. Σατ. 38.13: «sociorum olla male ferret» = «ἡ χύτρα τῶν φίλων δέ βράζει πάντα καλά», Μερακλῆς), τό τοῦ Ὀβιδίου (*Tristia*, I.1, 40): *Donec eris felix, multos numerabis amicos; tempora si fuerint nubila, solus eris*.

Μιά ἄλλη μετάφραση τῆς ἀρχαίας φράσης θά ἦταν: «Παντοῦ ὄλο φίλοι!» ἢ «Ὁλος ὁ καλός κόσμος ἐδῶ!» (χωρίς βέβαια διάθεση εἰρωνική).

sellas: (ἐνν.) *curules*, δηλ. τῶν δικαστῶν. Ὁ Κλαύδιος ἐπὶ γῆς δίκασε, τώρα ἄλλοι θά τόν δικάσουν (βλ. παραπάνω, XI.5, τήν πρόταση τοῦ Αὐγούστου: *pec illi... dari*). Δέν θά καθίσει ὁ ἴδιος στίς δικαστικές ἔδρες!

Τά παλαιότερα χειρόγραφα ἔχουν *stellas*, ἀλλά τά μεταγενέστερα διορθώνουν *sellas*, πού τό δέχτηκαν ὅλοι οἱ ἐκδότες. Ἔχουν προταθεῖ καί ἄλλες γραφές: *sitellas* ἢ *stelas* (Junius), *cellas* (Ball), ὄχι ἀπαραίτητες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XIV

Ὁδηγεῖται ὁ Κλαύδιος ἐνώπιον τοῦ Αἰακοῦ, νά δικαστεῖ. Κατά τόν νόμο περὶ δολοφόνων κατηγορεῖται γιά τόν φόνο 35 Συγκλητικῶν καί ἑκατοντάδων

Ἰππέων. Ἐπιτέλους κάποιος πού μιλά μέ τό ὕφος τοῦ Κλαυδίου, ὁ Π. Πετρόνιος. Πρῶτος μιλά ὁ Πέδων Πομπήιος, καί ὁ Αἰακός ἀπαγορεύει στόν Πετρόνιο νά ἀπαντήσῃ. Κρίνεται ἔνοχος ὁ Κλαύδιος καί ἀναζητεῖται κατάλληλη ποινή δέν ἐγκρίνεται ποινή σάν τοῦ Ταντάλου ἢ τοῦ Σιούφου· πρέπει ὅμως νά ἀναζητηθεῖ ποινή ὅμοια. Καί εἶναι αὐτή: νά παίξει κύβους ἢ ἀστραγάλους ὁ Κλαύδιος μέ τρύπιο κύπελλο καί νά τοῦ ξεφεύγουν διαρκῶς τά ζάρια.

XIV.1.

Στή δίκη τοῦ Κλαυδίου πού ἀκολουθεῖ τηρεῖται ἡ ρωμαϊκή δικονομία καί παραδοῦνται οἱ γρήγορες δικαστικές ἀποφάσεις πού ἔπαιρνε ὁ Κλαύδιος – αὐτή τή φορά ὅμως ἡ ἀπόφαση ἀφορᾷ τόν ἴδιο. Ἡ διήγηση ἔτσι ἀποβαίνει ἀκόμα περισσότερο ἐλλειπτική καί ταχεῖα: μικροπερίοδος λόγος, συχνή ἐναλλαγή ὑποκειμένων.

ducit: ὅπως δικαιούται κάθε Ρωμαῖος πολίτης, ὁ Πέδων ξεκινᾷ τή διαδικασία. *Ææci*: ἕνας ἀπό τούς τρεῖς δικαστές τοῦ Ἰαδῆ (μαζί μέ τόν Μίνα καί τόν Ραδάμανθου), μυθικός βασιλιάς τῆς Αἴγινας, παπποῦς τοῦ Αἰακίδῃ Ἀχιλλέα. Ὁ Αἰακός εἶναι ὁ ὑποχθόνιος δικαστής πού προτιμοῦν οἱ Λατίνοι συγγραφεῖς (Ὁράτ. Ἰδ. II.13, 23, Γιουβ. I, 9 κλπ.).

lege Cornelia: νόμος τοῦ Κορν. Σύλλα (81 π.Χ.) γιά τούς δολοφόνους καί τούς δηλητηριαστές, ὁ ὁποῖος τιμωροῦσε ἐπίσης καί ὅσους ἐξέδιδαν ἀδικες ἀποφάσεις σέ ὑποθέσεις φόνου. Ἐδῶ ὑπάγεται ὁ Κλαύδιος.

quaerebat: Παρατατικός, γιά νά δηλωθεῖ τί συνήθιζε ὁ Αἰακός. Ἐνας ἐπί πλέον λόγος, γιά νά δικάσῃ αὐτός τόν Κλαύδιο, τόν «φονιά ὄλων τῶν φίλων του» (XIII.6).

postulat: ζητεῖ ὁ Πέδων νά διατυπώσῃ κατηγορία (*postulat*) καί νά ἀναγραφεῖ τό ὄνομα τοῦ Κλαυδίου ὡς κατηγορούμενου (*nomen ejus recipiat*, ἐνν. *praetor* = ὁ Αἰακός), ὑπογράφοντας τό αἴτημά του (αὐτό σημαίνει κανονικά ἡ φράση *edo subscriptionem*) καί διατυπώνει τήν κατηγορία περιληπτικά: εἶναι ἡ ἀκολουθοῦσα. (Ὑπογράφοντας ὁ μηνυτής τήν κατηγορία, ἀναλαμβάνει τήν εὐθύνη νά δικαστεῖ ὁ ἴδιος, ἂν ἀποδειχθεῖ συκοφάντης). Τότε ὁ ἀνακριτής ρωτοῦσε τόν ὑπόδικο καί, ἀνάλογα μέ τήν ἀποδοχή ἢ ὄχι τῆς ἐνοχῆς του, προχωροῦσε στίς ἀκροαματικές διαδικασίες.

XXXV: μέ τόν Σενέκα συμφωνεῖ ὁ Σουητώνιος, Κλαύδ. 29. Δέκα ἀναφέρει ὁ Σενέκας στήν *Ἀποκολοκύνθωιν* καί ἐννέα ἐπιπλέον καταγράφει ὁ Bücheler, βάσει τῶν πηγῶν (Τάκτος κλπ.).

CC(C)XXI: τά παλαιότερα χειρόγραφα (SVL) ἀναφέρουν CCXXI, ἀλλ' ὁ Bücheler, στηριζόμενος στόν Σουητώνιο, Κλαύδ. 29 (: *trecentosque amplius equites R.*) διορθώνει σέ CCCXXI.

ὄσα ψάμαθός τε κόνις τε: ἡ φράση ἀπό τήν Ἰλιάδα, I.385, ὅπου ὁ Ἀχιλλέας

ἀπορρίπτει τά δῶρα τοῦ Ἀγαμέμνονα, γιά νά καταπαύσῃ τήν «μῆνιν» του. Ἡ μετάφραση κατά τούς Γ. Κακριδῆ - Ν. Καζαντζάκη.

XIV.2.

advocatum (=patronum) *non invenit* (ἐνν. Claudius).

P. Petronius: παλιός ὑπάτος (19 μ.Χ.), ἀνθύπατος στήν «Ἀσία» (29-35 μ.Χ.) καί *legatus* (=πρέσβυς) στή Συρία ἐπί Κλαυδίου.

convictor: βλ. παραπάνω III.4. Καταλαβαίνει ἐπομένως ὁ Πετρόνιος τή γλῶσσα τοῦ Κλαυδίου.

homo... disertus: εἰρωνεία, βλ. IV.3, V.3, VI.2 παραπάνω.

advocationem non datur: ὁ Π. Πετρόνιος ὡς συνήγορος ζητεῖ ἀναβολή, ἀλλά δέν τοῦ δίδεται. Αὐτό ἄλλωστε ἦταν καί τό πνεῦμα τοῦ Αὐγούστου στόν Ὀλυμπο, XI.5.

magnis clamoribus (ἐνν. *eorum qui aderant*), Lund.

incipit... velle respondere: ἡ φρασεολογία (ὅπως καί ἡ σύνταξη) εἶναι λαϊκή καί πλατυαστική. Τό ἴδιο καί παρακάτω, XIV.4: *placuit... debere*. Τά φραστικῶς ἀνάλογα χωρία τοῦ Πετρόνιου χρησιμοποιοῦν τό *coepi* ἢ τό *incipio* + *velle* + ἀπαρέμφατο: 9.4: *coepit mihi velle pudorem extorquere* (ἄρχισε νά μοῦ ζητάει τίς πιό μεγάλες ἀτιμίες) 70.100: *cooperat velle saltare* (ἔδειχνε πῶς ἤθελε νά χορέψῃ) 98.9: *incipere velle servare* (πρέπει καί νά θέλεις νά τόν γλιτώσεις). Οἱ μεταφράσεις ἐλεύθερες κατά τόν Μερακλή. Τή φρασεολογία χρησιμοποιοεῖ καί ὁ Βεργίλιος, *Αἴν.* VI.751.

altera... audita: ὑπαινιγμός στίς δικαστικές συνήθειες τοῦ Κλαυδίου (βλ. παραπάνω X.4 καί XII.3).

αἴκε... γένοιτο: ἡ φράση ἀνήκει στόν Ἡσίοδο (ἀπόσπασμα 286 M-W) καί στό πρωτότυπο εἶναι σέ τρίτο πρόσωπο: αἴκε πάθοι τά τ' ἔρεξε, δίκη κ' ἰθεῖα γένοιτο.

Τό στίχο διασώζει ὁ Ἀριστοτέλης, *Ἡθ. Νικ.*, 1132 b 27, ὁ ὁποῖος τόν σχολιάζει ὡς ἐκφράζοντα «τό τοῦ Ραδαμάνθου δίκαιον», δηλαδή τό δίκαιο τῆς ἐκδίκησης (*lex talionis*). Τό ἐφαρμόζει ὅμως ἐδῶ ὁ Αἰακός, δικάζοντας καί καταδικάζοντας τόν κατηγορούμενο Κλαύδιο, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Κλαύδιος ἀπέδιδε δικαιοσύνη. Πρόβλημα ὑπάρχει μέ τό μέτρο τοῦ στίχου· μέ τή μεταβολή τοῦ «ἔρεξε» σέ «ἔρεξας» τό μέτρο παραδιιάζεται. Ὁ Russo (126), μέ πολλά παραδείγματα, ἀποδεικνύει ὅτι τέτοιες προσαρμογές στίχων μέ μετρικά προβλήματα ὑπάρχουν πολλές.

XIV.3.

Stupebant... quam novum: τό ἀκροατήριό τοῦ δικαστηρίου ἀποδοκιμάζει ἔτσι τίς δικονομικές μεθόδους τοῦ Κλαυδίου. Ὁ Αἰακός ἐφαρμόζει τό «Ραδαμάνθου δίκαιον».

de genere roenae: κατά τόν Κορνήλιο νόμο, ὁ ἔνοχος ἔπρεπε νά ἐξοριστεῖ καί νά δημευθεῖ ἢ περιουσία του (*deportatio*). Ἡ ποινή αὐτή δέν εἶναι ἐδῶ ἐφαρμοσίμη· πρέπει λοιπόν νά ἐπινοήσουν νέα ἰσοτίμη: πρβλ. Λουκιαν. Κατάπλ. 28-9.

quid... oporteret: ἡ φράση ἐπεξηγεῖ τήν προηγούμενη.

Sisyphum... fecisse: ὁ Bücheler ἀποκατάστησε τό κύριο ὄνομα καί τό ἀπαρέμφοτο, ἀντί τοῦ *fecissent* τοῦ χειρογράφου. Τό χωρίο εἶναι ἀπό τά πολυσυζητημένα καί πολυδιορθωμένα· βλ. Roncali, 24, 33.

laturam: πρόκειται γιά λαϊκό νεολογισμό· πρβλ. *mercatura, vectura*. Ἡ λέξη ξανασυναντᾶται τόν 2ον αἰ. μ.Χ.

Tantalum...: κοινός τόπος τῶν μυθικῶν διηγήσεων εἶναι οἱ βασανισμοί στόν Ἄδη τῶν: Σισύφου, Ταντάλου, Δαναΐδων, Τιτυοῦ καί Ἰξίωνα. Γιά τόν βασανισμό τοῦ Ἰξίωνα στόν Ἄδη ἔγραψε πρῶτος ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος, Ἀργ. III.62.

sufflamino: τροχοπεδῶ, «φρενάρω».

XIV.4.

veteribus = *veteranis*: τέτοιοι ἦταν οἱ ἀναφερθέντες καί γνωστοί ἀπό τήν Μυθολογία. Ἡ χρήση τῆς λέξης θυμίζει τοὺς παλαιμάχους στρατιῶτες – πού ἔπαιρναν σύνταξη – καί τοὺς παλιούς μονομάχους – πού ἔπαιρναν ἄδεια ἀπουσίας ἀπό τοὺς ἀγῶνες· ἐδῶ πρόκειται μᾶλλον γιά τό β' (*Weinreich*, 129 κ.έ.): *missionem... dari*. Στόν Πετρώνιο ὁμως (*Σατ.* 52.6) ἡ φράση «*tandem ergo exoratus* (ἐνν. *Trimalchio*) *a nobis missionem dedit puer*» ἔχει τήν α' σημασία: «τέλος ἄκουσε κι' ἐμᾶς πού τόν παρακαλοῦσαμε καί τόν συχώρεσε» (*Μερακλῆς*).

alicujus... spem = *alicujus valde concupitae rei adipiscendae spem* (*sine effectu* = *vanam*). Ὁ Κλαύδιος θά τιμωρηθεῖ μέ τρόπο πού νά ἐξάπτεται τό πάθος του (*spem cupiditatis*) γιά τήν κυβεία, χωρίς νά φτάνει ὁμως ποτέ στό ἐπιθυμητό ἀποτελεσμα (*sine effectu*)· ὁ κόπος του δηλαδή «θά πηγαίνει χαμένος» (*laborem irritum*, πρβλ. «μάταιος πόνος», Πλατ. *Τίμ.* 40d).

fritillus: ἦταν ὁ «φιμός» ἢ «κύργος» ἢ «κυβευτικός κῶνος», τό κύπελλο μέσα στό ὁποῖο ἀνατάραζαν (μπεγλεροῦσαν) τά ζάρια. Ἄλλ' ὁ φιμός αὐτός ἦταν τρύπιος – τό μαρτύριο τοῦ Κλαυδίου θυμίζει τίς Δαναΐδες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XV

Ὁ Κλαύδιος προσπαθεῖ νά παίξει ζάρια, ἀλλ' αὐτά συνεχῶς γλιστροῦν ἀπό τόν τρύπιο πάτο τοῦ ζαρόκουτου καί τοῦ ξεφεύγουν – ὅπως ἀκριδῶς ξέφυγε ἀπ' τόν Σίσυφο ὁ δράχος, μόλις ὁ τιμωρημένος γίγαντας ἔφτανε στήν κορυφή τοῦ λόφου.

Παρουσιάζεται τότε ὁ Καλιγούλας καί διεκδικεῖ τόν Κλαύδιο σάν δικό του δοῦλο – ἀπόδειξη τό ξύλο πού εἶχε φάει ὁ Κλαύδιος ἀπ' τόν ἀνεψιό τοῦ αὐτοκράτορα. Ὁ Καλιγούλας δικαιώνεται καί ὁ Κλαύδιος καταλήγει στή δικαιοδοσία ἐνός ἀπελευθέρου, τοῦ Μενάνδρου. Ὁ τελευταῖος θά τόν χρησιμοποιήσει ὡς γραμματέα τῶν ἀνακρίσεων του· πάλι ὁ Κλαύδιος θά ἐξαρτηθεῖ ἀπό κάποιον ἀπελεύθερο!

XV.1.

subducto fundo: μέ τόν ἄπατο πάτο, τόν τρύπιο πάτο· βλ. XIV.4: *pertuso fritillo*.

tessera, talus, alea: χρησιμοποιοῦνται ὡς συνώνυμα.

talus: ἀστράγαλος, ὀστέينو παραλληλεπίπεδο, μέ σημειωμένους τοὺς ἀριθμούς 1, 3, 4, 6. Χρησιμοποιοῦσαν συνήθως τέσσερις ἀστράγαλους· ἡ καλύτερη βολή ἦταν ὅταν ὁ κάθε ἀστράγαλος ἔδειχνε διαφορετικό ἀριθμό. *tessera*: τό ζάρι, ὅπως τό γνωρίζουμε σήμερα. Τό παιχνίδι παιζόταν μέ δύο (ὅπως ἐδῶ) ἢ τρία ζάρια· ἡ καλύτερη βολή ἦταν ὅταν ὁ παίκτης πετύχαινε ὅσο περισσότερα ἐξάρια μποροῦσε. *Alea*: ἦταν τό ζάρι καί τό τυχερό παιχνίδι γενικά (*Eden*, 149. Βλ. καί *Balsdon*, 155 κ.έ.).

lusuro, petenti: ὁ Κλαύδιος ὄλο καί θέλει νά παίξει ζάρια (*lusurus*) καί ὄλο τά ζητάει, καθώς τοῦ ξεφεύγουν (*petenti*). Οἱ νεότεροι σχολιαστές ἔχουν ὑποδείξει παρόμοια φρασεολογία στόν Ὅμηρο (λ 608, γιά τόν Ἡρακλῆ στόν Ἄδη), στόν Ἡσίοδο (*Ἀσπίς*, 215, γιά τόν ψαρά πού θέλει νά ψαρέψει) καί στόν Βεργίλιο (*Αἰν.* VI.602 καί VIII.649).

deceperere: ὑποκείμενο *tesserae* ἢ *tali*.

fallax alea: τό ἀπατηλό ζάρι. Πρβλ. Ὀβίδ. *Ἐπ. Ποντ.* IV.2.

furto = *dolose*.

irrita pondera: βλ. XIV.4, *laborem irritum*.

Sisyphio: Τό γεγονός ὅτι ἐδῶ ρητά καί ἀναμφίβολα ἀναφέρεται ὁ Σίσυφος καί τό μαρτύριό του προκάλεσε τήν ὑποψία (κυρίως) ὀρισμένων ἐρμηνευτῶν πού ὑποστηρίζουν ὅτι στό φθαρμένο χωρίο (XIV.3: «*sium diu laturam fecissent*», κατά τά παλαιότερα χειρόγραφα, κυρίως το S) δέν θά πρέπει νά γίνεται λόγος γιά τόν Σίσυφο (ὅπως πρότεινε ὁ Bücheler) ἀλλά γιά τόν Τιτυό: εἶναι ὁ μόνος ἀπό τά γνωστά ἀρσενικά πρόσωπα τῆς μυθολογίας πού τιμωροῦνται παραδειγματικά στόν Κάτω Κόσμο, ὁ ὁποῖος δέν ἀναφέρεται ἐδῶ, ἐνῶ ὁ Σίσυφος ἀναφέρεται (μέ τή λύση Bücheler) δύο φορές (βλ. Roncali, κριτικό ὑπόμνημα 24 καί 33). Ἐκτός ἀπό τή δυσκολία νά διορθωθεῖ τό *laturam* σέ *jacturam*, δέν βλέπω γιατί θά πρέπει ἐδῶ νά ἀναφέρονται ὅλα τά σχετιζόμενα μυθολογικά πρόσωπα. Τό παράδειγμα τοῦ Σισύφου εἶναι ἀπό τά πιό γνωστά (ἴσως γι' αὐτό καί ὁ Alb. Camus προτίμησε αὐτόν τόν μῦθο νά ἀναλύσει στό γνωστό του βιβλίο). Σημειωτέον πάντως ὅτι ἡ

ποινή του Κλαυδίου θυμίζει τις Δαναΐδες με τον «τετροπημένον πίθον» (Λουκιαν. *Νεκρ. Διάλ.*, 11.4).

collo: Στόν Σενέκα ο Σίσυφος δέν κυλάει τόν θράχο (Όμ. λ 593 κ.έ.), τόν μεταφέρει στους ὤμους (Σενέκα *Ηρ. Μ.*, 751, *Ηρ. Οίτ.*, 942). Ὁ Σενέκας δηλαδή συχνά χρησιμοποιοῦσε τό μυθολογικό παράδειγμα τοῦ Σισύφου, γιά νά δηλώσει τό «μάταιο βάρος». Ἐδῶ *collo*: ἀφαιρετική καθαρά.

XV.2.

Ἡ σάτιρα ὁλοκληρώνεται «μέ ἓνα ἀπροσδόκητον: σέ μιά ταχύτατη σκηνή, ὅπου ἡ τύχη τοῦ Κλαυδίου μεταβάλλεται ξαφνικά, ὁ Καλιγούλας τόν πετᾶ στόν Αἰακό καί ὁ Αἰακός σέ ἓναν ἀπελεύθερο, νά ἐκτελεῖ χρέη γραμματέα τῶν ἀνακρίσεων. Εἶναι φανερά ἐδῶ τά ἀντίποινα ὅπως καί ἡ προσωπική ἐκδίκηση τοῦ συγγραφέα πού –μετά ἀπό μιά ἀπλή ἀνακριτική διαδικασία– ἐξορίστηκε [ἐπί Κλαυδίου] στήν Κοροική» (Russo, 129).

Ὁ Sullivan, 217, χαρακτηρίζει «ἐμπνευσμένη» τήν «περιπέτεια» τῆς τελευταίας παραγράφου, XV.2.

petere... coepit, producere: τή γραφή αὐτή τοῦ χειρογράφου S υἰοθέτησε ὁ Mariotti: δικαιολογεῖται τό ἀσύνδετο ἀπό τήν ταχύτητα τῶν ἐξελίξεων ἡ ὅλη φράση ἀντιστοιχεῖ σέ: *petebat (et) producebat*. Γιά τήν ἀντιστοιχία ιστορικοῦ ἀπαρεμφάτου - παρατατικοῦ βλ. Ernout-Thomas, § 282. Παρόμοια: Πετρ. *Σατ.* 29.9: *interrogare ego atriensem coepi* = «πῆγα νά ρωτήσω τόν ἐπιστάτη τοῦ ἄτριου» (Μερακλῆς).

testes qui viderant: Πρὸβλ. παραπάνω I.2: *qui... vidit*.

illum (=Claudium)... ab illo (=G. Caecare): ὕφος λαϊκότροπο, μέ ἐπανάληψη τῆς ἴδιας ἀντωνυμίας (ἀντί: *ab ipso*: Maehly). Κατά τόν Russo, 129-30, μέ τήν ἀντωνυμία αὐτή τῆ δεικτική ὁ Σενέκας θέτει σέ ἴση μοῖρα καί τούς δύο νεκρούς αὐτοκράτορες· ἡ χρήση τῆς ἀντωνυμίας ἀντί τῶν ὀνομάτων ἔχει κάτι τό ὑποτιμητικό.

flagris... vapulantem: ὁ Γ. Καῖσαρ Καλιγούλας εἶχε ἰδιαιτέρως σκληρά (σάν σέ δοῦλο) συμπεριφερθεῖ στόν (θεῖο του) Κλαύδιο, βλ. Σουητ. *Κλαυδ.*, 8, 9, Δίωνα Κάσσιο 59.23. Τόν εἶχε δηλαδή «τοῦ κλώτσου καί τοῦ μπάτσου». Τόν διεκδικεῖ λοιπόν κι' ἐδῶ ὡς δοῦλο, γιά νά διασκεδάσει.

flagrum = *flagellum*: εἶναι τό γνωστό μας «φραγγέλιον» τῆς Κ. Διαθήκης (Ἰω. β' 15) < *flagellum*. Βλ. καί τό ρῆμα *φραγελλῶ* > ὦ (Ματθ. κζ' 26).

adjudicatur: νομική φρασεολογία, ὅπως καί ἡ προσηγηθεῖσα «*petere... in servitutum*».

C. Caesari... donat: Ὁ Eden (149-150) δέχεται ὅτι τό *Caesar* εἶναι διπτογραφία καί στίζει ὡς ἐξῆς: *C. Caesari illum Aecus donat*. Γιατί ὁ Καλιγούλας νά χαρίσει τόν Κλαύδιο στόν Αἰακό, πού τόν κέρδισε μετά ἀπό δικαστική διεκδίκηση; Θά μπορούσε βέβαια ὁ Καλιγούλας νά δωρίζει τόν Κλαύδιο,

ἀναγνωρίζοντας τήν ἀχρηστία του, τώρα πού τόν κέρδισε, σάν νά λείει στόν Αἰακό: «Πᾶρε τον, χάρισμά σου!» Μιά τέτοια τολμηρή ἐρμηνεία εἶναι μᾶλλον ἀπίθανη.

Ἄλλά καί ὁ ἐξοβελισμός τοῦ *Caesar* ἢ ἡ διόρθωση σέ *Aecus* δέν μοῦ φαίνονται ικανοποιητικές. Ποιός ὁ λόγος νά δωρίζει ὁ Αἰακός στόν Καλιγούλα ὅ,τι ὁ τελευταῖος κέρδισε δικαστικά; Δηλαδή θά θεωροῦσα ικανοποιητικό νόμο τόν τολμηρό ἐξοβελισμό τῆς φράσης *Caesar... donat*, δηλαδή: «*Adjudicatur C. Caesari. Is Menandro...*». Ἔτσι ὁ Καλιγούλας (καί μαζί του ὁ Σενέκας) ταπεινώνει τόν Κλαύδιο, ἀναθέτοντάς του δουλειά ἀνάλογο... πρὸς τίς ικανότητές του, πάλι κάτω ἀπό τήν ἐπιρροή ἑνός ἀπελεύθερου. Παραμένει βέβαια τό πρόβλημα: ποιός εἶναι ὁ ἀναφερόμενος Μένανδρος (ἀποκλείεται νά εἶναι ὁ γνωστός κωμωδιογράφος).

Menandro liberto suo: δέν ὑπάρχει ἀντίστοιχο ιστορικό πρόσωπο γνωστό. Ὅπωςδήποτε δέν πρόκειται γιά τόν κωμωδιογράφο, ὅπως νόμισε ὁ Bücheler. Ὁ Κλαύδιος πάντως κι' ἐδῶ θά ἐξαρτᾶται ἀπό κάποιον ἀπελεύθερο (βλ. VI.2, παραπάνω).

ut a cognitionibus esset: ἡ τιμωρία αὐτή καταργεῖ τήν προηγούμενη (μέ τά ζάρια): ἔχει μεσολαθήσει ἡ παρέμβαση τοῦ Καλιγούλα. (Δέν δέχομαι τήν ἀποψη τοῦ Sullivan, 232, ὅτι ὁ Κλαύδιος θά ἐκτελεῖ χρέη γραμματέως στά διαλείμματα τῆς τιμωρίας πού τοῦ ἐπέβαλε ὁ Αἰακός). Ὁ Κλαύδιος καταλήγει δοῦλος (*libertus a cognitionibus*) τοῦ δούλου (*libertus*) Μενάνδρου.

Στά χρόνια πάντως τῆς «δημοκρατίας» (*respublica*) ἢ ἐλεύθερης πολιτείας ἡ θέση τοῦ ἀπελεύθερου - δημόσιου γραφέα ἦταν τιμητική. Βλ. Κικ. *In Cat.* IV.15.

a cognitionibus: γραμματέας ἐπί τῶν ἀνακρίσεων γιά τίς ὑποθέσεις ἐκεῖνες πού ὁ αὐτοκράτορας ξεχώριζε νά δικάσει ὁ ἴδιος· τῆ θέση αὐτή (γιά ἀπελεύθερο) θέσπισε πρῶτος ὁ Κλαύδιος, ἀφοροῦσε ὑποθέσεις ποινικές καί ἀστικές, καί ἡ στάση τοῦ γραμματέα-ἀνακριτῆ δέν ἦταν πάντα ἀμερόληπτη, ἐνῶ ἡ διαδικασία ἦταν ἀπλοποιημένη. Θύμα μιᾶς παρόμοιας βιαστικῆς ἀπόφασης τοῦ Κλαυδίου εἶχε πέσει ὁ Σενέκας καί ἐξορίστηκε. Μέ τήν ἐμπρόθετη ἀφαιρετική δηλώνεται ἡ συγκεκριμένη ὑπηρεσία τοῦ ὑπαλλήλου. Πρὸβλ. τό βυζαντινὸ «ἀσηκρήτης» < *a secretis* (=ἐξ ἀπορρήτων) καί «πρωτοασηκρήτης».

Τό ἐρώτημα ἂν χάθηκε τό τέλος τοῦ ἔργου (Russo, 18) δέν τίθεται πιά σήμερα (Eden, 151).

ΕΠΙΜΕΤΡΑ

Α'. Ο ΥΠΟΘΕΤΙΚΟΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΣ

Ὁ Σενέκας διηγείται στό ἔργο του αὐτό τά τῆς ζωῆς καί τοῦ θανάτου τοῦ Κλαυδίου. Ὁ ἴδιος ἐκφράζεται στό πρῶτο πρόσωπο (I.1: volo memoriae tradere) καί οἱ Κλαύδιος, Αὐγουστος κλπ. εἶναι τά τρίτα πρόσωπα. Τά λεγόμενα τῶν προσώπων αὐτῶν τά ἐκθέτει ἄλλοτε σέ εὐθύ καί ἄλλοτε σέ πλάγιό λόγο. Σέ κάποια ὅμως σημεία τοῦ ἔργου του ὁ συγγραφέας ἀπευθύνεται στό (ὑποθετικό) δεύτερο πρόσωπο. Ἡ τεχνική βέβαια αὐτή δέν εἶναι ἄγνωστη καί στούς ἀρχαίους, ἄν καί τό καθιερωμένο εἶναι ὁ συγγραφέας νά ἀπευθύνεται σέ συγκεκριμένο πρόσωπο καί νά τοῦ στέλνει —συχνά μέ ἀφιέρωση— τό βιβλίο: ὅλα τά πεζά κείμενα τοῦ Σενέκα ἔχουν παραλήπτη πρός τόν ὁποῖο στέλνονται, πολλά στό φίλο του Λουκίλιο. Ἰδιαίτερα στή μενίπεια σάτιρα καί στήν «κωμική διατριβή» (Edep, 66), στό πεζά τῆς τμήματα, ὅπου τό ὕφος καί τό λεξιλόγιο συνήθως θρῖσκονται στό ἐπίπεδο τοῦ καθημερινοῦ καί «λαϊκοῦ» λόγου, εἶναι φυσικό ὁ συγγραφέας νά καταφεύγει στό 6' πρόσωπο, κάτι συνηθιζόμενο στίς συνομιλίες καί τίς συζητήσεις τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων· παράδαλε τίς νεοελληνικές παρενθετικές φράσεις «πού λές», «ἄκου νά δεῖς», «πού 'σαι», «ὅπως τοῦ τό λέω». Εἶναι δικαιολογημένος λοιπόν ὁ Σενέκας νά καταφεύγει σέ αὐτόν τόν ἐκφραστικό τρόπο: ἐπιθυμεῖ τό κείμενό του νά ἔχει «λαϊκότητα», κ' ἄς εἶναι ἔμπορο ἀπό φραστικούς τρόπους πού θυμίζουν ἱστοριογραφία ἢ ἀνήκουν στή νομική καί πολιτική ὀρολογία.

Μέ τόν τρόπο αὐτόν ὁ φιλόσοφος μᾶς «κλείνει τό μάτι» στόν ὅποιον ἀναγνώστη εἶναι σάν νά τοῦ λέει: «Μήν πιστεύεις ὅ,τι σοῦ λέω, εἶναι ψέματα». Ἔτσι ὁ ἀναγνώστης ἀποδραίνει συνυπεύθυνος μέ τόν συγγραφέα στούς σατιρικούς στόχους τοῦ δευτέρου. Ἀξιοπρόσεκτο εἶναι ὅτι οἱ ἀποστροφές αὐτές παύουν μετά τό κεφ. VI, ὅταν πιά τόν κύριο ρόλο ἀποκτοῦν τά ἀναμφισβήτητα «γεγονότα», ἡ διήγηση καί οἱ ἐκφωνούμενοι λόγοι στή Σύγκλητο τῶν οὐρανίων ἢ στό δικαστήριο τοῦ Ἄδη. Σέ δύο ἀπό τίς περιπτώσεις αὐτές ὁ Σενέκας χρησιμοποιεῖ τό 6' πληθυντικό πρόσωπο (V.1) καί σέ μία ἄλλη δέχεται τίς παρατηρήσεις τοῦ ὑποθετικοῦ ἀναγνώστη καί ἀναλόγως συμμορφώνεται (II.3).

Στά χωρία αὐτά ὁ Σενέκας εἰρωνεύεται:

α) τήν ἐπίσημη ἀποψη γιά τήν «ἀπαθανάτιον» τῶν Αὐγουστού, Τιβερίου καί τῆς Ἰουλίας Δρουσίλλας: I.2-3: «Appiae viae curator est, qua scis et divum Augustum et Tiberium Caesarem ad deos isse. Hunc si interrogaveris, soli narra-bit». Μέ τό soli ὅμως ὁ Σενέκας ταυτίζει τόν κάθε ἀναγνώστη μέ τόν ἑαυτό του! Μέ τόν τρόπον αὐτόν δηλαδή ὁ Σενέκας συμφωνεῖ μέ τόν εὐφυολογικό ὀρισμό τοῦ G.B. Shaw: «Μυστικό εἶναι ὅ,τι λέγεται χωριστά στόν καθένα»!

β) τίς ἐπίσημες ἀνακοινώσεις γιά τόν θάνατο καί τήν ὥρα θανάτου τοῦ Κλαυδίου: II.2: «Horam non possum certam tibi dicere..., tamen inter sextam et septimam erat» (γιά τό γεγονός φταῖνε τά ρολόγια!). IV.2: «Expiravit autem dum comoedos audit, ut scias me non sine causa illos timere» (ἐπ' εὐκαιρία ὁ Σενέκας εἰρωνεύεται καί τό χαμηλό ἐπίπεδο τῶν «κωμωδῶν» καί τήν ἀνία πού προκαλοῦσε ἡ ἠθοποιία τους!).

γ) τούς συμπατριῶτες του πού ὑποκριτικά θρήνησαν καί ἐπαίνεσαν τόν Κλαύδιο, ἀποδίδοντάς του «θεϊκές τιμές» (Σουητ. Κλαύδ., κεφ. 45, Τάκ. Χρον., XII.69): V.1: «Scitis enim optime (=quae in terra sint acta)..., in caelo quae acta sint, audite».

δ) τό γεγονός ὅτι ὁ Κλαύδιος ἦταν «ἐνεργούμενο» στό χέριο τῶν ἀπελευθέρων του: VI.2: «Putares omnes illius esse libertos: adeo illum nemō curabat». Καί ὅμως, αὐτή ἦταν ἡ ἀλήθεια!

Τέλος στό II.3 (κατά τήν ἔκδοση R. Roncali πού ἀκολουθῶ) ὁ Σενέκας φαντάζεται τόν ἀναγνώστη νά ἀπορεῖ γιατί ὁ συγγραφέας μας δέν μιμεῖται τήν «ποιητική» φρασεολογία τῶν ὁμοτέχνων του: «Nimis rustice!... tu sic transibis horam tam bonam?» (Ὁ Κλαύδιος εἶχε στήν αὐλή του τούς poetae novī, πού τόν κολάκευαν: XII.2.29).

Γιατί ὅμως ὁ Σενέκας νά μὴν ἀπευθύνει τήν *Ἀποκολοκύνθωσις* σέ συγκεκριμένο ἀποδέκτη, ἀλλά νά καταφεύγει στό τέχνασμα τοῦ «ὑποθετικοῦ» ἀναγνώστη; Εἶναι γενικά ἀποδεκτό, ὅπως εἶδαμε στήν Εἰσαγωγή, ὅτι τό ἔργο γράφηκε σύντομα μετά τό θάνατο τοῦ Κλαυδίου καί ἀντανεκλοῦσε τό κλίμα πού επικράτησε στό αὐτοκρατορικό περιβάλλον οὐσιαστικά λοιπόν τό ἔργο εἶχε πολλούς ἀποδέκτες: ἄμεσους, δηλαδή τούς περί τόν Νέρωνα καί τήν Ἀγριππίνα ἔμμεσους, ὅλο τόν ἐγγράμματο ρωμαϊκό λαό. Ὁ Σενέκας μιλᾷ στό ἔργο του μέ τρόπο πού φαίνεται νά δέχεται ὅ,τι ἀνακοινώθηκε γιά τό θάνατο τοῦ Κλαυδίου καί τίς πρός τόν νεκρό τιμές οὐσιαστικά ὅμως «παίζει διπλό παιχνίδι». Ὅσα διηγείται ὁ Σενέκας ὡς συμβάντα στίς δύο κρίσεις, στόν Οὐρανό ἢ στόν Κάτω Κόσμο, εἶναι φανταστικά· καί ὅμως, αὐτές θά ἦταν οἱ δίκαιες κρίσεις γιά τόν Κλαύδιο: «αἶκε πάθοι τά τ' ἔρεξε, δίκη κ' ἰθεῖα γένοιτο».

Β'. PHERONACTUS

Η γραφή του ονόματος στο XIII.5, όπως την παραδίδουν τα αρχαιότερα χειρόγραφα, ποικίλλει: Pheronaotus (S), Pheronattus (V), Pheronattus (L: ή ανάγνωση δέν είναι βέβαιη υπάρχουν και οι αναγνώσεις Pheronattus ή Pheronactus ή Pheronaltus). Στους νεότερους κώδικες συναντάμε: Pheronactus (I, οι προερχόμενοι από τον L), Pheronas (s, οι προερχόμενοι από τον αρχαιότερο S). Τέλος και στον μεταγενέστερο κώδικα του Δουβλίνου E 5.20 (της ομάδας S) συναντάμε τη γραφή Pheronactus την οποία υιοθετεί ο Bücheler (και πολλοί εκδότες παράλληλα προς τη γραφή Pheronactes).

Πρόκειται για ένα όνομα (σύνθετο ή παρασύνθετο) ή για δύο ονόματα; Όνομα Φηρώνακτος ή Φηρωνάκτης ελληνικό δέν μαρτυρείται. (Πιθανώτατα πρόκειται για ελληνικό όνομα, και γιατί είναι όνομα απελευθέρου και γιατί αρχίζει με τό σύμπλεγμα Ph). Βέβαια ή γραφή Phero θά μπορούσε νά αποδίδει περισσότερες μορφές ελληνικές: Φηρω-, Φερω-, Φηρο, Φερο-. Μαρτυρούνται μόνο τύποι συντομότεροι: Ίπλωνάξ, Ίερωνάξ > Ίερωνακτίδης (Russo, 121) δέν είναι λοιπόν άπίθανο νά έχουμε εδώ τύπο Φηρώνάξ < Φηρώνάξ (φήρ = θήρ), θά πρέπει όμως νά δικαιολογηθεί ή κατάληξη -tus πού παραδίδουν τά περισσότερα χειρόγραφα.

Μικρότερο πρόβλημα παρουσιάζει και ή γραφή Pheronas των χειρογράφων της ομάδας S. Μπορεί τό Pheronas νά είναι ή λατινική γραφή του Φηρωνάξ (πρβλ. Θεωνάξ, Άκεψιμάς κ.τ.ό. και παράλληλη γραφή του Θερωνάξ < Θήρων, Φήρων). Θά πρέπει όμως νά δικαιολογηθεί ή μεταβολή Pheronaotus (S) σε Pheronas (s) ή τό αντίστροφο.

Μή ικανοποιούμενοι από τίς προταθείσες λύσεις οι Heraeus και Mariotti πρότειναν νά θεωρηθεί ότι εδώ έχουμε δύο ονόματα: τό πρώτο είναι όπωσδήποτε Pheron, δηλαδή Φήρων < Θήρων. Τό δεύτερο ίσως είναι Auctus (Heraeus) ή Άωτος (Mariotti). Συνδυάζοντας τίς δύο λέξεις ό P. Eden πρότεινε τό παρασύνθετο Φηρωνάωτος < Φηρών άωτος. Άν δέν δεχτούμε τη λύση του Eden, ή πρόταση του Mariotti (Άωτος > Aotus) είναι πιθανότερη, και γιατί μαρτυρείται τό όνομα Άωτος (βλ. Roncali, 22) και γιατί τό Auctus δέν είναι ελληνικό. Μιά άλλη πρόταση για τό 6' όνομα είναι: Άκτωρ, όνομα μαρτυρούμενο στον Όμηρο (B 513 κ.ά. — όπως και τά παράγωγά του: Άκτορίων, Άκτορίδης).

Δέν θεωρώ πιθανή την περίπτωση τό Pheron νά υποκρύπτει τό (μή ελληνικό, αίγυπτιακό, κύριο;) όνομα Φέρων (ή Φερών, Φερῶς, Φερῶς κατά τά χειρόγραφα του Ηροδότου, B 111), πού —ως προσηγορικό— δηλώνει τό άνάκτορο και τον άνακτα («περ-ό», ή «φερ-ό» στά ιερογλυφικά). Τό ίδιο άπίθανη θεωρώ την είκασία νά πρόκειται εδώ για τό (ιουδαϊκό;) Φερῶρας πού μαρτυρεί ό Ίώσηπος (Ίουδ. π., I. 181 κ.ά.).

Συνοπτικά, οι προτεινόμενες και πιθανότερες λύσεις είναι: Φηρώνάξ, Φηρωνάξ, Φηρωνάωτος (κατά τον P. Eden ή τελευταία) ή έχουμε εδώ δύο ονόματα: Φήρων, Άωτος (Mariotti) / Φήρων, Άκτωρ. Όποιαδήποτε λύση είναι παλαιογραφικώς ισχυρότερη είναι και πιθανότερη. Όπωσδήποτε όμως παραμένει ή δυσκολία της ταυτίσεως των ονομάτων αυτών προς ιστορικά πρόσωπα.

Γ'. ΚΛΑΥΔΙΟΥ ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

- 10 π.Χ. Γέννησή του στο Λούγδουνο της Γαλατίας.
 37 μ.Χ. Consul suffectus επί Καλιγούλα.
 41 μ.Χ. Άνάρρησή του και γ' γάμος του με Μεσσαλίνα. Άνάκληση από την έξορία της Άγριππίνας της Νεότερης και της Ίουλίας Λιβίλλας. Ό Σενέκας και ή Ίουλία Λιβίλλα εξορίζονται με την κατηγορία της μοιχείας.
 42 μ.Χ. Θάνατος του προγονού της Μεσσαλίνας Άπ. Ίουνίου Σιλανού με ενέργειές της και του απελευθέρου Ναρκίσσου. Άποτυχημένο κίνημα του Σκριβωνιανού στη Δαλματία.
 43 μ.Χ. Εισβολή στη Βρετανία και κατάληψη του Καμουλόδουνου (Colchester). Ό Κλαύδιος παραμένει στην Βρετανία μόνο 16 ήμέρες.
 48 μ.Χ. Θανάτωση της Μεσσαλίνας και των έραστών της. Τέταρτος γάμος του Κλαυδίου με την άνεψιά του Άγριππίνα.
 50 μ.Χ. Ορίζει διάδοχό του τον Νέρωνα, γιό της Άγριππίνας από τον πρώτο της γάμο.
 54 μ.Χ. Θάνατος του Κλαυδίου (ίσως τον δηλητηρίασε ή Άγριππίνα).

ΠΙΝΑΚΕΣ ΣΥΓΓΕΝΕΙΑΣ

Άκολουθούν οι πίνακες πού δηλώνουν τίς συγγένειες των έξ αίματος και άγχιστείας άπογόνων του Αύγουστου. Σημειώνονται μόνο οι άπόγονοι πού είναι άπαραίτητοι για την κατανόηση της Άποκολοκύνθωσεως υπάρχουν δηλαδή και άπόγονοι των οποίων δέν σημειώνονται τά ονόματα, επειδή δέν αναφέρονται (ρητά ή ύπαινικτικά) στην Άποκολοκύνθωσιν. Π.χ. δέν περιλαμβάνεται ό Μ. Κλ. Μάρκελλος, άνεψιός του Αύγουστου από την άδελφή του Όκταβία, πού είχε παντρευτεί στον α' γάμο του την κόρη του Αύγουστου Ίουλία, είχε υιοθετηθεί από τον Όκταβιανό και προοριζόταν για διάδοχός του. Πέθανε είκοσαετής και έμεινε στην ιστορία της λογοτεχνίας ή σκηνή στην Αίνειάδα (VI.861 κ.έ.), στην όποία ό ποιητής (διά στόματος Άγχιση) αναφέρεται στίς έλπίδες πού είχε γεννήσει ή ύπαρξη του Μαρκελλου.

Ό Πίνακας (1) δηλώνει τους άπογόνους της Όκταβίας, άδελφής του Όκταβιανού Αύγουστου, στους οποίους άνήκει και ή Μεσσαλίνα. Ό Πίνακας (2)

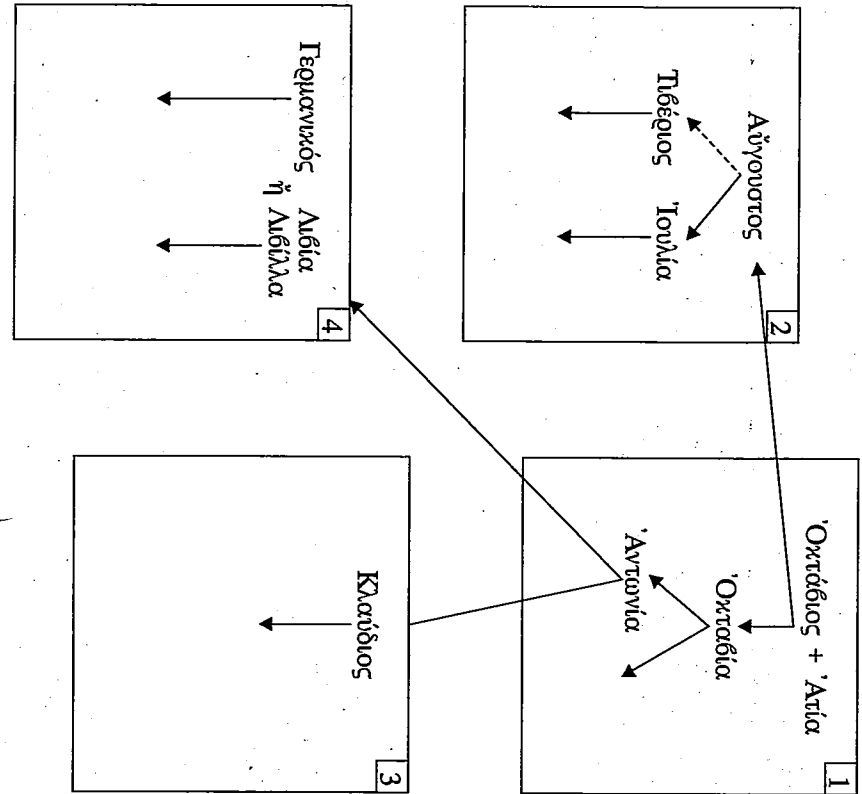
παρουσιάζει τούς ἕξ αἵματος ἀπογόνους τοῦ Αὐγούστου καί τούς ἀπογόνους τοῦ προγονοῦ καί θετοῦ γιοῦ του Τιβέριου. Στούς Πίνακες (3) καί (4) παρουσιάζονται οἱ ἀπόγονοι τῆς Ἀντωνίας τῆς Νεότερης, ἀνεπιβίας τοῦ Ὀκταβιανοῦ· παιδιά τῆς Ἀντωνίας αὐτῆς ὑπῆρξαν οἱ Κλαύδιος, Γερμανικός καί Λιβία ἢ Λιβίλλα.

Μέ κεφαλαῖα στοιχεῖα ἀναφέρονται ὅσοι χρημάτισαν αὐτοκράτορες: Αὐγουστος (31 π.Χ. - 14 μ.Χ.), Τιβέριος (14-37 μ.Χ.), Καλιγούλας (37-41 μ.Χ.), Κλαύδιος (41-54 μ.Χ.), Νέρων (54-68 μ.Χ.).

Ἐπειδή οἱ ἀπόγονοι εἶναι διασταυρούμενοι, δηλαδή ἓνα πρόσωπο μπορεῖ νά ἀναφέρεται σέ περισσότερους ἀπό ἓναν πίνακα, χρησιμοποίησα τά μικρά στοιχεῖα τοῦ ἀλφαβήτου γιά νά δηλώσω τά πρόσωπα π.χ. (π) εἶναι ἡ Ἰουλί-α, κόρη τοῦ Δρούσου καί τῆς Λιβίας Λιβίλλας καί τό ὄνομά της συναντοῦμε στούς πίνακες (2), (3) καί (4). Ἐπειδή, λόγω τῶν πολλαπλῶν συγγενειῶν δέν ἦταν δυνατόν νά καταρτιστεῖ ἐνιαῖος πίνακας καί γιά νά μήν ὑπάρξουν ἐπι-καλύψεις, παρέπεμψα ἀπό πίνακα σέ πίνακα. Τό + δηλώνει γάμο καί ὁ ἀριθ-μός δίπλα στό ὄνομα τῆ σειρά τοῦ γάμου (1ος, 2ος ἢ 1η, 2η κλπ., ἀνάλογα μέ τό φύλο) γιά τό ἀναφερόμενο πρόσωπο. Π.χ. ὁ Αὐγουστος εἶχε πρώτη σύ-ζυγο τῆ Σκριβωνία (ἀπό τήν ὁποία ἀπέκτησε τήν Ἰουλίαν) καί δεύτερη τῆ Λι-βία. Καί τῆς Λιβίας ὁμως ὁ γάμος αὐτός ἦταν ὁ δεύτερος: πρῶτος της σύζυ-γος ὑπῆρξε ὁ Τιβ. Κλαύδ. Νέρων, ἀπό τόν ὁποῖον εἶχε ἀποκτήσει τόν Τιβέριο καί τόν Κλαύδιο Δρούσο.

Γιά ὅσων προσώπων τό θάνατο γίνεται λόγος στήν Ἀποκολοκύνθωσιν ση-μείωσα τῆ σχετική παραπομπή, π.χ. Πομπήιος Μάγνος, Χ.1: ἐκεῖ ἀναφέρεται ὁ Σενέκας στό θάνατο τοῦ Πομπηίου καί τῶν γονέων του. Παραπομπή σημεί-ωσα καί γιά ὅσα πρόσωπα γίνεται λόγος στό ἔργο αὐτό τοῦ Σενέκα, π.χ. ὁ Μ. Ἰούνιος Σιλανός, πεθερός τοῦ Καλιγούλα, ἀναφέρεται -ὡς θύμα τοῦ γαμ-βροῦ του- στό ΧΙ.2.

ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΠΙΝΑΚΩΝ ΣΥΓΓΕΝΕΙΑΣ

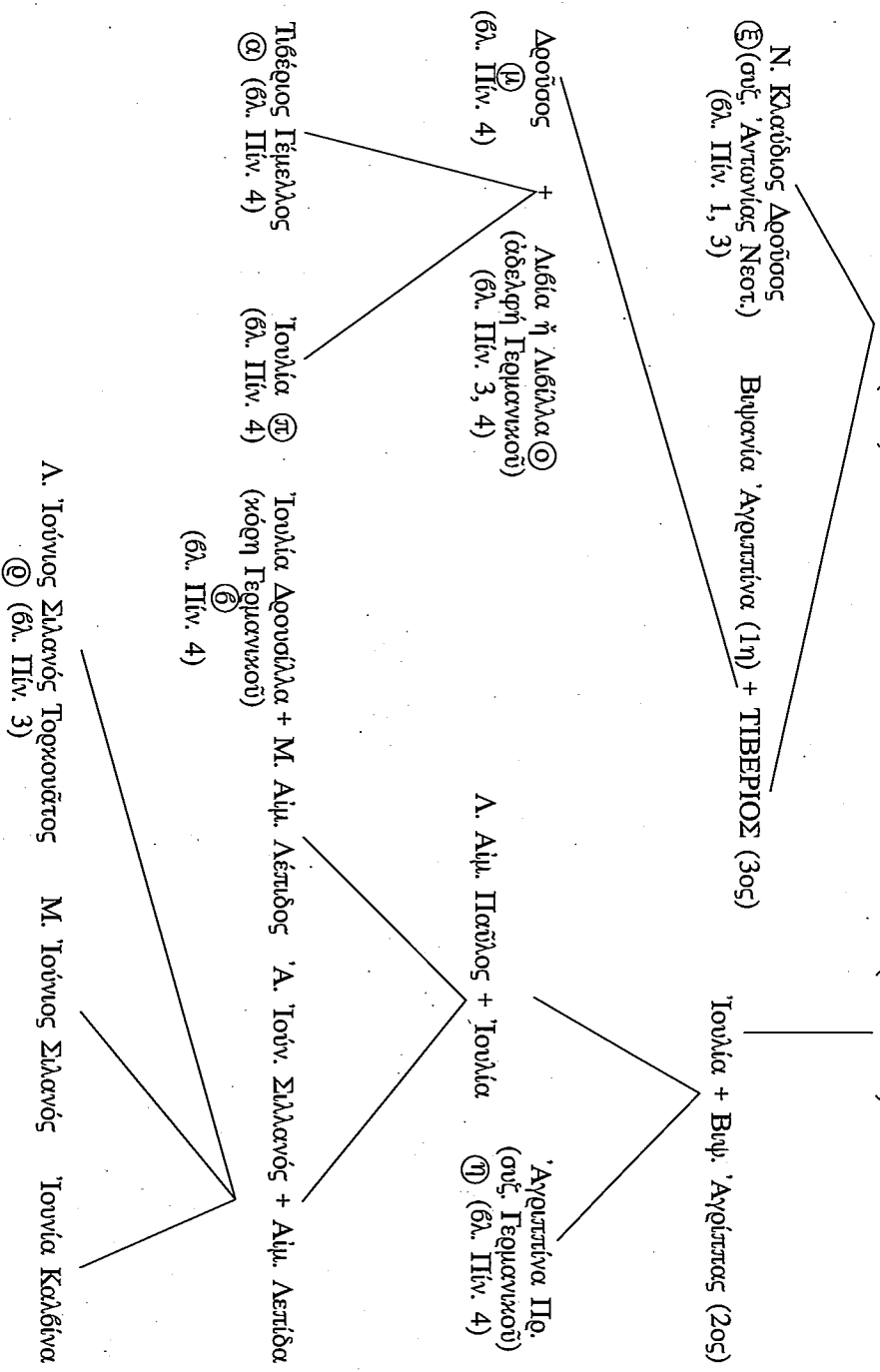

Πρόσωπα ἀναφερόμενα σέ περιαιτούτετους τοῦ ἑνὸς πίνακα:

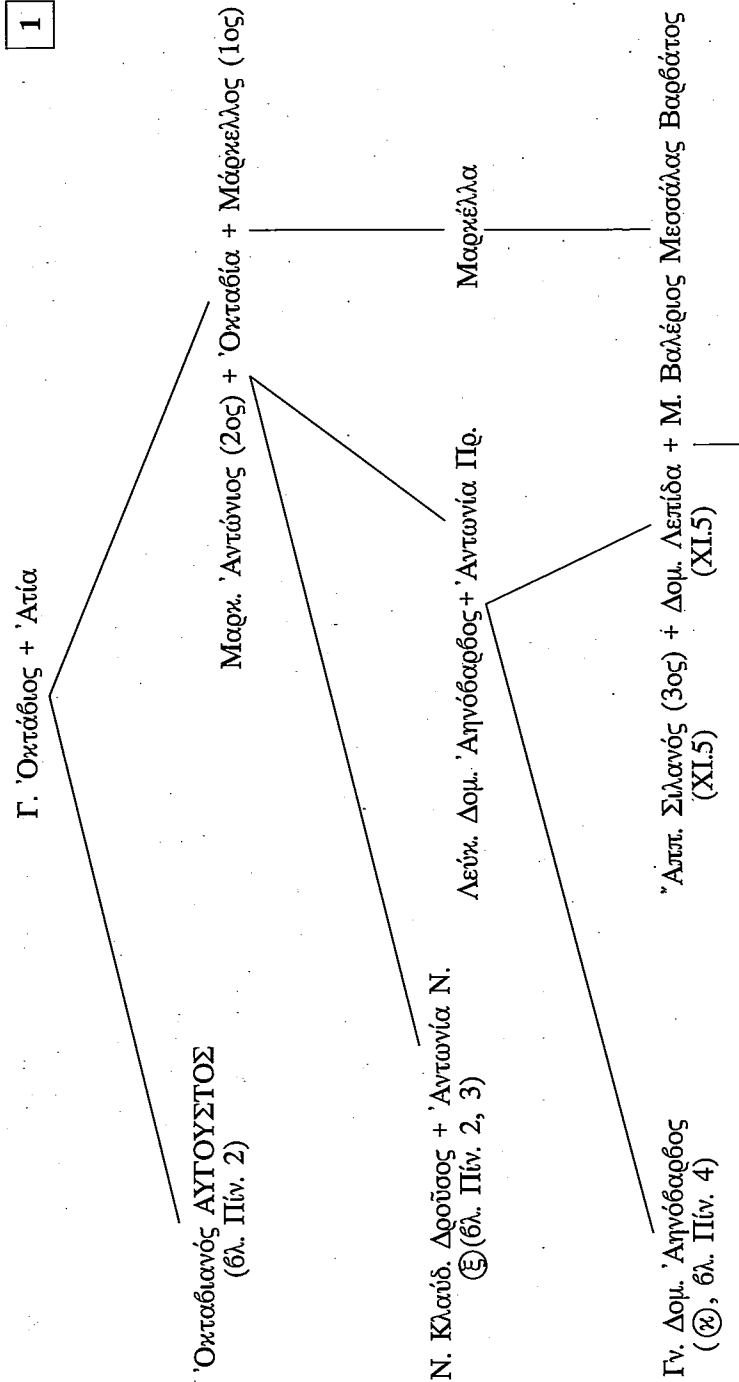
- Ⓐ = Τιβέριος Γέμελλος: Πίν. 2, 4
- Ⓡ = Ἀγγετινία Πρεσβ.: » 2, 4
- Ⓣ = Ἀγγετινία Νεότ.: » 3, 4
- Ⓛ = Μεσσαλίνα: » 1, 3
- Ⓥ = Γν. Δομ. Ἀγνώσθατος: » 1, 4
- ⓁⓁ = Δρούσος, γιός Τιβέριου: » 2, 4
- Ⓥ = Ν. Κλαύδιος Δρούσος } » 1, 2, 3
+ Ἀντωνία Ν. }
- Ⓞ = Λιβία ἢ Λιβίλλα: » 2, 3, 4
- Ⓧ = Ἰουλίαν, κόρη Δρούσου: » 2, 4
- Ⓢ = Λ. Ἰούν. Σιλανός: » 2, 3

Τ. Κλαύδιος Νέρων (1ος) + Διδία (2η) + Σκιδιώνια (1η) Δρουσίλλα + Οκταβιανός ΑΥΤΟΥΣΤΟΣ (IX.5)

2

1

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές βιβλιογραφικές

Τήν ὡς σήμερα βιβλιογραφία πού σχετίζεται μέ τήν *Ἀποκολοκύνθωσιν* τοῦ Σενέκα μπορεῖ νά συναντήσει ὁ ἐρευνητής κατά ἔτη στή γνωστή φιλολογική ἐπετηρίδα *L' Année philologique* καί στίς ἐκδόσεις τοῦ ἔργου ἀπό τοὺς C. Russo (1948-1985, 6η ἐκδ.), P. Eden (1984), R. Roncali (1990) καί A. Lund (1994) (βλ. Βιβλιογραφία στή συνέχεια).

Συγκεντρωμένη σέ μεγαλύτερες χρονικές ἐνότητες βιβλιογραφία θά εὔρει στά σχετικά ἄρθρα τῶν:

α) K. Münscher, *Bursians Jahresbericht*, 192(1922), 148-54, γιά τά ἔτη 1915-21.

β) M. Coffey, *Lustrum* 6(1961), 239-71, γιά τά ἔτη 1922-58.

γ) K. Bringmann, *ANRW*, 1985, 885-914, γιά τά ἔτη 1959-82.

Κάποιους εἰδικότερους (περί Σενέκα) βιβλιογραφικούς καταλόγους καταγράφει ἡ R. Roncali, XXXII.

Τό βασικό ὅμως βιβλιογραφικό δοῦμα γιά τή μελέτη τῶν ἔργων τοῦ Σενέκα ἀποτελεῖ τό *Seneca, a Critical Bibliography* τῶν A.L. Motto καί J. Clark, Amsterdam 1989, στό ὅποιο ἔχουν χωριστά καταχωριστεῖ (καί συνοπτικά παρουσιαστεῖ): α) οἱ ἐκδόσεις καί οἱ μεταφράσεις τοῦ ἔργου καί β) οἱ μονογραφίες καί τά ἄρθρα πού ἀναφέρονται στήν *Ἀποκολοκύνθωσιν*.

Ἀκολουθεῖ ἡ καταγραφή: α) τῶν γενικοῦ ἐνδιαφέροντος ἔργων (ἡ βιβλιογραφία ἐδῶ εἶναι περιορισμένη στά ἀπολύτως ἀπαραίτητα γενικά ἔργα), β) τῶν κυριότερων ἐκδόσεων τοῦ ἔργου καί τῶν σχετικῶν μελετῶν, ἰδιαίτερα ἐκείνων πού χρονολογοῦνται μετά τό 1920. Τίς πληροφορίες τῶν παλαιότερων ἐκδόσεων καί μελετῶν μπορεῖ εὐκολά νά ἀρυσθεῖ ὁ ἀναγνώστης ἀπό τίς ἐδῶ ἀναφερόμενες ἐκδόσεις τῆς *Ἀποκολοκύνθωσως*.

Χρησιμοποίησα στήν καταγραφή τῆς βιβλιογραφίας τίς συντομογραφίες τῶν περιοδικῶν πού ἔχει καθιερώσει ἡ ἐπετηρίδα *L' Année Philologique*. Πιά τίς παραπομπές στά σχόλια χρησιμοποίησά τό ὄνομα τοῦ ἐκδότη/μελετητή καί εὐθύς μετά τήν σελίδα, ὅπου ἀναγράφεται τό σχετικό σχόλιο.

Γενικά ἔργα

A. Λεξικά - Ἐγκυκλοπαίδειες

- R.E. Λήμμα L. *Annaeus* (17) Seneca ἀπό τόν O. Rossbach.
- Oxford Classical Dictionary. Ed. S. Hornblower καί A. Spawforth. Oxford/N.Y., 1996 (γ' ἐκδ. τοῦ OCD).
- M. Howatson. Ἐγχειρίδιο Κλασσικῶν Σπουδῶν. Μτφρ. Β. Φόρης. Θεσσαλονίκη, 1996.
- P. Kroh. Λεξικό Ἀρχαίων Συγγραφέων, Ἑλλήνων καί Λατίνων. Μτφρ. Δ. Λυπουρλῆς - Λ. Τρομάρας. Θεσσαλονίκη, 1996.

B. Γραμματολογίες

- M. Schanz - C. Hosius. *Geschichte der römischen Literatur*. Τόμοι 4. München (ἀνατ.), 1955-9.
- Ὁ. Ρίββεκκ. *Ἱστορία τῆς Ρωμαϊκῆς Ποιήσεως*. Μτφρ. Σπ. Σακελλαροπούλου. Τόμοι 3. Ἀθήνα, 1897-1900.
- H. Rose. *Ἱστορία τῆς Λατινικῆς Λογοτεχνίας*. Μτφρ. Κ. Γρόλλιου. Τόμοι 2. ΜΙΕΤ, Ἀθήνα, 1978.
- L. Bieler. *Ἱστορία τῆς Ρωμαϊκῆς Λογοτεχνίας*. Μτφρ. Ἀ. Σκιαδάς. Ἀθήνα, 1965.
- E. Kenney - W. Clausen. *Ἱστορία τῆς Λατινικῆς Λογοτεχνίας*. Μτφρ. Θ. Πίκουλας - Ἀ. Σιδέρη-Τόλια. Ἀθήνα, 1998.
- M. von Albrecht. *Ἱστορία τῆς Ρωμαϊκῆς Λογοτεχνίας*. Τόμ. I. Μτφρ. Ἑλ. Ἀρχοντόγλου κ.ἄ. Ἡράκλειο, 1997.

Γ. Γενικά Βοηθήματα (γλωσσικά καί ἱστορικά)

- J.N. Adams. *The Latin sexual vocabulary*. London, 1982.
- J. André. *Le vocabulaire latin de l' anatomie*. Paris, 1991.
- J. Balsdon. *Life and Leisure in Ancient Rome*. London, 1974.
- F. Dornseif. *Das Alphabet in Mystic und Magie*. Leipzig-Berlin, 1922.
- A. Ernout - F. Thomas. *Syntaxe Latine*. Paris, 1964.
- M. Griffin. *Seneca, a Philosopher in Politics*. Oxford 1992 (1976).
- P. Grimal. *Sénèque ou la conscience de l' Empire*. Paris 1991 (1978).
- J.B. Hofmann. *Lateinische Umgangssprache*. Heidelberg, 1951.
- J.B. Hofmann - A. Szantyr. *Lateinische Syntax und Stilistik*. München, 1965.

- E. Klebs - H. Dessau. *Prosopographia Imperii Romani saec. I-III*. Berlin 1897-8. 21965-78 (ἀπό τούς E. Groag - A. Stein, ἀνατ. τῆς ἐκδ. 1933 κ.έ.).
- Gr. Maurach. *Seneca. Leben und Werk*. Darmstadt, 1991.
- A. Momigliano. *L'opera dell'imperatore Claudio*. Firenze, 1929. Στά ἄγγλικά (μτφρ. W.Hogarth): *Claudius, The Emperor and his achievement*. Cambridge, 21961.
- A.L. Motto. *Seneca. Guide to the Thought of L.A. Seneca*. Amsterdam, 1970.
- A.L. Motto καί J. Clark. *Essays on Seneca*. Frankfurt etc., 1993.
- A. Otto. *Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Römer*. Leipzig, 1890 (ἀνατ. G. Olms, 1962).
- Μ. Παπαδημητρίου, *Στοιχεῖα τῆς ὀμιλούμενης Λατινικῆς σὸν Τερέντιο...* Ἰωάννινα, 1998.
- Μ. Πετρόχειλος. *Ρωμαῖοι καί Ἑλληνισμός*. Ἀθήνα, 1984.
- Ἐ. Σκάσση. *Ἱστορική Γραμματική τῆς Λατινικῆς γλώσσης*. Τόμοι 2. Ἐν Ἀθήναις, 1969-1975.

Ἐκδόσεις τῆς Ἀποκολοκυνθώσεως

- A. Ball. *The satire of Seneca on the Apotheosis of Claudius commonly called the Apocolocyntosis*. New York, 1902 (Εἰσ., Κεῖμ., Μτφρ. ἀγγλ., Σχόλια).
- F. Bücheler - G. Heraeus. *Petronii saturae et liber Priapeorum Recensuit F. Bücheler. Editionem sextam supplementis auctam curavit G. Heraeus. Adjectae sunt Varronis et Senecae saturae similesque reliquae*. Berlin, 1922 (Κριτική ἔκδοση).
- P. Eden. *Seneca. Apocolocyntosis*. Cambridge etc., 1984 (Εἰσ., Κεῖμ., Μτφρ. ἀγγλ., Σχόλια).
- A. Lund. *L. Annaei Senecae, Apocolocyntosis Divi Claudii*. Heidelberg, 1994 (Εἰσ., Κεῖμ., Μτφρ. γερμ., Σχόλια).
- R. Mugellesi. *Lucio Anneo Seneca, Apocolocyntosis*. Milano, 1996 (Εἰσ., Κεῖμ., Μτφρ., Σχόλια).
- R. Roncali. *L. Annaei Senecae Ἀποκολοκύντωσις*. Leipzig (Teubner), 1990 (Κριτική ἔκδοση).
- A. Ronconi. *Senecae Apocolocyntosis*. Milano, 1947 (Κριτική ἔκδοση, Μτφρ. ἰταλ.).
- O. Rossbach. *L. Annaei Senecae Divi Claudii Apotheosis per saturam quae Apocolocyntosis vulgo dicitur*. Bonn, 1926 (Κριτική ἔκδοση).
- A. Rostagni. *Seneca, Apokolokyntosis (Inzuccatura) del divo Claudio*. Torino, 1944 (Κεῖμ., Μτφρ. ἰταλ.).
- P. Roth. *Seneca Apocolocyntosis*. Bryn Mawr Coll., 1988 (Κεῖμ., Σχόλια).

- W. Rouse. *Seneca Apocolocyntosis*. London κλπ. (Loeb), 21969 (Κεῖμ., Μτφρ. ἀγγλ., Σχόλια) (Μέ τό Satiricon τοῦ Πετρωνίου).
- J.J. Rousseau. *Traduction de l'Apocolocyntosis de Sénèque, sur la mort de l'Empereur Claude. Oeuvres complètes de J.J.R. par G. Petitain, t. V*. Paris, 1839, 399-411 (Μτφρ. γαλλ.).
- C.F. Russo, *Divi Claudii Ἀποκολοκύντωσις*. Firenze, 21985 (Εἰσ., Κεῖμ., Μτφρ. ἰταλ., Σχόλια, Κριτ. ὑπόμν.).
- W. Sedgwick. *The Cena Trimalchionis of Petronius together with Seneca's Apocolocyntosis*. Oxford, 21950 (Κεῖμ., Σχόλια).
- J. Sullivan. *Petronius: The Satiricon. Seneca: Apocolocyntosis*. London, 21986 (Μτφρ. ἀγγλ., Σχόλια).
- R. Waltz. *Sénèque, L'Apocoloquintose du divin Claude*. Paris (Budé), 21966 (Εἰσ., Κεῖμ., Μτφρ. γαλλ., Σχόλια).
- O. Weinreich. *Senecas Apocolocyntosis...* Berlin, 1923 (Εἰσ., Ἀνάλυση, Σχόλια, Μτφρ. γερμ.).

Εἰδικότερες μελέτες γιά τόν Σενέκα καί τήν Ἀποκολοκύνθωσις

- W.H. Alexander. *Aut regem aut fatuum*. *AJPh* 58 (1937), 343-5.
- D. Altamura. *Apocolocyntosis et Satyricon*. *Latinitas* 7(1959), 43-54.
- A. Athanassakis. *Some evidence in defense of the title Apocolocyntosis for Seneca's satire*. *TAPhA* 104(1974), 11-21.
- A. Athanassakis. *Some thought on double-entendres in Seneca Apocolocyntosis 3 and 4*. *CPh* 68 (1973), 292-4.
- B. Axelson. *Senecastudien*. Lund 1933.
- B. Axelson (Κριτική στήν ἐκδ. Russo 1948). *Gnomon* 24(1952), 236-7.
- W. Baehrens. (Κριτική τῆς ἐκδ. Weinreich 1923). *GGA* 189(1927), 449-63.
- G. Bagnani. *Arbiter of Elegance...* Phoenix, Suppl. II. Toronto, 1954 (27-46, 80-82).
- H. Bannert. «Aporaphanidosis». *Mnemosyne* 30(1977), 293-5.
- K. Barwick. *Senecas Apocolocyntosis. Eine zweite Ausgabe des Verfassers*. *RhM*, v. 6. 92(1943), 159-73.
- E. Bickel. «Der Schluss der Apocolocyntosis». *Philologus* 77(1921), 219-27.
- M. Boatwright. *The style of the Laudes Neronis, ch. 4, of Seneca's Apocolocyntosis*. *CB* 62(1986), 10-16.
- N. Bruun. *Zur editio princeps der Apocolocyntosis und ihren Textverhältnissen*. *Class. et Mediaev.* 39(1988), 209-16.
- M. Caspari. *On the "Apotheosis of Claudius"*, ch. 6, 11.5-6. *CR* 25(1911), 11-12.

- H. MacL. Currie. *The Purpose of the Apocolocyntosis*. AC 31(1962), 86-100.
- H. MacL. Currie. *Apocolocyntosis VI Marci municipem vides*. RhM, v. 6, 105(1962), 95.
- A. Dirkzwager. *Zu Seneca, Apocolocyntosis*, 10.3. AC 46(1977), 196-7.
- R. Heinze. *Zu Senecas Apocolocyntosis*. Hermes 61(1926), 49-78.
- Th. Hopfner. *Zu Senecas Apocolocyntosis*. WS 44(1925), 117-20.
- H. Horstkotte. *Die politische Zielsetzung von Senecas Apocolocyntosis*. Athenaeum 63(1985), 337-58.
- Ch. Kapnukayas. *De L. Annaei Senecae Apocolocyntose collatio editionis J.J. Rousseau. Studi classici in onore di Q. Catandella*, III (1972), 413-6 (6λ. J.J. Rousseau παραπάνω).
- S. Koster. *Die verlorene Himmelfahrt des Kaisers Claudius*. Hermes 107(1979), 70-77.
- D. Kuijper. «Ubi mures ferrum lingunt». *Mnemosyne* σ. IV, 18(1965), 64-71.
- A. Kurfess. 4 άρθρα με τίτλο *Zu Senecas Apocolocyntosis* στο PhW: 44(1924), 1308-11 / 48(1928), 316-20 / 51(1931), 1532-5 / 58(1938), 1295-6.
- C. Marchesi. *Seneca*. Messina, 1920.
- M. Marcovich. *Ubi mures ferrum rodunt*. RhM v. 6. 120(1977), 85-9.
- S. Marriotti. *Contributi all' Apocolocyntosis di Seneca*. RCCM 18(1976), 481-3.
- B. Marti. *Senecas Apocolocyntosis and the Octavia: A diptych*. AJPh 73(1952), 24-36.
- F. Martinazzoli. *Due libellisti, Seneca e Procopio*. Στόν Russo, 1948, 10, σημ. 10.
- J.-Th. Papademetriou. *The mutations of an ancient Greek proverb*. REG 83(1970), 94-105.
- G. Pasquali. *Seneca, Apocolocyntosis 2*, 1. PP 4(1949), 47-48.
- L. Reynolds. *Text and transmission. A survey of the Latin classics*. Oxford, 1983, 361-2.
- S. Rizzo. *Note a Seneca Apocolocyntosis 9-10*. RCCM 18(1976), 485-90.
- K. Rose. «The Date and Author of the Satyricon». *Mnemosyne Suppl.* 16(1971), σσ. 69-74.
- Άντ. Η. Σακελλαρίου. *Τό ασύνδετον σχήμα καί ή αισθητική αυτού λειτουργία είς τό Σατυρικόν του Πιτρωνίου*. Διδ. διατριβή. Άθήναι 1980.
- Άντ. Η. Σακελλαρίου. «Νεοελληνικά παράλληλα σέ χωρία του Πιτρωνίου». *Παρνασσός ΚΔ*(1982) 1, 49-53. Τό ίδιο στά άγγλικά: *Some Petronian passages and Modern Greece*. Πλάτων AS(1984), 47-50.
- Άντ. Η. Σακελλαρίου. «Ερμηνευτικά στόν Πιτρώνιο». *Μνήμη Γ. Κουρμούλη*. Άθήνα 1988, 342-5.

- Άντ. Η. Σακελλαρίου. *Πιτρώνιος καί Νεοελληνική*. Άπόψεις 3(1986), 108-19.
- Άντ. Η. Σακελλαρίου, «Varia Petroniana». *Παρνασσός ΛΖ*(1995), 62-75.
- C. Schämblin. *Seneca, Apocolocyntosis 2*, 1. MH 44(1987), 118-21.
- A. Sizoo. *Mures molas lingunt*. RhM, v. 6, 78(1929), 219-20.
- W. Watt. *Fabam mimum*. Hermes 83(1955), 496-500.
- S. Wolf. *Die Augustusrede in Senecas Apocolocyntosis. Ein Beitrag zum Augustusbild der frühen Kaiserzeit*. Königstein, 1986.
- O. Zwierlein. *Zur Rede des Augustus in der Apocolocyntose*. RhM, v. 6, 125(1982), 162-75.

Έκδόσεις άλλων (άρχαίων - νεότερων) συγγραφέων

(Γιά τά λοιπά άρχαία κείμενα πού αναφέρονται χρησιμοποιούνται οι εκδόσεις της σειράς Loeb)

- H. Furneaux. *The Annals of Tacitus*, II. Oxford 21986.
- Σενέκας. *Περί τής πνευματικής γαλήνης*. Μτφρ. Ν. Πετρόχειλος. Άθήνα (Πατάκης), 1997.
- Σενέκας. *Γιά μιá εύτυχισημένη ζωή*. Μτφρ. Ν. Πετρόχειλος. Άθήνα (Πατάκης), 1996.
- Σενέκας. *Περί τής συντομίας τής ζωής*. Μτφρ. Ν. Πετρόχειλος. Άθήνα (Πατάκης), 1998.
- Όμήρου *Ίλιάδα*. Μτφρ. Ν. Καζαντζάκη - Ί.Θ. Κακριδιή. Τόμ. 2. Άθήνα (ΟΕΔΒ), 1991.
- Όμήρου *Όδύσσεια*. Μτφρ. Άργ. Έφταλιώτη. Άθήνα (χ.χ.).
- Σουητώνιος. *Η ζωή τών Καισάρων. 2. Αύγουστος. 4. Καλιγούλας. 5. Κλαύδιος. 6. Νέρων*. Μτφρ. (μέ σχόλια) Λ. Τρομάρας - Π. Ροδάκης. Άθήνα (Παρασκήνιο), 1993.
- Σουητώνιος. *Α (βιογρ. 1-4)*. Εισ., Μτφρ., Σχόλια Ν. Πετρόχειλος. Άθήνα (ΜΙΕΤ), 1997.
- Πιτρώνιος. *Σατυρικόν*. Μτφρ. (μέ σχόλια) Μ. Μερακλής. Τόμ. 3. Άθήνα (Πατάκης), 1997.
- Βεργιλίου *Τά Γεωργικά*. Μτφρ. Κ. Θεοτόκη. Άθήνα, 21970 (Τυβίγγη 1909).
- Ν. Καζαντζάκης. *Καπετάν Μιχάλης*. Άθήνα, 31974.

Επιβίωση (Nachleben)

- R. Graves. *I, Claudius*. New York, 1934. Στά ελληνικά κυκλοφόρησε σέ μτφρ. Ά. Κοτζιά, 21977 (Ό Graves διηγείται τά γεγονότα ώς τήν άνάρρηση του Κλαυδίου).

- R. Graves. *Claudius, the God*. London, 1934. (Τὰ ἔτη 41-54 μ.Χ. σέ μυθιστορηματική μορφή).
- G. Highet. *Ἡ Κλασική Παράδοση* (ἑλλην. μτφρ. Τζ. Μαστοράκη). Ἀθήνα (ΜΙΕΤ), 1988.

